

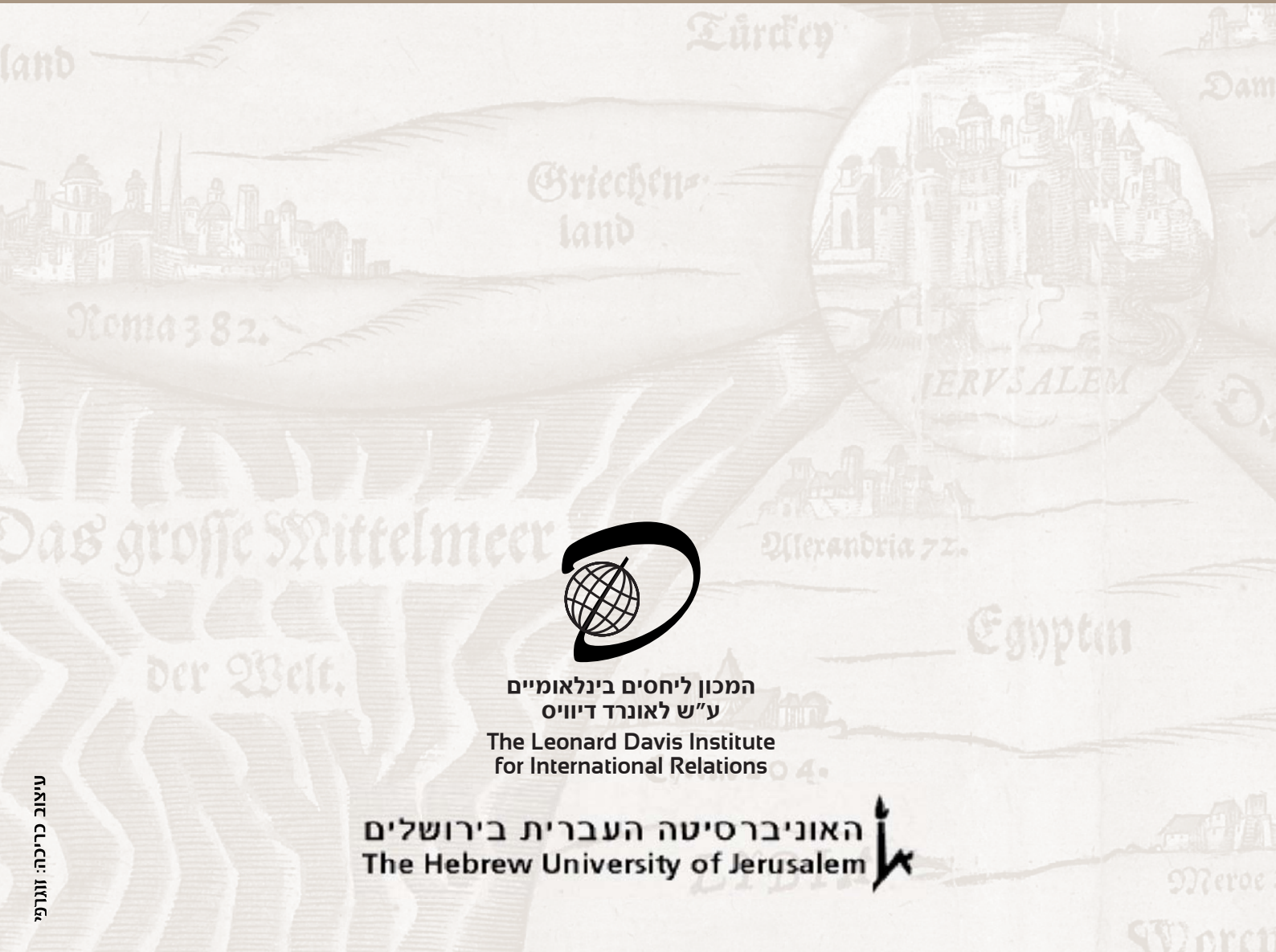
פוליטיקה

כתב עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים

גליון מספר 21 | קיץ 2012, תשע"ב

גליון כללי

המכון ליחסים בינלאומיים
ע"ש לאונרד דייוויס

The Leonard Davis Institute
for International Relations

האוניברסיטה העברית בירושלים
The Hebrew University of Jerusalem

תוכן עניינים

2	דבר העורך
	ליאור אבני - מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי:
4	ישראל והזבאללה מהבנות "דין וחשבון" עד "ענבי זעם", 1996-1993
	ארנון גוטפלד - מ"ניקל גראס" ל"סופה במדבר":
34	התפתחות יכולות ההתערבות האמריקנית במזרח התיכון
	אפרת זילבר - סגירת מוסדות חינוך ביהודה, בשומרון וברצועת עזה
68	בתקופת האינתיפאדה (1987-1993): השלכות פנים-חברתיות
	חיים כהן וערן ויגודה-גדות - ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש:
94	בחינה אמפירית של תדמית ארגונית, של שביעות רצון ושל עמדות הציבור כלפי רפורמה בארגונים ציבוריים
	רונן א' כהן - מדינה במעבר ופוליטיקה בשעת מבחן:
123	יחסי המג'אדהין ח'לק והמשלות העיראקיות
	רפי נץ-צנונט - הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות
151	בראי מחקריהם של יהודים מן הארץ ומן העולם
	ענת פלדמן - קהילות אמונה חדשות:
180	המקרה של קהילת מבקשי הנס
	מתן שרקנסקי - השפעת נוסחת הבחירות על תוצאות הפריימריז
211	בארצות הברית ב-2008
	אורן ברק - סקירה על ספרו של יגיל לוי,
230	מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות
235	ניסים כהן - סקירה על ספרם של דוד נחמיאס, אורי ארבל-נגן ואסף מידני

דבר העורך

לקוראינו שלום רב. מקץ 20 גליונות, כתב העת "פוליטיקה" פונה לדרך חדשה, וברוח העיתים הופך לפרסום דיגיטלי המופץ ברשת האינטרנט. אנו מאמינים כי מתכונת זו, תוך כדי שמירה על הסטנדרטים ועל ערכי ההפקה של המהדורות המודפסות, תאפשר נגישות רבה לציבור שוחר הידע המתעניין ביחסים בינלאומיים בפרט ובמחקר הפוליטי בכלל, ותגשר על המרחק הפיזי הנוצר לעיתים בין הקורא הסקרן לבין הספריות האקדמיות ומכוני המחקר.

גיליון זה מציג לפניכם תשעה מאמרים ושתי סקירות ספרים. מגוון המאמרים מתפרש על פני קשת רחבה של נושאים בתחום הפוליטי ובתחומים נוספים המשיקים לו, אך ברבים מהם ישנה נגיעה לחברה הישראלית ולפוליטיקה של המזרח התיכון. שני מוקדי העניין הללו מצאים גם בעת כתיבת שורות אלו במוקדם של טלטלות ושינויים, שבוודאי יעסיקו עוד חוקרים רבים - המוזמנים בברכה לחלוק עמנו את ממצאיהם.

ארנון גוטפלד בוחן את יכולות ההתערבות האמריקנית במזרח התיכון, כפי שהתפתחו מאז מלחמת יום הכיפורים ועד "סופה במדבר" - הקרנה של עוצמה צבאית ומשמעויותיה הפוליטיות. זירות הקרב של המפרץ הפרסי נידונות גם במאמרו של **רונן כהן**, הבוחן את שיתוף הפעולה בין לוחמי המג'אדהדון באיראן לבין המשטר העיראקי. ההיסטוריה הצבאית של המזרח התיכון מטילה את צלה על הפוליטיקה שלו גם כיום - עובדה הנבחנת במאמרו של **רפי ניץ**, העוסק באופן שבו התמודד הזיכרון ההיסטורי הישראלי עם סוגיית עזיבתם של הפליטים הפלסטינים במלחמת העצמאות, ו**ליאור אבני** בוחן את המיקוח הלא מילולי בין ישראל לבין חזבאללה בשנות התשעים. המתעניינים בחברה הישראלית וביחסים בין פוליטיקה לצבא יגלו בוודאי עניין בסקירה על ספרו של יגיל לוי העוסק בסוגיה, שבו עיין ועליו חיווה את דעתו **אורן ברק**.

הגיליון עוסק גם בפוליטיקה ארגונית, במדיניות ובקבלת החלטות. המדיניות האמריקנית זוכה למבט מעמיק במאמרו של **מתן שרקנסקי**, הבוחן את השפעת נוסחת הבחירות על תוצאות הבחירות המקדימות בארצות הברית, **מיכל לבנת** דנה בתפיסת הטיית השיפוט בדיעבד, ו**חיים כהן** חוקר את תדמיתן של רפורמות בארגונים ציבוריים. נושא המדיניות הציבורית נידון גם בסקירת ספר הוראה על הנושא פרי עטו של **ניסים כהן**.

החברה הישראלית והפלסטינית נידונו בשני מאמרים - האחד פרי מחקרה של **ענת פלדמן** עוסק ב"מבקשי הנס" - קהילות אמונה יהודיות חדשות וחוקי-

ממסדיות, והאחר פרי עבודתה של **אפרת זילבר**, הסוקרת את ההשלכות הפנים-חברתיות של סגירת מוסדות החינוך בשטחים בתקופת האינתיפאדה. תודות רבות שלוחות למחברים, לשופטים שעשו מלאכתם נאמנם, לצוות המקצועי של מכון דיוויד ולקהל קוראינו.

ליאור אבני

ליאור אבני*

מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי: ישראל וחֶזְבֵאללה מהבנות "דין וחשבון" עד "ענבי זעם", 1993-1996

א. מבוא

חקר היחסים הבין-לאומיים מוביל אותנו לא פעם לדיון בשאלות של מלחמה ושלום, ובכלל זאת לדיון במשא ומתן בין מדינות, במיקוח ובהגעה להסכמים. אך לא רק מדינות ממלאות תפקיד של שחקניות במערכת הבין-לאומית, אלא גם ארגונים וגופים כגון תאגידים חוצי לאום או ארגוני טרור וגרילה.

מאמר זה מבקש לעסוק הן בשאלת היחסים בין מדינות לבין ארגונים תת-לאומיים, אגב הדגשת ארגוני גרילה וטרור, והן בתצורות של היחסים הללו במשא ומתן בין שני צדדים שלכאורה אינם נושאים ונותנים כלל. הסוגיה העיקרית עוסקת בהיתכנותם של הסכמים והבנות בין שני צדדים הנתונים בסכסוך המתאפיין בפערי עוצמה בולטים, באיבה הדדית ובהיעדר תקשורת מובהק. האם יכול להתקיים משא ומתן בין צדדים שאינם מעוניינים בדו-שיח? האם יש אפשרות להסכמה בין צדדים שאפילו אינם מוכנים להכיר זה בזה כשחקנים לגיטימיים? האם ארגון קטן וחמוש יכול לשאת ולתת עם מדינה ריבונית כשווה ערך?

בניסיון לענות על השאלות הללו אציג במאמר מודל העוסק ב"מיקוח אילם", כלומר במיקוח ללא תקשורת המתקיים רובו ככולו באמצעות מעשים ופעולות. מודל זה נועד במקורו לבחון את היחסים בין מעצמות העל המצוידות בנשק גרעיני. אדגים את הרלוונטיות של המודל ליחסים בין מדינה לבין שחקן לא מדינתי על יסוד הספרות התאורטית הקיימת בנושא. השערתו היא כי אינטרס משותף מינימלי של הימנעות מהסלמה יכול לשמש בסיס למשא ומתן ולהבנות שיישמו, כאמור, בעיקר במעשים ופחות במגעים מילוליים. הבנות אלה לא

* המחבר מבקש להודות לחרמונה ולאלי"מ (מילי) איקא עטיה, הוריה של ענבר עטיה ז"ל, על מלגת "קרן ענבר" (www.keren-inbar.org.il) שבה זכה חיבור קודם שעליו מתבסס מאמר זה.

ישמשו בסיס להסכם קבוע, אלא יידרשו לתהליך של אשרור מתמשך שבמהלכו ייבחנו וימתחו את גבולותיהן שוב ושוב.

בחינת התאוריה תתבסס על המקרה האמפירי של יחסי ישראל וחזבאללה בשנות התשעים, שבמהלכן הגיעו שני הצדדים להבנות לגבי כללי המשחק ביניהם. ההבנות תקפות בחלקן עד היום. הבנות אלה הועלו אמנם בסופו של דבר על הכתב, אך עוצבו ונוצרו על ידי פעולות אלימות מצד שני הצדדים, תוך כדי שהם אינם מכירים זה בלגיטימיות של זה ובלא שהתקיים ביניהם משא ומתן ישיר.

אף שהמאמר דן בתהליכים ובהתרחשויות שהתחוללו בעיקר בשנים 1992-1996, ניתוח המיקוח הסמוי והאילים באותן שנים והבנת ההסכמות שנבעו ממנו עשויים לשמש בסיס להבנת יחסי שני הצדדים מאז ועד היום.

1. מיקוח אילם: הגדרה מושגית

בבואנו לדון בנושא המיקוח הסמוי או האילם (tacit bargaining), מושג שמקורו בכתביו של הכלכלן האמריקני תומס שלינג (Schelling), יש להבחין בינו לבין משא ומתן מהסוג המקובל (שלינג, 1981; Schelling, 1960). בהמשך אדון במאפייניו הייחודיים של המיקוח האילם, אך תחילה יש להבדילו ממשא ומתן רשמי. אמנם בשני המקרים מתרחש מיקוח, אך במגבלות ובהשפעות שונות (Downs and Roake, 1990: 10; Ikle, 1964: 3-4). מיקוח אילם נבדל ממשא ומתן בארבעה ממדים: יעד, אמצעים, ערך ותזמון.

יעד: בעוד שבמשא ומתן שואפים הצדדים להגיע להסכם הניתן לאכיפה במסגרת החוק הפנימי או הבין-לאומי, במיקוח אילם ההסכמה יכולה להיות בלתי ניתנת לאכיפה, או אף להיתפס כלא חוקית. היעד איננו עשיית הסכם אלא שימור סטטוס קוו קואופרטיבי, מערכת של כללים לא כתובים ומגבלות ותיאום הדדי של התנהגויות וציפיות (Langlois and Langlois, 1996: 571; Schelling,). (Bar-Siman-Tov, 1980: 10; 59: 1960). בשני המקרים התוצאה אינה בהכרח אידאלית בעיני כל אחד מהצדדים, אך עדיפה על פני החלופות האפשריות. כל צד שולט במידה מסוימת ביעד הרצוי ליריבו ויכול להשיג יעד זה בפשרה, בחלופין או בשיתוף פעולה יותר מאשר על ידי פעולה חד-צדדית (שלינג, 1981: 26-28; Ikle, 1964).

אמצעים: במשא ומתן הכלי העיקרי הוא הצעות רשמיות והצעות שכנגד. במיקוח אילם יש אמנם הצעות, אך המילים נחשבות משמעותיות פחות מאשר המעשים, אלא אם כן יש להן גיבוי אמין של פעולות שיכולות לגבות מחיר ממשי

או להעניק גמול מועיל (Langlois and Langlois, 1996: 571; שלינג, 1981: 151). בהקשר זה, מלחמה היא תהליך של מיקוח שבו איומים, הצעות ותגובות נגד מחד גיסא, והבטחות לויתורים ולתמריצים מאידך גיסא מתבטאים במעשים ולא במילים, או מתבטאים במעשים המלווים במילים (שלינג, 1981: 157-160; Bar-Siman-Tov, 1980: 38). כאן גם טמונה מגבלה של המיקוח הסמוי, מפני שמעשים אינם מילים נבובות, והם עלולים לגבות מחיר ביטחוני או כלכלי כבד (Downs and Rocke, 1990: 14).

ערך: הסכם שהושג במשא ומתן מוערך בהתאם ליתרונות שהוא מקנה לצדדים השונים, למחירי אכיפתו ולא-הוודאות הכרוכה ביישומו. לעומת זאת במיקוח אילם, המדיניות הנראית לעין של שני הצדדים היא זו היוצרת ציפיות. הערך הוא בסטטוס קוו שנוצר בעקבות המדיניות הזו, על אף אי-הוודאות לגבי המשכה בעתיד, כלומר בעצם קיומן של ציפיות מהצד השני, ולא בהכרח בפעולה עצמה שצד זה צפוי לבצע (Schelling, 1960: 261; Langlois and Langlois, 1996: 572). עצם אי-הוודאות בכך שאם יופר הסטטוס קוו הקיים אפשר יהיה לגבש סטטוס קוו אחר במקומו, יוצר תמריץ לשמירה על ההבנות שהושגו (Ikle, 1964: 7-8; Bar-Siman-Tov, 1980: 11).

תזמון: משא ומתן יכול להיות ממושך מאוד, אך ה"משחק" מסתיים עם ההגעה להסכם. הבעיות והמחירים מובהרים, וכל שינוי בתנאים דורש סבב חדש של משא ומתן (Downs and Rocke, 1990: 10-11). לעומת זאת במיקוח אילם תמיד יש "מחר", המשחק נמשך, ורכיביו יכולים להתפתח עם הזמן. ההסדרים לובשים לעתים צביון זמני, תוך כדי נכונות לנטוש אותם או לדון בהם אם ישתנו התנאים (Lipson, 1991: 538). גם אם ה"משחק" עשוי להסתיים ביום מן הימים, זה יקרה בזמן שאף לא אחד מהשחקנים יוכל לחזות אותו או לשלוט בו (Langlois and Langlois, 1996: 572).

מאפיינים: המאפיין הבולט ביותר הוא הסתמכות המיקוח האילם על מעשים ולא על מילים. מכאן שמו, מיקוח אילם וסמוי, להבדיל מגלוי וממילולי. כל צד צופה בהתנהגותו של הצד השני ומפרש אותה, בידעו שהתנהגותו נצפית, מפורשת ומעוררת ציפיות. כל צד פועל מתוך מודעות לציפיות שהוא יוצר (Schelling, 1960: 21). תכונה זו היא אחת מחולשותיו של המיקוח האילם: לעתים מתפרשת התנהגותו של צד אחד בעיני הצד האחר באופן שגוי שאינו תואם את כוונת מבצע הפעולה. כך למשל מחווה יכולה להתפרש כחולשה, תגובה עשויה להתפרש כיוזמה תוקפנית, ומדיניות הנובעת משיקולים פנימיים עלולה להצטייר כמדיניות חוץ. נוסף על כך "אוצר המילים" של המיקוח הסמוי מוגבל למדי ומתקשה להתמודד עם משא ומתן רב-ממדי, ולכן נעשה בהקשרו של תפוקה

מדינית יחידה אחת, שהיא במקרה שלנו מניעת הסלמת הלחימה (Downs and
16: 1990, Rocke).

באילו תנאים יעדיפו מדינות מיקוח אילם על פני משא ומתן גלוי? היכולת
להתמקח מעידה על קיומו של אינטרס משותף, אך לא תמיד מתקיימת תקשורת
ישירה בין שני הצדדים. יש מקרים שבהם אין שיתוף הפעולה הדרוש למיקוח. כך
למשל כל צד פועל באופן חד-צדדי ובוחר את הדרך האסטרטגית הטובה ביותר
בעיניו בהתחשב במגבלות שמטילות עליו הבחירות של הצד השני. כדי שיווצר
שיתוף פעולה אילם בין הצדדים, יש צורך בציפיות משותפות (Ikle 1964: 2;
Lipson, 1991: 499–500).

לדברי שלינג יש צורך באינטרס משותף כלשהו, ולו לשם מניעת נזק הדדי. לפיכך
חייבת להיות מודעות לצורך לגרום לצד שכנגד להעדיף את התוצאה המקובלת
גם על הצד הראשון (שלינג, 1981: 16, 19). יכולתו של צד אחד להשיג את
מטרותיו תלויה אפוא בבחירותיו ובהחלטותיו של הצד השני. במקרה כזה הצורך
בתיאום גובר על הקונפליקט. גם כאשר הצדדים אינם בוטחים זה בזה ואינם
מתקשרים ישירות, הם יכולים להגיע לתיאום באמצעות התבססות על נקודות
סף ברורות, כלומר על הבחנות פשוטות של "הכול או לא כלום", שסביבן נבנות
מגבלות על הנזק ההדדי. מדובר בהבדלים המתבססים על הגדרת סוג מסוים,
כמו הימנעות משימוש בנשק גרעיני, מפגיעה באזרחים או מחציית קו גבול
מסוים, ולא על הגדרת מידה מסוימת של הריגה (שלינג, 1981: 147–148;
Schelling, 1960: 5, 53).

המיקוח הסמוי, אם כן, מתבסס במידה רבה על הצבת "מפתנים" או "קווי תיחום",
על הימנעות מחצייתם, על איום מפני חצייתם או על תגובה מסוימת בגין
חצייתם. למפתנים הללו אין משמעות טקטית או תחזוקתית משלהם, וחשיבותם
היא בבהירותם ובהבחנה בהם מצד הגורמים המעורבים (שלינג, 1981: 148–149).

מיכה בר מתאר את המפתנים הללו בספרו "קווים אדומים" המתחמים
אינטרסים אסטרטגיים חיוניים שפגיעה בהם תגרור בהכרח תגובה (בר, 1990). בר
מניח כי מדינה המעוניינת בסטטוס קוו יוצרת את הקווים הללו ככללי משחק
שמטרתם להרתיע את המדינה הרוויזיוניסטית מפני שינוי הסטטוס קוו.

תפקודם של הקווים ככללי משחק דורש הכרה בהם ככאלה מצד היריב, עובדה
ההופכת את הקו האדום מכלי הרתעתי גרדא לכלי במיקוח אילם. אף שמודל
המיקוח האילם מציע תמונה סטטית של סטטוס קוו מול רוויזיוניזם, הבדל זה
אינו כה מובהק: לעתים הקו האדום נקבע חד-צדדית על ידי מדינה אחת או
בהסכמה אילמת או מפורשת עם מדינה שנייה. במצב כזה עלול להיווצר רושם

בקרב המדינה השנייה כי הראשונה איננה מחויבת לאינטרסים שאינם נכללים במסגרת הקו האדום. כך יוצרת המדינה השנייה סטטוס קוו משלה, שאותו המדינה הראשונה מטבע הדברים יכולה לשאוף לשנות (שם: 16, 27, 31-32, 42).

עצם קיומו של הקו האדום, בייחוד אם הוא מתבסס על "מפתן" ברור לעין, יכול לשמש את הצד השני כאמצעי לאיתות במסגרת מיקוח אילם. מדינה רוויזיוניסטית החוצה קו אדום שהציבה "מדינת סטטוס קוו" עושה זאת לעיתים בתגובה על מה שנתפס בעיניה כשינוי של הסטטוס קוו לרעתה. לפיכך עצם קיומו של הקו האדום אינו מאפשר לייחס למדינה אחת תפקיד קבוע של "מדינת סטטוס קוו" בעוד שמדינה אחרת תהיה המדינה הרוויזיוניסטית. במקרים מסוימים קו אדום עלול להפוך לרועץ ליוצרו, מפני שהלה לא תמיד ירצה או יוכל להגיב על חצייתו, אך הצד השני יאלצו לעשות זאת. יתרה מכך הסטטוס קוו עצמו עלול להפוך לפרובוקציה מתמדת כלפי יריב שעליו נכפה (שם: 159).

חלוקת התפקידים בין "מגן הסטטוס קוו" לבין "יזום השינוי" איננה מוחלטת אפוא אלא יכולה להשתנות עם הזמן, בהתאם לאופיים הדינמי של ההסדרים במסגרת מיקוח אילם (Lipson, 1991: 538). קשה לזהות את הסיבה להימנעות מחציית הקו האדום. הימנעות זו יכולה לנבוע מן ההרתעה הגלומה בקו האדום, מסיבות פנימיות או מהיעדר עניין (בר, 1990: 29). קווים אדומים הם חלק חשוב במיקוח האילם במסגרת המפתנים הברורים שהגדיר שלינג, ומיקוח על בסיסם מתבצע אגב ציות למגבלות שהם מציבים או אגב שבירת המגבלות הללו, על ידי העברת מסרים לא מילוליים. קו אדום, אם כן, הוא כלי משחק במיקוח האילם ובד בבד תוצאה שלו. כדי שיהווה כלל ביחסים בין שני צדדים עליו לזכות בהכרה הדדית. קו אדום, הנתקל בהתעלמות מצד היריב שלמולו הוצב, מחטיא את תפקידו. המיקוח האילם סביב קו זה מתבצע על ידי פעולות ותגובות, אגב הטלת מגבלות שהפרתן או שציות להן יהיו גלויים לעין ומובנים לכול (שלינג, 1981: 151-152, 155).¹

התאוריה של מיקוח אילם נוצרה בתקופת המלחמה הקרה, ובאה לעסוק בראש ובראשונה ביחסיהן של שתי מעצמות העל הגרעיניות. הדוגמה המובהקת לקו אדום, שאליה מתייחס שלינג עצמו, היא ההימנעות משימוש בכל נשק גרעיני שהוא במסגרת האינטרס להימנע מנוזק הדדי ומהידרדרות להשמדה הדדית מובטחת (Mutual Assured Destruction – MAD) (Schelling, 1960: 5). אך עד כמה תאוריה זו מתאימה לעיסוק בהקשר שאינו גרעיני, ויתר על כן, בעימות

¹ שלינג (1981: 163, הערה 11) מציין גם כי יצירת קשר בין פעולה לתגובה היא דרך להראות כי הכללים עדיין קיימים אף שכלל מסוים הופר. כללים אלה ניתנים לאכיפה רק על ידי איום התגובה ההדדית.

א-סימטרי בין שחקנים שאחד מהם איננו מדינתי? בסעיף הבא אנסה להתאים את התאוריה למקרה כזה.

2. מיקוח אילם במערכת א-סימטרית

בבואנו לבחון את מודל המיקוח האילם על מערכת א-סימטרית יש להגדיר תחילה מהי הא-סימטריה שאליה אנו מתכוונים. בהקשר שבו עוסק מאמר זה מדובר, כאמור, בסכסוך בין שני צדדים שהא-סימטריה ביניהם מוגדרת על בסיס פערים במשאבי העוצמה: כך למשל שחקן חלש שסך משאבי העוצמה שלו - בעיקר המשאבים הצבאיים - נמוכים במידה רבה מזה של השחקן החזק (למשל מעצמה אזורית). לפיכך השחקן החלש אינו מהווה כלל איום צבאי ישיר על ביטחון החזק, ותבוסתו ודאית במקרה של התנגשות קונבנציונלית בין השניים (כגן, 2000: 10). לפערי העוצמה הצבאית יש חשיבות לא מבוטלת בעבור מיקוח אילם, מפני שכפי שתואר בסעיף הקודם עיקר המיקוח נעשה באמצעות מעשים ולא במילים, וברי כי עוצמה צבאית משמשת כלי עיקרי בהעברת מסרים על ידי מעשים או בהימנעות מהם (שלינג, 1981: 16).

לכאורה, דומה שאין מקום רב להעמיק את הדיון במיקוח ובמשא ומתן בין שני צדדים שהסכסוך ביניהם הוא א-סימטרי מן הבחינה הצבאית, מפני שפערי העוצמה אמורים להבטיח כי הצד החזק יכפה את רצונו על הצד החלש וימנע את מימוש האינטרסים של החלש. אך המחקר בתחום העימותים הא-סימטריים מלמד דווקא כי אחד המאפיינים הבולטים שלהם הוא הפער הבולט בין יכולות צבאיות לבין היכולת להכריע את המערכה. להלכה אפשר היה לצפות כי הצד החזק יוכל לפעול כרצונו ובניגוד לרצונו של הצד החלש, אך למעשה נוצר עימות שבו אין זה מובטח שידו של החזק תהא על העליונה (Mack, 1975: 177; Arreguin-Toft, 2001: 93-96; Kober, 2002: 27).

"צדדים" ו"שחקנים" הם מושגים המתייחסים בדרך כלל למדינות או לקבוצות של מדינות, אך באותה מידה הם יכולים להתייחס לממשלות הנלחמות במורדים או לעימותים בין קבוצות תת-מדינתיות ולא מדינתיות מול מדינות או קבוצות לא מדינתיות אחרות (הכט, 2004: 52; Posen, 1993: 394-399; Zald, 1990: 103-124; Kober, 2002: 17).

כאשר מתרחש עימות א-סימטרי בין שחקן חלש לבין שחקן חזק, הניצחון אינו מושפע מן העוצמה הצבאית בלבד. אנדרו מאק טוען כי שחקנים חלשים רואים את האינטרסים שלהם בסכסוכים כמשחק סכום אפס, ולכן הם נחושים יותר מאשר השחקנים חזקים, אשר עבורם הסכסוך מוגבל, ולכן הם אינם נכונים תמיד

לשאת את מחירו (Mack, 1975: 177, 179, 181–182). איבן ארגוין-טופט מתייחס לסוגיית התמשכותם של סכסוכים א-סימטריים ומציע תזה חלופית של אינטראקציה אסטרטגית (Arreguin-Toft, 2001: 98–99). לפי תאוריה זו יש ארבע אסטרטגיות אפשריות, שתיים התקפיות ושתיים הגנתיות, המתחלקות לגישה ישירה ולגישה עקיפה. האסטרטגיות ההתקפיות הן: מתקפה ישירה על ידי כוחות צבא; גישה עקיפה של "ברבריות" (barbarism) הכוללת פגיעה באזרחים, הרס תשתיות ועינויים. האסטרטגיות ההגנתיות הן: מגננה ישירה בכוחות צבא (על ידי כוחות צבא קונבנציונליים); נקיטת גישה עקיפה של לוחמה נמוכת עצימות כגון גרילה והתשה. במתקפה ישירה מול מגננה ישירה או בברבריות נגד לוחמה נמוכת עצימות מתבטאת עוצמתו של הצד החזק, ואולם במקרים של מתקפה ישירה על גרילה או של ברבריות מול מגננה ישירה, השחקן החלש זוכה ליתרון, ונוצרת התשה השוחקת את נכונות החזק לשאת את המחיר, שכאמור אינו נתפס בעיניו כמחויב המציאות (שם: 98–99, 121–122).

כאשר עוסקים בסכסוך א-סימטרי, שאחד מצדדיו איננו שחקן מדינתי, הסכסוך כולל לעתים גם תהליך של "ניוול" (villainization), כלומר הצגת צד בסכסוך כנבל (villain) לא לגיטימי בגלל שיטות פעולתו. ה"נבלים" הם קבוצות או מדינות "סוררות" (rogue) שאינן רואות בהכרח פסול במעשיהן, אך מוגדרות כך על ידי מדינות סטטוס קוו (Spector, 1999: 311–313). מכאן סבורני כי הסובייקטיביות של מושג הנבל מעידה על כך שאין זה נכון להציג את הניוול באורח חד-צדדי, שבו צד אחד שואף לסטטוס קוו נורמטיבי ואילו הצד האחר שואף להפרתו באמצעים פסולים. לשיטתי ראוי להציג זאת כניוול דו-צדדי, שבו כל צד רואה בצד השני נבל.

הניוול הוא מעגלי: אם הגדרת היריב "נבל" מצדיקה פעולה נגדו אפילו באמצעים שבמצב אחר היו נחשבים פסולים, התוצאה הצפויה היא "ניוול" של המבצע והתרת הרסן בתגובה כלפיו, וחוזר חלילה. במסגרת מודל האיזון האסטרטגי אפשר להניח כי שני הצדדים יראו זה בזה "נבל" (Mack, 1975: 181–182; Spector, 1999: 311–313; Arreguin-Toft, 2001: 121–122).

הגדרת שחקן בתור נבל שוללת לכאורה את האפשרות לשאת ולתת עמו, כדי שלא להפגין חולשה או הכרה בתוקפנותו ובתביעותיו. אם בצד אי-הרצון במשא ומתן יש גם אי-רצון בקיפאון ובהמשך המצב הקיים, הפנייה למיקוח אילם הופכת לאפשרות סבירה ורלוונטית. גם אם הנבל יכול "לחדול מניוול" אם יעמוד בתנאי סף מסוימים ובכך יוכשר משא ומתן רשמי עמו, הדרך לשלב זה תתבסס על משא ומתן ללא תקשורת ישירה ועל אינטרס משותף מזערי בין הצדדים, גם

ללא הכרה הדדית בלגיטימיות (Langlois and Schelling, 1960: 5, 53, 261; Spector, 1999: 310, 313, 327–330; Langlois, 1996: 572).

ב. העימותים וההסדרים בין ישראל לחזבאללה כמקרי מבחן

כדי לבחון את מודל המיקוח האילם במסגרת יצירת הבנות בסכסוך א-סימטרי אתמקד ביחסי הגומלין בין ישראל לתנועת חזבאללה (בעברית "מפלגת האל") הלבנונית בשנות התשעים של המאה העשרים. בתקופה זו התחוללו כמה התנגשויות אלימות בין מדינת ישראל לבין חזבאללה, ובעקבות שני מבצעים צבאיים - מבצע "דין וחשבון" (25-31 ביולי 1993) ומבצע "ענבי זעם" (11-27 באפריל 1996) - אף הושגו הבנות שהגדירו והגבילו את הלחימה.

ידוע אמנם כי התנהלו מגעים חשאיים ועקיפים בין ישראל לחזבאללה באמצעות מתווכים (בוואר, 1997: 36, 49; אדליסט וכפיר, 2000; Murphy, 1996: 7–10; Darwish, 1996: 11–15; Norton, 1998: 153), אך טענתי היא כי הקשר בין הצדדים התבטא בעיקר במעשים ובפעולות שטח שגיבו את המילים. במילים אחרות עיקר יחסי הגומלין בין הצדדים התבטאו בעשייה ובפעולה (שלינג 1981: 151; Bar-Siman-Tov, 1980: 38; Langlois and Langlois, 1996: 571).

1. רקע: ישראל וחזבאללה

לאחר מבצע שלום הגליל (1982) שבו הגיעו כוחות צה"ל לעומק שטחה של לבנון, ישראל נסוגה לאזור ביטחון שהוקם בדרום לבנון בראשית שנת 1985. הארגונים הפלסטיניים שנגדם נוהל מבצע שלום הגליל נעלמו, וישראל מצאה את עצמה מתמודדת עם ארגונים לבנוניים מקומיים, שיעים לרוב, שזכו בגיבוי ובתמיכה מצד האוכלוסייה המקומית (ארליך, 1997: 19; חלמיש, 1999: 20). אחד הארגונים הללו הוא חזבאללה, שתפס את מקומה של תנועת אַמַל (בעברית "תקווה") ולימים, לאחר מאבק אלים בין שני הארגונים, אף הפך לארגון השיעי הבולט ולשחקן המרכזי ב"התנגדות" לישראל (ארליך, 1997; ביילין, 1998: 28; סובלמן, 2003: 16).

סקירה מקיפה של מבנה חזבאללה ולחימתו בישראל חורגת מיריעתו של מאמר זה,² אך לענייננו מן הראוי לפרט תחילה את הא-סימטריה בין הצדדים. לפי

² לסקירה כזו ראו למשל Norton, 2007; Qassem, 2005.

הנתונים הקיימים, עם חזבאללה נמנו בתקופה הנידונה 5,000-3,000 פעילים חמושים, ומהם רק כמה מאות לוחמים פעילים, שהיו חמושים בנשק קל, בטילי נ"ט ובארטילריה קנית ורקטית, בעוד שסך כוחה הצבאי של ישראל היה 140,000-175,000 חיילים בסדיר ועוד כ-400,000 במילואים, מצוידים בנשק כבד ובזרוע אוויר (Jaber, 1997: 38; Luft, 2000: 14; Sela, 2007: 66; *The Military Balance*, 1991-1997).³

בהתאם להגדרות הסכסוך הא-סימטרי, שתיארתי לעיל, חזבאללה לא יכול היה להכריע את ישראל, ובד בבד הוא לא הוכנע על ידה. מצד אחד לא קיבל חזבאללה את תכתיביה של ישראל, ומצד אחר לא התנהל משא ומתן ישיר בין הצדדים.

את היעדר התקשורת בין הצדדים ניתן לתלות ב"ניוול". מעניין לשים לב במקרה זה כי למרות היות חזבאללה ארגון לא מדינתי, שאף שלח את ידו לטרור ולגרילה נגד ישראל, דווקא מידת הדה-לגיטימציה מצדו כלפי ישראל הייתה רבה יותר מגישתה הרשמית של ישראל כלפיו.

ישראל נקטה כלפי חזבאללה את הטקטיקות ה"ברבריות" המקובלות נגד נבלים, כגון: פגיעה אישית במנהיגיו למטרות ענישה וסיכול. כך למשל חוסל ב-16 בפברואר 1992 מנהיג הארגון עבאס מוסאווי⁴ בירי טילים ממסוק ונחטפו מוסטפא דיראני והשיח' עבד אלכרים עובייד.⁵ ההנחה הייתה כי אנשי צמרת חזבאללה ירסנו את פעילותם מחשש לחייהם ולחיי בני משפחותיהם (ברנע, 1992; שדה ומנסור, 1992; בוואר, 1997: 84). עם זאת, לרוב הקפידה ישראל להפריד בין הארגונים האזרחיים המסונפים אל חזבאללה והתמקדה בזרוע הצבאית של הארגון (חלמיש, 1999: 20, 26; Gordon, 1998: 19).

אי-הנכונות לשאת ולתת עם הארגון מבוססת על "ניוול" מסוים, והראיה לכך היא שהפעולות שנקטו ביטאו מהלכים שאינם מקובלים בסכסוכים רגילים אך נהוגים במאבק במחבלים ובשאר נבלים (רינגל-הופמן וימיני, 1997). עם זאת חוסר הנכונות לתקשר ישירות לא היה נחלתה הבלעדית של ישראל, וחזבאללה התעלה עליה במידת הדה-לגיטימציה של היריב.

³ כמובן שישראל לא הפעילה מלוא עוצמתה: סדר הכוחות של צה"ל בדרום לבנון נע בין 1,000 ל-1,500 חיילים, כולל טנקים, ארטילריה וסיוע אווירי; על מספר זה יש להוסיף כ-2,000 לוחמים של צבא דרום לבנון.

⁴ לדברי ברק בן צור, ראש זירת הטרור באמ"ן דאז, ההחלטה על החיסול התקבלה ללא שום תכנון מוקדם ואגב פעולת איסוף מודיעין על תנועותיו של מוסאווי באמצעות כלי טיס לא מאויש, שאליו הוחבר מסוק תקיפה. הדברים נאמרו במסגרת יום עיון בנושא רצועת הביטחון שהתקיים ברמת אפעל ב-2007.

⁵ הללו נחטפו במטרה לשמש קלפי מיקוח להשבת הנווט השבוי רון ארד. להרחבה ראו ברגמן, 2009.

עמדתו הרשמית של החזבאללה שללה מכול וכול משא ומתן עם ישראל והכרה בה, מפני שהאחרונה נתפסה בעיני הארגון כתועבה שאל לתת בה אמון ושעמה אי-אפשר להגיע להסכם. הדרך היחידה לנהוג בישראל - טען הארגון - היא התנגדות אלימה כדי לסלקה מלבנון. אף שהחלטה 425 של מועצת הביטחון של האו"ם, שקראה לישראל לסגת מיידית משטח לבנון, שימשה בסיס לגינויה של ישראל על שאיננה מיישמת אותה, החזבאללה עצמו לא הכיר בהחלטה זו ופסל אותה. לדידו קריאה לנסיגה מיידית משמעה הכרה ב"ישות הישראלית" ואישור הצורך "לוודא את ביטחונה" (עזאני, 2005: 253; 137; Saad-Ghorayeb, 2002: 154; Qassem, 2005: 50; Norton, 1998: 152-153; 2007: 88).

לכאורה, בשלב זה אפשר לחתום את הדיון בסוגיית יחסי ישראל וחזבאללה בקביעה כי ישנם שני צדדים הנתונים בסכסוך א-סימטרי, שאינם מכירים זה בלגיטימיות של זה. אך שני הצדדים מחזיקים בידיהם אינטרסים, המתבטאים לא רק בסכסוך אלא גם במיקוח אילם. כושר אלימות, כלומר היכולת והרצון להפעיל אלימות וכוח, גם הוא אמצעי למיקוח, ואפילו בין אינטרסים של יריבים מרים עשויה להתגלות חפיפה (שלינג, 1981: 16, 20).

האינטרס הישראלי המוצהר בדרום לבנון הוגדר "השגת שלום וביטחון לתושבי הצפון". בעת שהייה הישראלית ברצועת הביטחון התבטא הדבר בשמירה על הסטטוס קוו שבו חזבאללה נמנע מלפעול נגד יישובי הצפון, וזאת באמצעות קיום מערכת צבאית לאורך הגבול, שמירה על רצועת הביטחון ופעולות נגד טרור בכל רחבי לבנון (אזולאי-יכין, 1992; עזאני, 2005: 314; Gordon, 1998: 18; Harik, 2004: 112). עמדתה המוצהרת של ישראל הייתה כי היא נכונה לעזוב את רצועת הביטחון, אך בתנאי שיושגו ערביות לביטחון גבולה הצפוני - רצוי בהסכם ביטחון שיכלול את ממשלת לבנון. עם זאת הנוכחות ברצועת הביטחון, שהמדיניות לגביה מעולם לא נוסחה בבירור, הפכה לצידוק העומד בפני עצמו. במצבי רגיעה הוכתרה רצועת הביטחון כהצלחה, ואילו בעת התערערות ביטחונית - כרע הכרחי (עמידרור, 2001: 117, 124; Murden, 2000: 13; Luft, 2000: 34-35; Norton, 2007: 81; Sela, 2007: 58-59).

אל מול האינטרסים הישראליים יש לבחון את האינטרסים של חזבאללה. הארגון ראה את עצמו כ"מגן השיעים" ועל רקע חולשת המדינה הלבנונית ולנוכח אדישות האליטות השיעיות הוא גיבש מערכות שלטוניות חלופיות לאלו של המדינה, ובהן מערכות רווחה וסעד עצמאיות. הוא אף עסק בשיקום כפרים שנפגעו במהלך פעולות צה"ל. מאז 1992 אף הפך חזבאללה לשחקן פוליטי במערכת הפרלמנטרית בלבנון (ביילין, 1998: 29; עזאני, 2005: 341; Hamzeh, 1993: 325-329).

עם זאת בשנות התשעים הייתה לבנון הלכה למעשה מדינת חסות של סוריה מאז פלישתה של זו ב-1 ביוני 1976. פעולות חזבאללה שימשו גם את סוריה כאמצעי לחץ על ישראל לצורך התשה או כניסיון לסחיטת ויתורים מדיניים במסגרת הסכסוך הישראלי-ערבי. לחזבאללה גם מחויבות רבה לאיראן, התומכת בארגון צבאית וכלכלית. חזבאללה, אם כן, אינו שחקן עצמאי לחלוטין (ארליך, 1997: 21-19; 2005: 3-5, 9-11; רבינוביץ', 2004: 74).

שאיפתו המוצהרת של חזבאללה הייתה לסלק את ישראל מלבנון באמצעות מלחמת התשה, ובמידת האפשר לחסלה כישות מדינית לאחר מכן (עזאני, 2005: 314; Norton, 1996: 39). אנו רואים אפוא במסגרת הסכסוך הא-סימטרי בין ישראל לחזבאללה כי היה הבדל ניכר באינטרסים של שני הצדדים - ישראל הייתה מעוניינת בהבטחת שקט בגבולה הצפוני, ועבורה היה העימות מוגבל. לעומת זאת בעבור חזבאללה היה העימות מוחלט. מטרתו המוצהרת הייתה הגנה על השיעים בדרום לבנון מפני ישראל, והדרך למימושה הייתה סילוק ישראל מרצועת הביטחון באמצעות פעולות גרילה, אשר גררו תגובות צבאיות מצד ישראל. כך דווקא החטיא הארגון את מטרתו, וסיכן את שלומם של תושבי הכפרים השיעיים שמתוכם ובקרבם פעל חזבאללה (גילון, 2000: 184; Hamzeh, 2004: 87; Qassem, 2005: 70-71; Norton, 2007: 77)⁶.

2. הנחות המחקר

המאמר מתבסס על כמה הנחות והשערות לגבי הבנות והסכמים בין מדינה הנתונה בסכסוך א-סימטרי עם ארגון לא מדינתי, המשתמעות מן המודלים ומן הדפוסים שהוצגו עד כה.

האם אפשר לגבש הבנות? השערתי היא כי במקרה שבו יש סכסוך, אין תקשורת ואף יש ניוול הדדי, ניתן בכל זאת להגיע להבנות משותפות. זאת על בסיס אינטרסים משותפים מינימליים, דוגמת: שמירת הסכסוך "על אש נמוכה" והימנעות מהסלמה; קביעת מסגרת לעימות; ויצירת סטטוס קוו הנתפס כרצוי בעיני שני הצדדים ושמירה עליו.

א-סימטריה בין הצדדים תתבטא גם בא-סימטריה של אינטרסים. מה שנתפס בעיני צד אחד כמשחק סכום אפס ייראה בעיני הצד האחר "משחק סכום

⁶ השוו לגבי ההבדל באינטרסים בין "משחק סכום מעורב" ל"משחק סכום אפס" אצל Mack, 1975: 181-182. מבחינת יעילות רצועת הביטחון, סלע מציין כי אף שלחזבאללה נותרה היכולת לחצות את הגבול ואף שלוחמיו נצפו עשרות פעמים סמוך לו, הארגון לא ניסה לבצע פעולות חדירה לישראל, שנגד שכמותן נועדה רצועת הביטחון. ראו סלע, 1997: 41; 64; Sela, 2007.

מעורב". עובדה זו עלולה להקשות על הצדדים למצוא אינטרס משותף או להביא למצב שבו עמדת המיקוח של הצד ש"משחק על כל הקופה" גדולה יותר מזו של הצד ש"אין לו באמת מה להפסיד".

כיצד אפשר לגבש הבנות? השערתי היא כי במקרה של עימות חריף ושל היעדר תקשורת שמורה חשיבות רבה למיקוח הסמוי. המעשים והציפיות הנובעות מהם הופכים הרי גורל יותר מאשר מגעים מילוליים. גם אם יהיו מגעים מילוליים, הרי שהם יתבססו בראש ובראשונה על המעשים ועל קביעת העובדות בשטח.

במסגרת ההתבססות על המעשים ככלי מרכזי למשא ומתן, קווים אדומים ברורים יגדירו את גבולות הסטטוס קוו, את הציפיות ואת התגובות.

כיצד אפשר לשמר הבנות? השערתי היא כי במקרה של הבנות שהושגו באמצעות מיקוח סמוי אין באמת הסכם קבוע, אלא תהליך של אשורר מתמשך, שבו ההבנה נבחנת שוב ושוב אגב ניסיון למתוח את גבולותיה ולבחון אותם. הסלמה ורגיעה הן חלק מתהליך זה ומתבצעות במסגרת כללי המשחק אך בד בבד מנסות להגדירם מחדש או לשנותם. ככל שכללי המשחק ינוסחו בבירור רב יותר וככל שהמפתנים והתנאים שבהם יהיו מובהקים יותר, כך תשרוד ההבנה למשך זמן רב יותר.

3. מבצע דין וחשבון: 25-31 ביולי 1993

התנגשויות צבאיות בין צה"ל לחזבאללה לא החלו במבצע דין וחשבון. קדמו להן הפשיטה במיידון במאי 1988 וכן חילופי האש בפברואר 1992 בעקבות חיסולו של מוסאווי. על כך נוספו גם הפגיעה ביעדים ישראלים בחו"ל חודש לאחר מכן: רצח קצין הביטחון של שגרירות ישראל בטורקיה ופיגוע בשגרירות ישראל בבואנוס איירס (בר, 1990: 145; אוזדמיר, 1992; שדה, פרי וקוגן, 1992; ברון ומסר, 1993; בוואר, 1997: 27; Saad-Ghorayeb, 2002: 137; Qassem, 2005: 109).⁷ בעקבות הסלמה נוספת בפעילות חזבאללה ביולי 1993 החליטה ישראל לנקוט תגובה קשה יותר ופתחה במבצע דין וחשבון (הורוביץ, 1993; חלמיש, 1999: 74). אציג כעת את ארבעת ממדי הבוחן במבצע זה עבור הצדדים המעורבים.

יעד: יעדה של ישראל במבצע דין וחשבון היה להוציא את אוכלוסיית יישובי הצפון ממעגל הלחימה. ישראל לא ביקשה להכריע את חזבאללה אלא ניסתה להפעיל עליו לחץ כדי שיחדל מהתקפות הרקטות על יישובי הגליל (חלמיש,

⁷ פיגוע נוסף בבואנוס איירס בוצע ביולי 1994, בבניין הקהילה היהודית בעיר, אך בהקשר אחר, ועל כך בהמשך.

שם; הניג, 2005: 12; תמיר, 2005: 64; 112: 2004: Harik). במסיבת עיתונאים שנערכה ב-25 ביולי הודיע הרמטכ"ל אהוד ברק כי המטרה היא לצמצם את ירי הרקטות ולשנות את דפוסי הפעולה של ירי זה. ראש אמ"ן אורי שגיא הוסיף כי חזבאללה מגיב על פעולות צה"ל בירי קטיושות לעבר שטח מדינת ישראל, וכך הופכים יישובי הצפון לבני ערובה בידי פעולות צה"ל וצד"ל. לפיכך לדבריו יש צורך ליצור איזון אחר שיאפשר לישראל מרחב פעולה רב יותר (משרד החוץ, 1995: 215-216).

עוד ב-1992 ציין מתאם הפעולות בדרום לבנון אורי לובראני כי אם ממשלת לבנון וצבאה לא יצליחו למנוע שיגור רקטות לעבר ישראל, תיאלץ ישראל לטפל בכך בעצמה (כתבי סוכנויות הידיעות בלבנון, 1992). ואכן, לאור מה שהגדיר הרמטכ"ל אהוד ברק ימים מספר טרם מבצע דין וחשבון כהחמרה של פעילות חזבאללה ולנוכח הבעת דאגה מצד חברי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת מן המצב בגבול הצפון - הכריז ראש הממשלה יצחק רבין: "ייעשה המרב והמיטב כדי להגיע למצב בו יישובי הצפון ותושביהם לא יהפכו לבני ערובה בידי חופש הפעולה של צה"ל באזור הביטחון" (אלון, 1993; רבין ובכור, 1993).

בעיני חזבאללה היה ערך לסטטוס קוו המשמר את יכולת הארגון לפעול נגד צה"ל ונגד צד"ל ברצועת הביטחון, בעוד ישראל נמנעת מתקיפת מטרות אזרחיות בזירה זו. אך הרצון והצורך לפעול כדי לסלק את צה"ל מלבנון באמצעות דוקטרינה של התשה גרמו לחזבאללה להמיר את הסטטוס קוו בהיגיון רוויזיוניסטי יותר (Saad-Ghorayeb, 2002: 154). במהלך אירועי דין וחשבון הבהיר חזבאללה לממשלת לבנון כי הוא נכון להפסיק את ירי הרקטות אם יופסקו התקפות המטוסים בלבנון, אך לא לחדול מלחימה בכוחות צה"ל ברצועת הביטחון (עזאני, 2005: 259-260). כללי המשחק, שבהם ישראל מכירה הלכה למעשה ב"זכותו" של חזבאללה להגיב על פעולותיה ואף ליזום פעולות משלו באזור הביטחון, היו רצויים לחזבאללה בהגבילם את העימות באופן שהיה נוח עבור הארגון (ברום, 1999: 11-14).

אמצעים: כאמור, עוד קודם למבצע דין וחשבון נהגה ישראל לבצע פעולות צבאיות נגד חזבאללה, אך הפעם הפעולות הללו היו רק חלק מן האמצעים שבהם ניסתה להשתמש. מטרת הפעולות לא הייתה פגיעה בחזבאללה ובתשתיותיו גרדא, אלא גם הפעלת מכבש לחצים על הממשל הלבנוני ודרכו על פטרוניו הסורים של חזבאללה, באמצעות הברחת אוכלוסייה צפונה (רוזן, 1993; חלמיש, 1999: 74). ישראל נמנעה ממבצע קרקעי נרחב, כנראה בגלל חשש מפני הסלמה והסתבכות ברוח מלחמת לבנון 1982. היא ביססה את המבצע בעיקר על "רכיב האש" - ירי ארטילרי והפצצות אוויריות בהחזיקה בהנחה ששבירת

ההסלמה בהתקפות חזבאללה על שטח ישראל דורשת שימוש במידה כנגד מידה (בוואר, 1997: 61, 65-68, 71).

בשנים שקדמו למבצע דין וחשבון הייתה מדיניות צה"ל להימנע מפגיעה קשה באוכלוסייה אזרחית בלבנון. בדרך כלל לא נורתה אש ארטילרית לתוך ריכוזי אוכלוסייה אלא הירי כוון לפאותיהם. הפעולות היחידות שכוונו לכפרים נעשו באורח נקודתי ממסוקים (שיף, 1993 ב). ההסלמה נועדה להגיא את חזבאללה מפעילותו, לפגוע בלגיטימיות של הארגון בעיני תושבי דרום לבנון כאחראי למצוקתם, ודרכם ללחוץ על ממשלת לבנון כדי שזו תפנה לסוריה בבקשה לרסן את הארגון (בראל, 2000; תמיר, 2005: 64). ישראל תפסה את הפגיעה באזרחיה כקו אדום, ולכן הגיבה בפגיעה באזרחים לבנונים, גם אם מדובר היה בהפיכתם לפליטים ולא דווקא בפגיעה פיזית בהם (Norton, 2000: 29).

לכאורה אפשר לטעון כי מבצע דין וחשבון נפתח בעקבות פרובוקציה מצד חזבאללה: למרות אזהרותיה של ממשלת ישראל כי תגיב על פעילותו באזור הביטחון, ביצע הארגון ב-22 ביולי 1993 מתקפה רחבת היקף נגד כוחות צה"ל וצד"ל באזור הביטחון, שבמהלכה נהרג חייל צה"ל. המסר של הארגון היה ברור: חזבאללה ימשיך לפעול נגד כוחות ישראל באזור הביטחון (שיף, 1993 א). מן הראוי להדגיש כי חזבאללה פעל באזור הביטחון, כהתרסה נגד שאיפות ישראליות להגביל את יכולתו לפעול באזור זה. צה"ל נדרש לאישורים מיוחדים כדי לפעול מעבר לגבולות אזור הביטחון מצפון, באזור המכונה "הקו האדום" (להבדיל ממושג "הקו האדום" שבו נעשה שימוש במאמר זה), אולם חזבאללה נהג לנוע משני עברי הקו בחופשיות (בוואר, 1997: 88; זלמנוביץ' ובלומנפלד, 1997). חזבאללה התמקד לרוב במטרות הזמינות, דוגמת מוצבי צה"ל וצד"ל באזור הביטחון, ושיגר רקטות לעבר יישובי הצפון רק כאשר צה"ל הסלים את פעולותיו ופגע פגיעות קשות בארגון או כאשר נפגעו אזרחים בדרום לבנון אשר חזבאללה שם עצמו כמגנם (רבין ובכור, 1993; ארליך, 1997: 21; Norton, 1996: 40; Gordon, 1998: 12; Qassem, 2005: 74).

במאמר דעה שפרסם האלוף (מיל) שלמה גזית בעיתון **ידיעות אחרונות** כבר ב-12 בנובמבר 1992 מוצג הדגם שלימים יאפיין את המיקוח האילם בין ישראל וחזבאללה במבצע דין וחשבון ואף לאחוריו: חזבאללה נמנע רוב הזמן מירי רקטות לעבר ישראל, ופעל בצורה זו רק בתגובה לפעולות חריפות של ישראל (גזית, 1992). תגובות ישראליות נגד יעדים אזרחיים או מחוץ לגבולות אזור הביטחון היו לעתים כמעט בלתי נמנעות, מפני שחזבאללה השתמש ביעדים הללו לא פעם כבסיסי יציאה ומקומות מסתור. בניגוד לארגונים הפלסטיניים

שאת מקומם תפס, כמעט שלא היו לחזבאללה בסיסים צבאיים למחצה בדרום לבנון (גולן, 1993; שיף, 1993: ב).

אחד ה"אמצעים" שבהם נעשה שימוש במבצע הוא התיווך כנוכח-נפקד. בדומה להסלמה ב-1992 שהסתיימה בתיווך מצרי (שדה ופרי, 1992), התיווך הגיע רק אחרי ששני הצדדים העבירו מסרים מעשיים אלימים. אמנם טרם המבצע לחצה ארצות הברית על ישראל וסוריה להימנע מהסלמה, וכעבור שבוע לחימה הוזמנו האמריקנים לתווך בהפסקת אש, אך מהלך המבצע עצמו לא הופרע על ידי ארצות הברית (בן-ישי, 1993; בוואר, 1997: 36; חלמיש, 1999: 74).

ערך: כאמור, ישראל הסכינה עוד קודם מבצע דין וחשבון עם דרגה מסוימת של פעילות עוינת מצד חזבאללה בתוך רצועת הביטחון, שבה תקיפת יעדים צבאיים נחשבה לגיטימית. מבצע דין וחשבון הסתיים בשיבה לסטטוס קוו-אנטה, אמנם באורח רשמי יותר, באמצעות הבנות שבעל פה בין ישראל, סוריה ולבנון בחסות ארצות הברית. חזבאללה לא היה שותף רשמי וישיר להבנות הללו, אך הוסכם בהן כי ישראל תימנע ממתקפות יזומות מעבר לאזור הביטחון ומפגיעה באזרחים, בעוד סוריה ולבנון ישפיעו על חזבאללה שיימנע מירי רקטות לעבר יישובי הצפון (חלמיש, 1999: 74-75).⁸ ההבנות ביטאו אפוא הן הכרה הלכה למעשה מצד חזבאללה בגבולה של ישראל ובהבדל שיש בין פעולה מעבר לגבול זה לפעולה בתחומי אזור הביטחון, והן הכרה מצד ישראל ב"זכותו" של חזבאללה לפעול נגד מטרות צבאיות באזור הביטחון. בהתחייבותה להימנע מפגיעה ביישובים אזרחיים שמהם תקף חזבאללה את כוחות צה"ל וצד"ל צמצמה ישראל את יכולתה לפנות לאופציית הברבריות (ארליך, 1997: 22; בוואר, 1997: 72).

שאיפת ישראל ליצור קרע בין חזבאללה לאוכלוסייה הלבנונית התפוגגה, וראש הממשלה הלבנוני רפיק אל-חירי נמנע מלהאשים פומבית את הארגון בטענה כי נטרול כוחו הצבאי של חזבאללה, בעוד הכיבוש הישראלי נמשך הוא מהלך התאבדותי ובלתי אפשרי (עזאני, 2005: 259; 173; Jaber, 1997).

חזבאללה נקט מדיניות של "ירי תגובתי" במהלך המבצע ואף בעימותים שלפניו: למרות סכנת ההסלמה ירה חזבאללה רקטות כאשר ישראל "חרגה מכללי הפעולה המקובלים" והתנה את הפסקתו בהפסקת הפעולות הישראליות. כאשר נפסקו הפעולות הציג זאת חזבאללה כניצחון של מדיניותו. חזבאללה תירץ את

⁸ הודעת הממשלה הרשמית מזכירה הבנות שהושגו בעקבות מגעים מדיניים ומתייחסת בעקיפין בלבד לחזבאללה: "באמצעות ארצות הברית, ממשלת לבנון, סוריה וגורמי הכוח האחרים המשפיעים בלבנון" [ההדגשה שלי, ל"א] (מתוך הודעת הממשלה על הפסקת האש אצל משרד החוץ, 1995: 223). ככל הידוע ההבנות היו בהסכם שבעל פה ולא הועלו בשלב זה על הכתב, אך קיימת טענה (לא מבוססת ככל הנראה) כי יש מסמך חסוי בנושא ראו ארנון, 2005: 500. המסמך נרמז במילים "צה"ל דורש להכניס למסמך ההבנות... סעיף נוסף" (רבין, 1995: א).

הסכמתו להבנות בכך שירי הקטיושות מעולם לא היה חלק מ"מדיניות ההתנגדות" (policy of resistance) אלא רק מ"מדיניות התגובה" (policy of retaliation) (עזאני, 2005: 316; 37: Murden, 2000).

חזבאללה הצליח לשמר גם לאחר המבצע את דפוסי הפעילות שקבע ושאותם ניסה המבצע לשבור. מדובר בצורך האופרטיבי של הארגון להסתיר את פעילותו בשטח אשר הוביל לשימוש בריכוזי אוכלוסייה כמסתור וכבסיס פעולה. דפוס זה הגביל את יכולתו של צה"ל להשיב אש, ובד בבד הציג את הארגון כמגן האוכלוסייה האזרחית כל אימת שהגיב על פעולות צה"ל (תמיר, 2005: 62-63).

תזמון: כפי שניתן לראות עד כה, הבנות דין וחשבון התבססו על כללים שנוצרו עוד קודם למבצע. במהלך המבצע בדקו שני הצדדים את גבולותיהם של הכללים הללו, וגם לאחריו המשיכו לחצותם מפעם לפעם. חודשים ספורים לאחר השגתן הופרו ההבנות. ההבנות הלא רשמיות לא נתפסו כהסדר ממשי, אלא כרע במיעוטו לעת עתה. יתרה מכך, ישראל התקשתה להשלים לאורך זמן עם המגבלות שהוטלו על פעולות צה"ל נגד כוחות חזבאללה שפעלו ממחסה אוכלוסייה אזרחית (ארליך, 1997: 22; בויר, 1997: 62).

הסכסוך בין שני הצדדים נותר על סף מעגל הסלמה - מתקפות חזבאללה גררו תגובות ישראליות, שבתורן גררו תגובות מצד חזבאללה גם על יישובי הצפון אם נפגעו אזרחים לבנונים - בין שמדי צה"ל או צד"ל ובין שממטענים וממוקשים שמקורם לא ברור (שיף, 1996א; 29: Norton, 2000; 36: Murden, 2000).

סיכום מבצע דין וחשבון: תוצאות המבצע תוארו בעיתונות כמציאות מיוחדת במינה שבה מדינה ריבונית הגיעה להסכם לא כתוב עם ארגון קטן ואלים המסדיר את הלחימה ביניהם בשטח ידוע מראש (בראל, 1996). מצב עניינים זה היה רצוי לחזבאללה, גם אם רצוי פחות מהסתלקותם של כוחות צה"ל מאזור הביטחון, ואילו עבור ישראל ההבנות יצרו סטטוס קוו שהבטיח הגנה ליישובי הצפון גם במחיר הגבלת יכולתו של הצבא לפעול. הפעולות האלימות משני הצדדים הגדירו הלכה למעשה שני קווים אדומים ברורים: פגיעה באזרחים ופעולה מעבר לתחומה של רצועת הביטחון.

ואולם כפי שלימים התברר נותרו בין הקווים האדומים שטחים אפורים שאותם חזבאללה היטיב לנצל. כך למשל מותן של שתי נערות לבנוניות מירי טנק ביולי 1995, שנבע ממה שהגדירה ישראל "טעות אנוש", סיפק לחזבאללה עילה לירי רקטות לעבר הגליל המערבי (בן, רבין וזהר, 1995). מצב עניינים זה הביא להסלמה נוספת בתגובות ובמעשים, הסלמה שבתורה הובילה למבצע ענבי זעם.

4. מבצע ענבי זעם: 11-27 באפריל 1996

הבנות דין וחשבון לא הובילו להסכם קבוע יותר, ולא מנעו הסלמה וירי רקטות. בהמשך לאי-הכרתו בישראל דחה חזבאללה הצעה באוקטובר 1995 להפסקת האלימות לשלושה חודשים כתנאי מוקדם לדיון בנושא הנסיגה, בטענה כי מטרתו היחידה של צעד זה היא לפלג את דעת הקהל הלבנונית (רבין, 1995ב; חלמיש, 1999: 75; עזאני, 2005: 262, 318). ניסיון לפנות לסורים במסגרת שיחות בוושינגטון בין הרמטכ"ל אמנון ליפקין-שחק לבין עמיתו הסורי חיכמת שיהאבי בדרישה לאסור על חזבאללה להשתמש בכפרים כבסיסי פעולה, נענה בטענה כי לסוריה אין שליטה מוחלטת על הארגון (רבין, 1995א).

חזבאללה "מתח" במידה רבה את זכותו להגיב על מתקפות ישראליות מחוץ לאזור הביטחון ונגד אזרחים. כך למשל לאחר תקיפה ישראלית ביוני 1994 על בסיס אימונים בעין דרדרה שבבקעת הלבנון פגע חזבאללה ביולי בבניין ועד הקהילות היהודיות בבואנוס איירס. חזבאללה פעל באורח חופשי כמעט במסגרת הבנתו את כללי המשחק שקבעו הבנות דין וחשבון: כל פגיעה של צה"ל באזרחים לבנונים - גם אם ממוקשים וממטענים או מירי בשוגג כאשר ישראל הגיבה על פעולות חזבאללה באזור הביטחון - סיפקה עילה לגיטימית להפגזת יישובי הגליל. לעומת זאת היו כוחות צה"ל באזור הביטחון מוגבלים מאוד בפעילותם ובתנועתם; המוצבים היו הלכה למעשה נתונים במצור, התנועה אליהם ומהם הייתה מסוכנת מאוד, וביישובי הצפון נמשך ירי הרקטות מפעם לפעם (שיף, 1996א; 1996ב; ששר, 1996: 198-199; רינגל-הופמן וימיני, 1997; Gordon, 1998: 12; Norton, 1998: 153; 2000: 29; Harik, 2004: 115, 117). על רקע זה החליטה ישראל לצאת למבצע נוסף, מבצע ענבי זעם, שבארבעת ממדי הבוחן שלו אעסוק כעת.

יעד: יעדיה של ישראל במבצע ענבי זעם דמו מאוד ליעדים במבצע דין וחשבון: מחד גיסא, פגיעה בתשתיות חזבאללה וביכולתו לשגר רקטות לעבר ישראל; מאידך גיסא, יצירת לחץ על ממשלות לבנון וסוריה לרסן את הארגון, לתקוע טריז בינו לבין הממשל והאוכלוסייה הלבנוניים ולשנות את הבנות דין וחשבון, מפני שהסטטוס קוו שנבע מהן חדל להיות רצוי בעיני ישראל. גם הפעם לא הייתה ציפייה למגר את חזבאללה אחת ולתמיד, אלא להשיג הפוגה בירי הקטיושות וליצור בלבנון ובסוריה תמריץ למניעת "חימום" גבולה הצפוני של ישראל (בנזימן, 1996; מרקוס, 1996; בראל, 2000; עזאני, 2005: 319; Murphy, 1996: 9).

חזבאללה, לעומת זאת, שאף לשימור הסטטוס קוו של הבנות דין וחשבון, והיה מוכן לחזור אל המשוואה ולפיה ישראל איננה תוקפת יעדים אזרחיים בלבנון, ובתמורה חזבאללה נמנע מתקיפת יישובי הגליל; זאת בשעה שאין שום הגבלה על פעילות הארגון נגד חיילי צה"ל באזור הביטחון. חזבאללה אף הצהיר כי לא יענה לתיווך על בסיס אחר מלבד הבנות דין וחשבון (בפיו "הבנות 1993") לגבי כללי הלחימה, ובוודאי שלא יחתום על הסכם כתוב עם "האויב הציוני" (ששר, 1996: 211-212; Harik, 2004: 118).

אמצעים: ישראל המשיכה להחזיק בתפיסת מבצע דין וחשבון, ולפיה מנוסת תושבי דרום לבנון לעבר הבירה ביירות תיצור לחץ על הממשל הלבנוני, כך שיפנה בבקשה לסוריה לרסן את חזבאללה (ששר, 1996: 226-227; בראל, 2000). ישראל ראתה בסוריה במידה רבה את זו ה"שולטת במצב" תפיסה שהתבססה לדברי איתמר רבינוביץ' על כך שבשנת 1995, בעת מגעים בין שתי המדינות, סוריה אכן הפעילה לחץ על חזבאללה ואף הצרה את נתיבי האספקה האיראניים של הארגון שעברו בדמשק. לעומת זאת עם התקררות המגעים ועל רקע הבנה אסטרטגית בין ישראל לתורכיה קיבל חזבאללה אישור מהנשיא הסורי אסד להגביר את פעילותו (רבינוביץ', 2004: 74-75).⁹

כדי להעביר את המסר הזה חצתה ישראל את הקווים האדומים שנקבעו במבצע דין וחשבון ולא הסתפקה בהגסת תושבי דרום לבנון מבתיהם. הפעם היא גם תקפה יעדים בצפון לבנון ואפילו בביירות גופא (תחנת מיתוג הותקפה מהאוויר), מתוך החלטה שלא ייתכן כי הפעילות הכלכלית בגליל תושבת עקב ירי הרקטות, בעוד שבלבנון (שכלכלתה חשובה גם לסוריה) היא תימשך ללא הפרעה. ממשלת לבנון אף הוזהרה כי "אימוץ" (adoption) חזבאללה יוביל להרס כל הישגיה בשיקום ממלחמת האזרחים (בכור, 1996; שיף, 1996; ארליך, 2005: 5-6; Pipes and Abdelnour, 2000: 19-20; Harik, 2004: 117).

אף שישראל הרחיבה את פעילותה הצבאית מעבר למגבלות שנבעו מהבנות דין וחשבון, היא הגבילה בכל זאת את עצמה. ראש הממשלה שמעון פרס ציין ב"שיחה פרטית" כמה הסתייגויות שהובאו בחשבון בהגדרות המבצע (מרקוס, 1996):

ללא התלהמות - לא במעשה, לא בדיבור ולא בסגנון: "את המסרים שלנו נעביר במעשים, לא במילים" (ההדגשה שלי, ל"א).

הימנעות מתקיפת אזרחים.

⁹ הדיון בשימוש של סוריה ב"קלף הלבנוני" במסגרת יחסיה עם ישראל חורג מיריעתו של חיבור זה, אך על מאפייני מדיניות זו ראו ארליך, 1997: 19; 2005: 3-5.

הימנעות מהסתבכות בלוחמת גרילה.

הימנעות מפלישה קרקעית כבדה.

כנגד האמצעים שנקטה ישראל המשיך חזבאללה המשיך בירי רקטות לעברה, שהביאו לפציעתם של אזרחים וחיילים. יכולתו של חזבאללה לפגוע בישראל למרות המבצע יצרה על ישראל לחץ שעורר שאלות באשר לתועלת ההגנתית של רצועת הביטחון (ששר, 1996: 224; בוואר, 1997: 93). כמו במבצע דין וחשבון גם הפעם נמנע קרע בין הארגון לבין הממשל הלבנוני. חזבאללה הוצג בלבנון ככוח עצמאי הממלא משימה חשובה שאין להפריעה (ששר, 1996: 234; Harik, 2004: 119).

במהלך מבצע ענבי זעם נכנסו לתמונה גם מדינות מתווכות כמו ארצות הברית וצרפת. אך יש לשים לב כי הללו התערבו רק בעקבות המבצע, בעוד שקודם לו, בתקופת ההסלמה, לא פעלו בצורה כה נמרצת לעצירת חילופי האש בין ישראל לחזבאללה. בראשית המבצע, ארצות הברית לא התערבה, ייתכן מפני שנמנעה מלנקוט פעולות העלולות לחבל בסיכוין של שמעון פרס להיבחר לראשות הממשלה בישראל; החלטתה שלא ללחוץ על ישראל בעניין זה אף גובתה בהיעדר מחאות מצד מדינות ערב המרכזיות בשבוע הראשון של המבצע (ששר, 1996: 202; בוואר, 1997: 49; 7-9; Murphy, 1996).

מדיניות אי-ההתערבות התהפכה על פיה ב-18 באפריל 1996, ביומו השביעי של המבצע, בעת שהפגזה של חיל התותחנים הישראלי שכוונה לעבר לוחמי חזבאללה פגעה בשוגג במחנה פליטים בחסות האו"ם באזור קאנא, שעמדות חזבאללה היו ממוקמות סמוך לו (רבין, 1996; תמיר, 2005: 136-137; Rabil, 2006: 107; Jaber, 1997: 171).

בעקבות האירוע החל שבוע של דיפלומטיית דילוגים מצד מזכיר המדינה האמריקני וורן כריסטופר שבסופו נוצר הסכם הבנות כתוב. ארצות הברית נתפסה בעיני סוריה ולבנון כמוטה לטובת ישראל, ולכן צרפת הצטרפה אף היא למגעים לגיבוש ההבנות. צרפת הציגה תכנית פשרנית יותר כלפי הערבים והציעה כי פעילותו של חזבאללה באזור הביטחון תותר כהתנגדות לכיבוש, אך ייאסר עליו לתקוף את ישראל גופא. זאת בניגוד כאמור לדרישות האמריקנית כי ייאסר על חזבאללה לפעול באזור הביטחון וכי בידי ישראל תישמר הזכות להגיב מעבר לו (14-12; Darwish, 1996; 9; Murphy, 1996; 108; Rabil, 2006).

ערך: המבצע הסתיים במסמך הבנות, שלהבדיל מן ההסכמות שקדמו לו, הועלה הפעם על הכתב וכלל את ארבעת הסעיפים האלה כלשונם ([הבנות ענבי זעם](#), 1996):

קבוצות חמושות בלבנון לא תבצענה התקפות של ירי טילי קטיושה או נשק מכל סוג אחר אל ישראל.

ישראל ואלה המשתפים עמה פעולה [כלומר צד"ל] לא יירו מכל נשק שהוא אל אזרחים או מטרות אזרחיות בלבנון.

מעבר לזה, שני הצדדים [כלומר ישראל וחזבאללה] מחויבים להבטיח כי בשום נסיבות לא יהיו אזרחים יעד להתקפה, וכי ריכוזי אוכלוסייה אזרחית ומתקנים תעשייתיים וחשמליים לא ישמשו כנקודת מוצא להתקפות [ההדגשה שלי, ל"א].

בלי להפר הבנה זו, אין בה דבר אשר ימנע מכל אחד מהצדדים לממש את זכותו להגנה עצמית.

מבחינת ישראל הגביל אמנם המסמך את פעילות צה"ל בכל הקשור לפגיעה באזרחים לבנונים, אך הייתה זו הפעם הראשונה שבה הועלו על הכתב בגלוי כללי המשחק שבהם האזרחים משני הצדדים הוצאו ממעגל הלחימה. כמו כן, לראשונה מוצגת מדיניותו של חזבאללה בשימוש בריכוזי אוכלוסייה אזרחית כבסיסי התקפה ונסיגה כצעד אסור לפי סעיף 3, שבמידת מה ניתן להגיב עליו לפי סעיף 4 (בויאר, 1997: 72; חלמיש, 1999: 63, 75; Qassem, 2005: 117).¹⁰

חזבאללה זכה באישור לזכותו להתנגד לכיבוש הישראלי בלבנון, וזאת במסגרת מסמך שהוכר על ידי ארצות הברית, צרפת וישראל עצמה, וכבר שלושה ימים לאחר ההסכם חידש את התקפותיו על כוחות צה"ל. אף שחזבאללה המשיך שלא להכיר בישראל ובביטחונה, הוא קיבל את ההבנות. הוא נימק את צעדו זה בכך שלא התפשר על עקרונותיו, מפני שמדובר בהסכם שהמדינה הלבנונית מחויבת אליו ולא הוא עצמו. לשיטתו מחויבות חזבאללה להבנות היא "טכנית" בלבד לצורך הגנה על אזרחי לבנון; אין מדובר במחויבות רעיונית לרוח ההסכם ויש התנערות ממילותיו המכירות בלגיטימיות של מדינת ישראל (תמיר, 2005:

¹⁰ בעוד שהנוסח האנגלי של סעיף 3 הזכיר "נקודת מוצא להתקפות" (launching grounds for attacks), משמע איסור על שימוש באזורים אזרחיים כבסיסי יציאה לפעילות חזבאללה (או בערבית "אֶטְלָאק" – שיגור), כותב נעים קאסם (סגנו של מזכ"ל חזבאללה נסראללה) כי מבחינת הארגון האיסור הוא על ירי בלבד ("אֶטְלָאק אלנארי"). על כך ראו Qassem, 2005: 117.

Murphy, 1996: 9; Norton, 1996: 40; Saad-Ghorayeb, 2002: 154–137; 155; Harik, 2004: 123–124; Qassem, 2005: 118; Rabil, 2006: 108.

חשוב לזכור כי המבצע לא הסתיים מרצונה החופשי של ישראל, אלא במידת מה סיומו נאכף עליה: תוכן ההסכם הושפע ממשא ומתן שניהלו ביניהן ארצות הברית וצרפת, ולא ישראל עצמה. כך למשל נכתב בראשיתו כי "ארצות הברית מבינה כי אחרי דיונים עם ממשלות ישראל ולבנון, ובהתייעצות עם סוריה, לבנון וישראל תבטחנה את האמור להלן"; כלומר ארצות הברית היא המביאה את ההסכם לידיעת הצדדים (הסכם הבנות ענבי זעם, 1996; בוואר, 1997: 36, 49). החידוש בהבנות ענבי זעם (או "הבנות אפריל" כפי שהן מכונות בלבנון) הוא הקמת קבוצת פיקוח (נטולת מנגנון אכיפה) בהשתתפות נציגי ארצות הברית, צרפת, ישראל, לבנון וסוריה; יש בכך שוני בולט בין לבין "כללי המשחק" הקודמים. ערכה העיקרי של קבוצת הפיקוח הוא יכולתה לשמש אמצעי דיפלומטי לנטרול מתחים, שיאפשר שימוש בכלים דיפלומטיים בטרם יינקטו אמצעים צבאיים. אמנם פעילות חזבאללה חזרה לדפוסים שאפיינו אותה לפני המבצע, ואולם כעת הייתה גם מסגרת לחץ בינלאומית שהשפיעה על שיקולי הארגון לגבי השימוש ברקטות (תמיר, 2005: 140; Norton, 2000: 29; Waldman, 2003: 33–35; Blum, 2007: 199).

תזמון: כללי המשחק שהוסדרו בהבנות דין וחשבון שימשו הסדר זמני, שהפרתו והצורך לדון בו מחדש הוליכו למבצע ענבי זעם (חלמיש, 1999: 75; Murden, 2000: 36–37). המבצע עצמו החל ביוזמת ישראל על רקע ההסלמה, אך הסתיים באופן לא צפוי לאחר אירוע הפגיעה באזרחים בקאנא: "אורך הנשימה" הדיפלומטי של ישראל התקצר, והחלה מסכת לחצים בין-לאומית לסיום המבצע. הפסקת האש הושגה ביום שישי 26 באפריל 1996, אך עד רגע כניסתה לתוקף בשעה 4:00 לפנות בוקר בשבת שלמחרת, המשיך ירי חזבאללה. דקות ספורות לפני שעת היעד אף פגעה רקטה בבניין מגורים בקריית שמונה (שיף, 1996ה; ששר, 1996: 217).

"מורשת" ענבי זעם: לאחר נסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000 נוצרו כללי משחק חדשים בין ישראל לחזבאללה, שבמסגרתם הכיר הארגון דה-פקטו, גם אם סירב לקבל כלגיטימי, את הקו הכחול כגבול בין ישראל לבין לבנון, נקט מדיניות של עין תחת עין כלפי פעולות ישראל, וראה בחוות שבעא שבעא דב שטח לחימה

מותר (סובלמן, 2003: 57-60; 137, 154; Saad-Ghorayeb, 2002). ישראל הגיבה במדיניות הכלה שתימשך עד פרוץ מלחמת לבנון השנייה ב-2006¹¹

ג. דיון ומסקנות

מאמר זה עסק ביחסי איבה ובניהולם של יחסים. במסגרת זו התמודד עם השאלות: האם ניתן להגיע להבנות ולהסכמים בעימות לא סימטרי כאשר בצד אחד ניצבת מדינה ריבונית, ואילו בצד השני ניצב ארגון שאיננו מדינתי? ומה אנו למדים על כך מבחינת המקרה של יחסי ישראל וארגון חזבאללה בשנות התשעים?

1. אפשרות ההגעה להבנות

מדינות הנתונות בסכסוך עמוק, ובכלל זה מדינה הנמצאת בסכסוך עם קבוצה שאותה היא מגדירה ארגון טרור או גרילה, יכולות בכל זאת להגיע להבנה על בסיס שותפות אינטרסים מינימליים.

במקרים שבחנתי בחיבור זה אפשר לזהות אינטרסים משותפים לתנועת חזבאללה, על אף ההבדל המשמעותי בין האינטרס הישראלי לבין האינטרס של חזבאללה. האינטרס הישראלי צר יחסית ומתייחס לביטחונם של היישובים בגבולה הצפוני של ישראל שעליהם מאיים חזבאללה. לשם כך הניחה ישראל כי עליה לשַׁמֵר נוכחות ברצועת הביטחון בדרום לבנון. לעומת זאת חזבאללה שואף לסילוק מוחלט של ישראל מרצועת הביטחון, ובעיניו מדובר בישות שאין לה זכות קיום גם בגבולותיה שלה. רצונו של חזבאללה לסלק את ישראל מדרום לבנון חזק יותר מרצונה של ישראל להמשיך לשהות שם; במקום שבו מבחינת ישראל קיים מטרד ביטחוני שצריך לנטרל, לתפיסת חזבאללה יש מציאות של כיבוש שאותה צריך לבטל.

למרות היעדר אינטרסים משותפים מובהקים ישנה חפיפה בין האינטרסים של ישראל לבין אלה של חזבאללה: חזבאללה רואה עצמו כ"מגן הדרום", ביחוד של העדה השיעית; בעוד שישראל רואה את עצמה אחראית לשלומם של אזרחיה בצפון. שני הצדדים מעוניינים בכללי משחק שימנעו ככל האפשר פגיעה באזרחים הנתונים לחסותם, ועל בסיס זה ניתן להגיע להבנות ולמגבלות בלחימה.

¹¹ הדיון בהבנות ענבי זעם עד הנסיגה וביחסי ישראל וחזבאללה לאחר חורג מיריעתו של מאמר זה. לעיון נוסף ראו אבני, 2007.

עם זאת מחויבותו של חזבאללה להגנת האזרחים הלבנונים כרוכה במשימתו המתמשכת - התנגדות לנוכחות ישראל בלבנון וחתירה לסילוקה. כך אין חזבאללה מעוניין להגביל את עצמו בלחימתו בכוחות צה"ל, והוא מנצל את כללי המשחק האוסרים פגיעה באזרחים לבנונים כדי לפעול ממחסה האוכלוסייה האזרחית. ישראל, החפצה בביטחון ליישובי הצפון יותר מאשר בהבסת חזבאללה ובפגיעה בו, נקלעה למלכוד: אם תפעל ב"ברבריות" היא תוביל לפגיעה באינטרס העיקרי שלה בסכסוך, הלוא הוא ביטחון ליישובי הצפון; אך אם תימנע מפעולה כזו היא תאפשר לחזבאללה חופש פעולה נגד כוחותיה. את ההכרעה הזו ניתן לראות בהכרה הלכה למעשה מצד ישראל בזכותו של חזבאללה להילחם בכוחות צה"ל בלבנון.

2. הדרך לגיבוש הבנות

יחסי ישראל וחזבאללה בשנות התשעים התאפיינו בהיעדר תקשורת ישירה וגלויה, ושני הצדדים אף לא הכירו זה בלגיטימיות של זה. על רקע זה, עיקר ה"משא ומתן" בין ישראל לארגון התבטא במעשים, לא פעם אלימים. אמנם היו מקרים שבהם נדרשה התערבות של מתווכים למען השגת הבנות בין שני הצדדים, אך התערבותם הייתה על בסיס התנגשויות בין הצדדים שבמהלכן נקבעו כללי המשחק.

כך פעלה ישראל כדי למנוע מחזבאללה לפגוע באזרחיה שבצפון ובחייליה, וחזבאללה נקט טקטיקת גרילה שהתבטאה בפעולה מתוך מרחבים אזרחיים. תגובות ישראל לפעולות חזבאללה גררו את האזרחים הלבנונים למעגל הלחימה, וחזבאללה הגיב בירי רקטות לעבר יישובים ישראליים. בכך יצר הארגון משוואה שבה ביטחון יישובי הצפון מותנה בציות ישראל ל"כללי המשחק", ובהם פגיעה באזרחים לבנונים היא קו אדום שאסור לחצותו. שני הצדדים לא הגיעו להסכם משותף על הוצאת האזרחים ממעגל הלחימה, אלא קבעו זאת במיקוח אילם: כאשר הפגיעה באזרחים הפכה ל"קו אדום" משותף עבור שניהם.

אף שישראל הרשמית לא הכירה בלגיטימיות של פעילות חזבאללה, וחזבאללה לא הכיר בלגיטימיות קיומה של ישראל ומכאן אף לא בגבולה הצפוני, שני הצדדים התייחסו בצורה שונה לפעילות בתוך רצועת הביטחון ומחוץ לה. כאשר נחצה הקו האדום הזה, שני הצדדים עשו זאת כדי להעביר מסר או כדי לשנות מצב בלתי רצוי, ונשאו ונתנו על כללי המשחק באמצעות פעולות צבאיות.

הן הבנות דין וחשבון הלא כתובות והן הבנות ענבי זעם שהועלו על הכתב ביטאו "כללים סמויים" שקדמו להן. בשני המקרים הושגו ההבנות לאחר הסלמה

צבאית, והן נועדו למנוע הסלמה כזו מחד גיסא, ולהגדיר את תנאיה מאידך גיסא. בשני המקרים, ובהסלמה קודמת בעקבות חיסולו של עבאס מוסאווי ב-1992, הושגו ההבנות בסיוע מתווכים חיצוניים ולא באמצעות משא ומתן ישיר בין שני הצדדים; אך המתווכים נכנסו לתמונה רק בעקבות ההסלמה, ופתרונותיהם התבססו על כללי המשחק שנקבעו באמצעות מעשים.

3. שימור הבנות

אף שמבצעי דין וחשבון וענבי זעם נראים כשבירת ההבנות בין ישראל לבין ארגון חזבאללה, הן היו חלק מתהליך מתמשך של מיקוח אילם ולא מילולי בין שני הצדדים.

הבנות דין וחשבון נוצרו כאשר ישראל ביקשה להתוות מחדש את הכללים הלא כתובים של הלחימה באזור הביטחון והגיבה בהסלמה על פעילות חזבאללה במסגרת הכללים הקודמים שעליהם התקשה צה"ל להגיב, מפני שכל פעולה נגד חזבאללה שפגעה באזרחים לבנונים הובילה לפגיעה באינטרס הבסיסי של ישראל בזירה זו: ההגנה על יישובי הצפון. לעומת זאת חזבאללה הגיב כדי לבסס את המשוואה הקיימת, שבה שמורה לו הזכות לפעול נגד ישראל ולהגיב נגד אזרחיה, כאשר נפגעים אזרחים לבנונים. ההבנות שהושגו כללו לא רק הסכמה שבשתיקה בנושא הגבלת הלחימה לאזור הביטחון והימנעות מפגיעה באזרחים, אלא גם הסכמה שבשתיקה באשר לתנאי ההסלמה: חציית הקווים האדומים של המגבלה הגאוגרפית ושל ההימנעות מפגיעה באוכלוסייה אזרחית.

הבנות ענבי זעם התבססו על ההבנות של דין וחשבון אלא שכעת הן גם הפכו רשמיות יותר, בזכות מעורבות בין-לאומית גלויה וברורה במסגרת ועדה מפקחת. לשון אחר, הבנות ענבי זעם, אף שהפכו להסכם רשמי ולא נותרו כהבנה סמויה, התבססו על אותם העקרונות שנקבעו בשנים שקדמו להן במסגרת מיקוח סמוי ואילם.

ההבנות הכתובות הפכו למודל רשמי של כללי המיקוח הסמוי בין הצדדים והציגו מפתנים מוצהרים לפעולה מחד גיסא, ומסגרת של פעולות מותרות מאידך גיסא. ככאלו הן שימשו אף בסיס לכללי המשחק שנוצרו עם הנסיגה החד-צדדית של ישראל מלבנון במאי 2000.

מן הראוי לציין כי קשה להפריד כאן את שני הצדדים לצד "רוויזיוניסטי" ולצד "סטטוס קוו", מפני ששני הצדדים נקטו צעדים של שימור ושל שינוי הסטטוס קוו בשלבים שונים של המיקוח. בעוד שחזבאללה חתר לשינוי המציאות המייחסת חשיבות רבה לגבולה של ישראל, הרי שהוא השלים הלכה למעשה עם

קו הגבול בהגבילו את פעילותו לצדו הצפוני והלבנוני; בכך העביר מסר לגבי תקפותו של קו זה ולגבי משמעותו במסגרת כללי המשחק. ישראל אמנם קבעה את קו הגבול כבסיס לסטטוס קוו, אך ניסתה לחרוג ממנו כאשר פעילות חזבאללה מעברו ה"נכון" של הקו הסלימה באופן בלתי נסבל מבחינתה.

ישראל, אם כן, הייתה נכונה לשנות סטטוס קוו שקבעה בעצמה ושחזבאללה עצמו ביקש לשנותו עוד קודם לכן, כדי לערער את הישגיו של חזבאללה בזכות הסטטוס קוו הזה.

קיומה של הבנה שהושגה באמצעות מיקוח אילם הוא זמני, גם אם אי-אפשר לחזות מראש את מועד פקיעתה. הבנה כזו יכולה להסתיים בהסכם רשמי או לקרוס לכלל עימות שממנו עשויה לצמוח הבנה אחרת. בהקשר של יחסי ישראל וחזבאללה, הסטטוס קוו שנוצר הפך עם הזמן לפחות ופחות רצוי בעיני ישראל. שני המבצעים, שבהם למרות פעילות צבאית מאומצת מצד ישראל ולמרות נוכחות צה"ל באזור הביטחון לא נמנעה פגיעה בישובי הצפון, הובילו לשחיקת ערכה של השהייה בלבנון, ובסופו של דבר לנסיגת צה"ל ולמערכת חדשה של מיקוח אילם וכללי משחק ששיאה בהסלמה שהובילה למלחמת לבנון השנייה.

מקורות

- אבני, ל', 2007. **יחסי ישראל-ארגון חזבאללה מ"מבצע דין וחשבון" ל"מלחמת לבנון השנייה" (יולי 1993 - יולי 2006): משטר ביטחון מוגבל או דיאלוג אלים?** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אדליסט, ר', וא' כפיר, 2000. **רון ארד: התעלומה**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- אוזדמיר, ו', 1992. "המתנקשים עקבו אחר אהוד סדן ופוצצו את מכוניתו", **ידיעות אחרונות**, 8.3.92, עמ' 3-2.
- אזולאי-יכין, א', 1992. "רבין: לא נירתע מהפעלת כוח כדי להחזיר את השקט לצפון", **ידיעות אחרונות**, 13.11.92, עמ' 3.
- אלון, ג', 1993. "ח"כ רן כהן: צריך לתקוף את המחבלים נקודתית ולהחזיק אגרוף קפוי ומאופק", **הארץ**, 21.7.93, עמ' 3א.
- ארליך, ר' 2005. **"הסדר הסורי" בלבנון: הפיכת לבנון למדינת חסות סורית בתקופת אסד האב והתרופפות השליטה הסורית בתקופת בשאר הן 1975-2005**, רמת השרון: המרכז למורשת המודיעין.
- , 1997. "תפיסת אזור הביטחון ועמידתה במבחן המציאות", בתוך: י' בר-סימן-טוב (עורך), **אזור הביטחון בלבנון: עיון מחדש**, ירושלים: המכון ליחסים בין לאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, עמ' 28-9.
- ארנון, א', 2005. **ארץ לבנון**, ירושלים: הוצאת אורן.
- בויער, מ', 1997. **האסטרטגיה הביטחונית של ישראל בדרום לבנון: עשור מתום המלחמה 1985-1996**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- ביילין, י', 1998. **המדריך ליציאה מלבנון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בכור, ג', 1996. "רוב חלקי ביירות נתונים בעלטה לאחר שמסוקי צה"ל הפציצו תחנות שנאים במזרח ביירות", **הארץ**, 16.4.96, עמ' 5א.
- בן, א', א' רבין, וג' זהר, 1995. "רבין ידון היום עם רוס בדרכים לשיפור ההבנות ממבצע דין וחשבון", **הארץ**, 10.7.95, עמ' 1א, 5א.
- בנזימן, ע', 1996. "מאזן אימה חדש", **הארץ**, מאמרים, 14.4.96, עמ' 1ב.
- בן-ישי, ר', 1993. "ארה"ב לחצה על ישראל להבליג", **ידיעות אחרונות**, 25.7.93, עמ' 2.
- בר, מ', 1990. **קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה הישראלית**, תל אביב: מערכות.
- בראל, צ', 2000. "קטישה במסלול ההבנות", **הארץ**, 16.2.00, עמ' 3ב.
- , 1996. "מרחיבים את מגרש המשחקים", **הארץ**, מאמרים, 4.4.95, עמ' 1ב.
- ברגמן, ר', 2009. **מדינת ישראל תעשה הכל: הקרב החשאי על השבויים והנעדרים**, אור יהודה: כנרת-זמורה-ביתן.
- ברום, ש', 1999. **ישראל ודרום לבנון: בטרם הסכם שלום עם סוריה**, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- ברון, ג', וא' מסר, 1993. "חזבאללה ואיראן פוצצו את השגרירות", **ידיעות אחרונות**, 18.3.93, עמ' 7.
- ברנע, נ', 1992. "כל האופציות פתוחות", **ידיעות אחרונות**, מוסף השבת, 20.3.92, עמ' 7-6.
- גולן, א', 1993. "הליכה על סף התהום", **ידיעות אחרונות**, 19.7.93, עמ' 2.
- גזית, ש', 1992. "עוד סדר חדש בלבנון?", **ידיעות אחרונות**, מוסף 24 שעות, 12.11.92, עמ' 3.

פוליטיקה מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי

- גילון, כ', 2000. **שב"כ בין הקרעים**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- הורוביץ, מ', 1993. "חילופי אש בין צה"ל לחזבאללה: כוחות צה"ל בלבנון הועמדו בכוננות", **הארץ**, 21.7.93, עמ' א3.
- הכט, ע', 2004. "העימות המוגבל: כמה מאפיינים כלליים של צורת מלחמה ייחודית", בתוך: ח' גולן ושי (עורכים), **העימות המוגבל: קובץ מאמרים**, תל אביב: מערכות, עמ' 45-68.
- הניג, א', 2005. **פואד: כנגד כל הסיכויים**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- זלמנוביץ, ט', ות' בלומנפלד, 1997. "החלטה גורלית", **במחנה**, 7.11.97, עמ' 16.
- חלמיש, י', 1999. **תפיסת הביטחון של ישראל בדרום לבנון 1985-1998**, תל אביב: המכללה לביטחון לאומי.
- כנן, ק', 2000. **מעצמות גדולות ושכנות קטנות: אזורי השפעה מעצמתיים במאה ה-20**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- כתבי סוכנויות הידיעות בלבנון, 1992. "200 אנשי חזבאללה נסוגו צפונה מהכפרים יעטר וכפרא, 800 נותרו", **ידיעות אחרונות**, 24.2.92, עמ' 2.
- מרקוס, י', 1996. "עד מתי? עד שהזמן יבשיל", **הארץ**, מאמרים, 16.4.96, עמ' ב1.
- משרד החוץ, 1995. **שנתון המסמכים הרשמיים 1993**, ירושלים: משרד החוץ.
- סובלמן, ד', 2003. **כללי משחק חדשים: ישראל וחזבאללה לאחר הנסיגה מלבנון**, תל אביב: מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- סלע, א', 1997. "אזור הביטחון: היבטים לבנוניים ואזוריים" בתוך: י' בר-סימן-טוב (עורך), **אזור הביטחון בלבנון: עיון מחדש**, ירושלים: המכון ליחסים בין לאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, עמ' 35-44.
- עזאני, א', 2005. **תנועת חזבאללה: ממהפכנות ו"פאן-אסלאמיות" לפרגמטיות ולבנוניות**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- עמידרור, י', 2001. "הבעיה הלבנונית: האופציות שהיו לצה"ל לפני הפינוי והרלוונטיות שלהן כיום", **בטחון לאומי** 1 (יוני 2001), עמ' 111-127.
- רבין, א', 1996. "בעקבות ההרג בנבטיה וכפר כנא התבדו הציפיות לשקט בצפון", **הארץ**, 19.4.96, עמ' א3.
- , 1995א. "שתי ילדות נפצעו בהפגזות צה"ל בלבנון", **הארץ**, 11.7.95, עמ' א5.
- , 1995ב. "קצין בכיר בפיקוד צפון: יש הסלמה בלבנון. איני רואה פתרון בטווח הקרוב", **הארץ**, 31.7.95, עמ' א5.
- רבין, א', וג' בכור, 1993. "תחנות שידור בלבנון: צה"ל ממשיך לתגבר כוחותיו: חזבאללה נערך למתקפה ישראלית", **הארץ**, 25.7.93, עמ' א1.
- רבינוביץ, א', 2004. **חבלי שלום: ישראל והערבים 1948-2003**, אור יהודה: דביר.
- רוזן, ע', 1993. "כרוניקה של מלחמה שאיש לא רצה", **מעריב**, מוסף השבת, 30.7.93, עמ' 2-3.
- רינגל-הופמן, א', וג' ימיני, 1997. "מחדל המודיעין", **ידיעות אחרונות**, מוסף השבת, 15.8.97, עמ' 10-11.
- שדה, ד', וס' מנסור, 1992. "החיסול", **ידיעות אחרונות**, 17.2.92, עמ' 2.
- שדה, ד', וס' פרי, 1992. "חזבאללה: נפסיק את הקטיושות", **ידיעות אחרונות**, 23.2.92, עמ' 4.
- שדה, ד', ס' פרי, וג' קוגן, 1992. "קטיושות בצפון: חשש בלבנון: צה"ל יפלוש", **ידיעות אחרונות**, 19.2.92, עמ' 1, 15.

פוליטיקה מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי

- שיף, ז', 1996א. "ממתנינים לתגובת החזבאללה", *הארץ*, 12.4.96, עמ' א1.
- , 1996ב. "מסלול של פעולה צבאית", *הארץ*, מאמרים, 12.4.96, עמ' ב1.
- , 1996ג. "סימני מצוקה בחזבאללה", *הארץ*, 14.4.96, עמ' א1, א2.
- , 1996ד. "פגיעה בתשתית הכלכלית", *הארץ*, 15.4.96, עמ' א1, א8.
- , 1996ה. "לישראל אוזל הזמן", *הארץ*, 19.4.96, עמ' א1, א14.
- , 1993א. "מסר מהחזבאללה", *הארץ*, 23.7.96, עמ' א1.
- , 1993ב. "שינוי במדיניות ההפגזות", *הארץ*, 26.7.96, עמ' א1, א9.
- שלינג, ת', 1981. *חימוש והשפעה*, תרגם ברוך קורות, תל אביב: מערכות.
- ששר, מ', 1996. *הביצה הלבנונית: משל"ג לענבי זעם*, ירושלים: הוצאת ששר.
- תמיר, מ', 2005. *מלחמה ללא אות*, תל אביב: מערכות.

Arreguin-Toft, I., 2001. "How the Weak Win Wars: a Theory of Asymmetric Conflict", *International Security* 26 (1): 93–128.

Bar-Siman-Tov, Y., 1980. *The Israeli-Egyptian War of Attrition 1969–1970*, New York: Columbia University Press.

Blum, G., 2007. *Islands of Agreement: Managing Enduring Armed Rivalries*, Cambridge MA: Harvard University Press.

Darwish, B. K., 1996. "France Makes a Comeback", in: R. Hollis and N. Shehadi (eds.), *Lebanon on Hold*, London: The Royal Institute of International Affairs, pp. 11–15.

Downs, G. W., and D. M. Rocke, 1990. *Tacit Bargaining, Arms Races and Arms Control*, Michigan: University of Michigan Press.

Gordon, S., 1998. "The Vulture and the Snake, Counter-Guerilla Air Warfare: The War in Southern Lebanon", *Security and Policy Studies* 39: 3–77.

Hamzeh, A. N. 2004. *In the Path of Hizbullah*, Syracuse: Syracuse University Press.

—, 1993. "Lebanon's Hizbullah: From Islamic Revolution to Parliamentary Accommodation", *Third World Quarterly* 14 (2): 321–337.

Harik, J. P., 2004. *Hezbollah: The Changing Face of Terrorism*, London and New York: I. B. Tauris.

Ikle, F. C., 1964. *How Nations Negotiate*, New York: Harper and Row.

Jaber, H., 1997, *Hezbollah: Born with a Vengeance*, New York: Columbia University Press.

Kober, A., 2002. "Low Intensity Conflicts: Why the Gap between Theory and Practice", *Defense & Security Analysis* 18 (1): 15–38.

Langlois, C. C., and J. P. Langlois, 1996. "Tacit Bargaining in International Relations: A Game Model and a Case Study", *The Journal of Conflict Resolution* 40 (4): 569–596.

- Lipson, C., 1991. "Why Are Some International Agreements Informal?", *International Organization* 45 (4): 495–538.
- Luft, G., 2000. "Israel's Security Zone in Lebanon: A 'Tragedy'?", *Middle East Quarterly* 7 (3): 13–20.
- Mack, A., 1975. "Why Big Nations Lose Small Wars: the Politics of Asymmetric Conflict", *World Politics* 27 (2): 175–200.
- Murden, S., 2000. "Understanding Israel's Long Conflict in Lebanon: The Search for an Alternative Approach to Security during Peace Process", *British Journal of Middle Eastern Studies* 27 (1): 25–47.
- Murphy, R. W., 1996. "The Costs of Wrath: an American Perspective", in: R. Hollis and N. Shehadi (eds.), *Lebanon on Hold*, London: The Royal Institute of International Affairs, pp. 7–10.
- Norton, A. R., 2007. *Hezbollah: A Short History*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- , 2000. "Hizballah and the Israeli Withdrawal from Southern Lebanon", *Journal of Palestine Studies* 30 (1): 22–35.
- , 1998. "Hizballah: From Radicalism to Pragmatism?", *Middle East Policy* 5 (4): 147–158.
- , 1996. "Israel in the Grip of the Insecurity Zone", in: R. Hollis and N. Shehadi (eds.), *Lebanon on Hold*, London: The Royal Institute of International Affairs, pp. 37–41.
- Pipes, D., and Z. Abdelnour, 2000. *Ending Syria's Occupation of Lebanon: The U.S. Role*. Philadelphia: Middle East Forum.
- Posen, B. R., 1993. "The Security Dilemma and Ethnic Conflict", in: M. E. Brown (ed.), *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 103–124.
- Qassem, N., 2005. *Hizbullah: The Story from Within*, Trans. From Arabic D. Khalil, London: SAQI.
- Rabil, R. G., 2006. *Syria, the United States, and the War on Terror in the Middle East*, Westport CT: Praeger Security International.
- Saad-Ghorayeb, A., 2002. *Hizbu'llah: Politics and Religion*, London: Pluto Press.
- Schelling, T. C., 1960. *The Strategy of Conflict*, New York: Oxford University Press.
- Sela, A., 2007. "Civil Society, the Military, and National Security: The Case of Israel's Security Zone in Lebanon", *Israel Studies* 12 (1): 53–78.
- Spector, B. I., 1999. "Negotiating with Villains", in: P. Berton, H. Kimura and I. W. Zartman (eds.), *International Negotiation: Actors, Structure/Process, Values*, New York: St. Martin's Press, pp. 309–334.
- The International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance*, 1991–1997.
- Waldman, A., 2003. *Arbitrating Armed Conflict: Decisions of the Israel-Lebanon Monitoring Group*, Huntington: Juris.

פוליטיקה מיקוח אילם בין מדינה לארגון תת-מדינתי

Zald, M. N., 1990. "The Analogy of Organizations as Nation-States", in: R. L. Kahn and M. N. Zald (eds.), *Organizations and Nation States: New Perspectives on Conflict and Cooperation*, San Francisco and Oxford: Jossey-Bass Publishers, pp. 394–399.

אתרי אינטרנט

הכנות ענבי זעם, 26.6.1996, <http://www.knesset.gov.il/process/docs/grapes.htm> (נצפה
לאחרונה: 18.5.2011)

ארנון גוטפלד

מ"ניקל גראס" ל"סופה במדבר": התפתחות יכולות ההתערבות האמריקנית במזרח התיכון

מבוא

ב-7 באוגוסט 1990, בתגובה לבקשה סעודית, הורה הנשיא ג'ורג' בוש (האב) לכוחות צבא אמריקניים לצאת למזרח התיכון למבצע, שמאוחר יותר כונה "סופה במדבר" (Desert Storm). היחידות הקרביות הראשונות - חיילים מהדיוויזיה המוטסת ה-82 - נחתו בערב הסעודית פחות משלושים שעות אחרי שקיבלו את ההתראה הראשונה למבצע, שנועד להגן על אינטרסים אמריקניים מפני תוקפנות עיראקית (Department of Defense, 1992: 371). בתוך פחות משישה חודשים העבירה ארצות הברית אל ערב הסעודית כוח של יותר מ-500,000 חיילים; החיילים היו אפוא מרוחקים יותר מ-11,000 קילומטרים מבסיסיהם בחוף המזרחי של ארצות הברית (Department of the Navy, 1991).

האפשרות להעביר במהירות כוחות גדולים על כל ציודם למזרח התיכון הושגה הודות לכך שארצות הברית פיתחה מאז ראשית שנות השבעים יכולות אסטרטגיות מרשימות של תובלה אווירית. היכולת לקלוט את הכוחות הללו בערב הסעודית התאפשרה בזכות העובדה שארצות הברית בנתה בהתמדה במשך 17 שנה מערכות של תלות הדדית עם הסעודים. הן היכולות המרשימות של הרכבות האוויריות והן היחסים המיוחדים עם ערב הסעודית נבעו במישרין מן הלקחים שהופקו במבצע "ניקל גראס", הרכבת האווירית האמריקנית לישראל במלחמת יום הכיפורים, שהחלה בעיכוב של כמה ימים ב-14 באוקטובר 1973 ונמשכה חודש בדיוק. הרכבת העבירה 23,325 טונות של ציוד צבאי חיוני לישראל. לקחים אלה גרמו להנהגה האמריקנית ליזום שני תהליכים חשובים, שנועדו להגן על האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון מפני תוקפנות סובייטית. התהליך האחד היה לפתח כוחות משימה אוויריים אסטרטגיים בעלי יכולת הובלה של כוחות בסדר גודל ענק על ציודם המלא ישירות מארצות הברית למזרח התיכון. התהליך הנוסף היה לפתח מערכת יחסים הדוקה בעלת

תלות הדדית עם ערב הסעודית במטרה להגן על אינטרסים אמריקניים חיוניים בערב הסעודית ובזירת המפרץ הפרסי. שני התהליכים הללו החלו באוקטובר 1973, והגיעו לשיאם ערב מלחמת המפרץ, 17 שנים לאחר הנחת התשתיות וטיפוח התהליכים הללו.

המלחמה הקרה על רקע מלחמת יום הכיפורים

מלחמת יום הכיפורים הייתה לא רק עוד פרק בהיסטוריית מלחמות ישראל-ערב, אלא ביטאה גם פרק חשוב נוסף בעימות הבין-גושי על עליונות בזירת המזרח התיכון, אזור שבו התחרו זו בזו שתי המעצמות על הגמוניה באזור עתיר חשיבות אסטרטגית בעבורן. הרכבת האווירית האמריקנית לישראל בעיצומה של המלחמה הייתה סיבוב נוסף בעימות הגלובלי בין ארצות הברית וברית המועצות, והבהירה מדוע ההנהגה האמריקנית עתידה הייתה לייחס חשיבות כה רבה ללקחים שהופקו ממבצע ניקל גראס. מצרים, סוריה ועיראק היו נתונות בראשית מלחמת יום הכיפורים להשפעתה של ברית המועצות, והיו תלויות בה. ארצות הברית נזהרה באותו זמן מלמצוא את עצמה במצב שבו היא מסייעת לישראל לגבור על מצרים ועל סוריה. מצב שעלול היה לזהות אותה כאויבת מדינות ערב ולדחוף מדינות ערביות מתונות כערב הסעודית וכירדן לתוך מעגל ההשפעה הסובייטי. עם זאת אסור היה לארצות הברית להפקיר את ישראל. יתר על כן, היה זה אינטרס אמריקני שישראל תנצח. במצב זה נדרשה ארצות הברית להוכיח את ערבותה למדינות הדמוקרטיות בעולם, ומעל הכול היה עליה להימנע בכל מחיר מכך שנשק סובייטי יגבר על נשק אמריקני בשדה הקרב. שר החוץ האמריקני הנרי קסיסינג'ר היטיב לסכם את העמדה האמריקנית המסובכת והפגיעה בפרוץ מלחמת יום הכיפורים:

היה עלינו להתמודד עם כמה אינטרסים, לכאורה נוגדים. היה עלינו להבטיח את המשך קיומה וביטחונה של ישראל; היה עלינו להמשיך ולקיים את יחסינו עם המדינות הערביות המתונות, כגון ירדן וערב הסעודית. ידענו שמשבר מתמשך יגרום לאירופה אי-שקט, והיה והיינו כשלים הם היו מאמצים מדיניות שונה משלנו. ידענו שברית המועצות, ללא ספק, תתמרון בצורה מעוררת חשד, ולא יכולנו לצפות שהיא תסייע לנו לפתור את בעיותינו; להפך [ידענו] שהיא תעשה הכול כדי להחריף אותן (Kissinger, 1982: 467).

בהשתמשו בביטוי "אי-שקט" (restlessness) ביטא קיסינג'ר את חרדת המערב מפני אמברגו נפט ערבי, אם וכאשר ארצות הברית או כל מדינה מערבית אחרת יסייעו לישראל במלחמה. קברניטיה של ארצות הברית לא היו מודעים לעוצמה שבה עלול היה אמברגו נפט להזיק לכלכלתן של מדינות המערב, וגם לא הפנימו את השינויים המשמעותיים מאוד, שהתחוללו בשדה האנרגיה בראשית שנות השבעים (Bronson, 2006: 111). ראוי גם לציין את אי-נכונותו של הקונגרס לאשר מלחמות מעבר לים במועד כה סמוך לסיום מלחמת וייטנאם (Kissinger, 2003: 356).

לקחי הרכבת האווירית: רכיב חשוב והישג אמריקני במלחמה הקרה

מבצע ניקל גראס מימש בצורה מעוררת השתאות את האופציה האופרטיבית, הכמעט בלעדית, שעמדה לרשות ארצות הברית לסייע לישראל בלי לסכן יתר על המידה את יחסיה עם מדינות ערב המתונות, וכך גם בלי לסכן את הספקת הנפט לבעלות בריתה באירופה וביפן. מאזן עדין ורגיש זה בין צימאווו של המערב לנפט הערבי לבין האילוץ להבטיח את ביטחון ישראל הוא חלק חשוב של ההסבר לעיכוב בן שמונת הימים מפרוץ הקרבות ועד נחיתתו של מטוס התובלה האמריקני הראשון בשדה התעופה בלוד.

באשר למניעים המדויקים של שמונת ימי העיכוב שוררת מחלוקת בקרב החוקרים. עם זאת הם מסכימים על שלושת ההסברים העיקריים: (א) בתחילת הקרבות ציפו רוב המומחים לניצחון צבאי ישראלי מהיר וגורף בדומה לניצחון במלחמת 1967, לפיכך לא הייתה שום תחושה של דחיפות בבית הלבן לסייע לישראל; (ב) ההערכה הייתה שסיוע מידי לישראל עלול להגביר את חמת הערבים (שם: 13-14; Kissinger, 1982: 467-490); (ג) בפגישה שקיים הנשיא ריצ'רד ניקסון בבית הלבן ב-9 באוקטובר התבררה לאמריקנים חומרת מצבה של ישראל, והנשיא הורה להתחיל את משלוחי הסיוע הצבאי ברכבת אווירית כבר באותו יום. אך איש מהנוכחים בפגישה לא העריך שהסיוע יחייב שימוש במטוסי התובלה הענקיים מדגם C-141A ומדגם C-5A כדי לאפשר טיסות ישירות לישראל. הם סברו שההעברה תתבצע על ידי מטוסי חברת אל-על ועל ידי מטוסי תובלה חכורים (Boyne, 2002: 79). משרד ההגנה האמריקני לא שש לספק ציוד מיוחדותי המבצעות כדי לענות על צרכיה של ישראל, ביחוד מפאת החשש שהערבים בתגובה יטילו אמברגו נפט שיסכן את ההספקה הסדירה של דלק לכוחות האמריקניים המוצבים במזרח התיכון (שם: 86). לפיכך

העדיף שר ההגנה ג'יימס שלזינגר (Schlesinger) לדחות את הספקת הצידוק (Kumaraswamy, 2000: 115).

למרות העיכובים, אי-הסדר, הבלבול וחילופי ההאשמות התברר בדיעבד שכאשר החל מבצע ניקל גראס הוא התנהל בצורה מרשימה, והיה גורם מרכזי בהכרעת המלחמה. ב-10 באוקטובר נודע לאמריקנים על רכבת אווירית סובייטית, ובה עשרים מטוסים לסוריה. תגובתו המתמיהה שר ההגנה שלזינגר הייתה להמליץ לקיסינג'ר לכבוש "חלק מערב הסעודית או אולי את נסיכויות המפרץ" (קיסינג'ר, 2004: 140-141). הרכבת האווירית האמריקנית לישראל החלה, כאמור, לאחר סדרת השהיות ועיכובים (שם: 141-142, 144-148, 150-152, 168-169). היה זה ארבעה ימים אחרי שהסובייטים החלו להזרים נשק וציוד למצרים ולסוריה (שם: 170-171, 180-185, 191-192). מבחינת דפוסי היחסים של פטרון-קליינט עובדה זו הקלה על ארצות הברית במובן זה שהסיוע של ארצות הברית לישראל היה חלק מהמלחמה הקרה וביטא תגובה לרכבת האווירית הסובייטית, ולא צעד אנטי-ערבי (Dowty, 1984: 231-240).

שמחה דיניץ, שגריר ישראל בארצות הברית בזמן המשבר, סיכם היטב את תרומת המבצע באמרו: "לרכבת האווירית הייתה השפעה צבאית, פוליטית ופסיכולוגית אדירה" (שם: 117). מן הבחינה הצבאית פתרה הרכבת האווירית את בעיות המחסור של ישראל בנשק ובחלקי חילוף בשתי החזיתות; היא שיפרה במידה רבה את מצבו של חייל האוויר הישראלי, שסבל מאבדות קשות בימי הלחימה הראשונים; היא אפשרה להנהגה הישראלית שלא לדאוג לשחיקת הציוד והתחמושת, נושא שעמד במוקד הדיונים בעת ההכרעה בדבר היציאה להתקפת הנגד. מן הבחינה הפוליטית העבירה הרכבת האווירית מסר ברור וחד-משמעי לסובייטים, לבעלות בריתה הערביות ולמדינות ערב המתונות שארצות הברית עומדת בהתחייבויותיה כלפי בעלות בריתה ובד בבד שהיא מחויבת לקיומה ולביטחונה של מדינת ישראל. מן הבחינה הפסיכולוגית שיפרה הרכבת האווירית את המורל הישראלי ואולי אפילו הסירה את האצבע הישראלית הנואשת מההדק הגרעיני.

מן הבחינה הצבאית: עבור חיל האוויר שימשה הרכבת האווירית עוגן הצלה. אף שחלוקות הדעות לגבי מספרי הפריטים שנפגעו במלחמה, ברור שישראל איבדה מטוסים רבים בניסיון לבלום את המתקפות המצריות והסוריות בימי הלחימה הראשונים. חיל האוויר איבד עד 12 באוקטובר כ-35 מטוסים בחזית הצפונית וכ-50 מטוסים בחזית המצרית (Boyne, 2002: 65).¹ חיל האוויר סבל גם ממחסור

¹ לנתונים גבוהים בהרבה ראו El Badri et al., 1978: 82-85.

חמור בתחמושת ובחלקי חילוף למטוסים שנפגעו. הרמטכ"ל רב אלוף דוד אלעזר סבר ב-12 באוקטובר שחייל האוויר קרוב בצורה מסוכנת ל"קו האדום", הנקודה שבה יחידה חדלה לתפקד ככוח לוחם יעיל. עוזרו העריכו שבתוך 48 שעות לא יעמדו לרשות צה"ל די מטוסים כשירים, די חלקי חילוף ודי תחמושת כדי להמשיך בלחימה (Boyne, 2002: 65, 150, 158).

על רקע המציאות הזאת אפשר להבין את ההקלה שחש האלוף בני פלד, מפקד חיל האוויר, בהתבוננו בגל הראשון של מטוסי התובלה האמריקניים שהגיעו בלילה שבין 14 ל-15 באוקטובר, ופרקו את מטענם בשדה התעופה לוד. עד מהרה הוחל בתיקונם ובחידושם של ציי הסקייהוק A-4 והפנטום F-4 בעזרת חלקי החילוף שהגיעו. מטוסי הגלקסי C5-A הענקיים הביאו 19 גופים של מטוסי סקייהוק, שלהם צריך היה להתאים כנפיים, זנב או מנועים מוכנים לחיבור מיידי לסקייהוקים שנפגעו והושבתו (Military Airlift Command, 1991: 157). כמו כן קיבל חייל האוויר טילים מונחי טלוויזיה מִבְּרִיק (Maverick), טילים מתבייתי קרינה שרייק (Shrike) וכמה מארזי לוחמה אלקטרונית (Electronic Counter Measures pods – ECM) (Boyne, 2002: 209). פריטים מתקדמים אלה סייעו לחיל האוויר להתגבר על מערכות ההגנות המשולבות הסובייטיות. תרומה חשובה אחרת הייתה הגעתם של 14 מטוסי פנטום מדגם McDonnell Douglas F-4 Phantom II שהוטסו ישירות מארצות הברית, נוסף על הבטחה שכעבור יום יגיעו 11 פנטומים ו-26 סקייהוקים נוספים (Boyne, 2002: 168; Rodman, 2007: 76–83).

ההתחזקות הדרגתית והרצופה של חיל האוויר הישראלי הייתה גורם עיקרי להצלחות הישראליות בהתקפות הנגד בגולן ולהישגים ממערב לתעלה. התקפות הנגד הללו וכיתור הארמייה המצרית השלישית היו גורמים מכריעים במלחמה והציבו את ישראל בעמדת מיקוח איתנה יותר בסיום הקרבות. השגריר דיניץ סיפר שראש הממשלה גולדה מאיר עשתה כל מאמץ את תחילת מתקפת הנגד עד הגעת הרכבת האווירית בשל מלאים נמוכים של תחמושת וחלקי חילוף (Kumaraswamy, 2000: 117).² גם היא וגם הפיקוד העליון של צה"ל חששו ממצב שבו צה"ל עלול למצוא את עצמו במתקפה מעבר לתעלה בלי תחמושת וחלקי חילוף. לפי עדותה של גולדה מאיר ובהסכמה המלאה של הפיקוד העליון, הרכבת האווירית הייתה חיונית בנטרול סיכונים רבים שעמדו בפני צה"ל בפעולתו בעומק מצרים (Meir, 1975: 362).

² קיים ויכוח בדבר מידת השפעתה הישירה של הרכבת האווירית על תוצאות המלחמה. המחבר מסכים עם עמדת ההיסטוריונים והמנהיגים שהגיעו למסקנה שהרכבת האווירית הייתה גורם מכריע בניצחון, ולא רק מן הבחינה הצבאית.

גם מן הבחינה הפוליטית הייתה למבצע ניקל גראס השפעה חשובה. ארצות הברית הוכיחה שלא תסתפק בתמיכה מדינית בישראל במוסדות האו"ם אלא תתערב ישירות באורח צבאי, על רקע ניסיונותיה של ברית המועצות להרחיב את השפעתה במזרח התיכון. שתי מעצמות העל השתתפו ב"תחרות הרכבות האוויריות", ושתייהן זקפו לזכותן בתחום זה הישגים מרשימים ביותר, אך ארצות הברית הוכיחה את עליונותה. ניתוח המסמכים הקשורים לנושא זה מראה שפיקוד התובלה האווירית האמריקני (Military Airlift Command – MAC) הוביל 45% יותר מטען מהסובייטים, וזאת בחצי ממספר הטיסות; יתרה מכך עברו מטוסיו מרחקים הגדולים פי ארבעה ממטוסיה של ברית המועצות שהגיעו למצרים ולסוריה (Boyne, 2002: 278; ראו גם אל-דן שאזלי, 1987: 197-201). מטענים יוצאי דופן בגודלם (Harris, 1997: 37),³ שהוטסו במטוס התובלה הענק גלקסי C-5A, וכללו תותחי הוביצר 155 מ"מ, תותחי 175 מ"מ, הליקופטרים CH-53 ו-19 גופי מטוסים Douglas A-4 (Military Airlift Command, 1991: 157). באותה עת לא היה חיל אוויר נוסף בעולם בעל יכולות כאלה. דווח על טנק אחד שהוטס ושצולם נפרק מהמטוס למטרות מלחמה פסיכולוגית, אך רוב הטנקים והתחמושת לצבא היבשה הגיעו בדרך הים - בין היתר בשל הסירוב הגרמני לאפשר נחיתת מטוסים בשטח גרמניה, שמבסיסי הצבא האמריקני שם היו אמורים להגיע הטנקים.⁴ "ברכבת האווירית האמריקנית הובא ציוד ותחמושת לשריון, ציוד אלקטרוני, ציוד ארטילרי, ציוד חי"ר, וציוד אוירי כולל סוללות הוק וגם מטוסים" (ארכיון צה"ל, ענף לתולדות חיל האוויר, 1991: 14).⁵

כמה מדינות במזרח התיכון הפיקו לקחים ממצע ניקל גראס. נשיא מצרים אנואר סאדאת, שאיבד את אמונו בברית המועצות לאחר תבוסת מצרים ב-1967, ראה ברכבת האווירית סמל לכוחה ולאמינותה של ארצות הברית. ב-19 אוקטובר 1967 הוא הביע צער במסר שהעביר לסוריה האפט' אל-אסד על חוסר התוחלת במאבק בארצות הברית, ובכך הביע את חוסר אמונו בברית המועצות (Sadat, 1977: 264). מצרים בהנהגת סאדאת ניתקה אפוא את תלותה בברית המועצות לטובת קשרים צבאיים, כלכליים ופוליטיים עם ארצות הברית. משמעות דומה הייתה לעובדה שערב הסעודית, למרות העוינות הגדולה כלפיה מצד מדינות

3 The definition for "outsized" cargo: a single item that is air transportable and exceeds 83.3 feet in length, 9.75 feet in width And 8.75 feet in height. This cargo could only fit in a C-5A at the time

4 http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_NickelGrass

5 לפירוט הציוד שהובא "ברכבת" ראו צה"ל, ענף לתולדות חיל האוויר, 1991: פרק הסיכום, 73. על חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים ראו כהן ולביא, 1990: 439-516. על תפקודו של חיל הים ראו תא"ל (מיל') רמי לונץ (לונץ, 1999).

מערביות בשל אמברגו הנפט, המשיכה לראות בארצות הברית עֶרְבָה לביטחונה ולקיומה. מבצע ניקל גראס הניע את מנהיגי ערב הסעודית להדק את קשריהם עם ארצות הברית, וזאת למרות קשריה ההדוקים של ארצות הברית עם ישראל. רוברט ג'ורדן, לימים שגריר ארצות הברית בסעודיה (2001-2003), סיפר בריאיון שהנסיך פֶּהֶד (לימים המלך פֶּהֶד) אסף את קציני מערכת הביטחון והציג לפניהם סרטים, שתוארו את הציוד שארצות הברית הטיסה לישראל ואת הרכבת האווירית עצמה באמרו: "זו הסיבה מדוע אנו חייבים לקיים יחסים הדוקים עם ארצות הברית [...] היא היחידה שיכולה להושיע אותנו והיה שנקלע לסיכון".⁶

לפיכך למרות העובדה, שבתחילה גרמה הרכבת האווירית נזקים לארצות הברית בעולם הערבי, בטווח ארוך היא הביאה להצלחות ולהישגים פוליטיים ואסטרטגיים חשובים ביותר. מצרים, כאמור, עזבה את מעגל ההשפעה הסובייטי, וערב הסעודית החליטה להבטיח את עתידה תחת מטריית ההגנה האמריקנית. יתר על כן ללא אבדה אמריקנית אחת, מעמדה, אחיזתה והשפעתה של ברית המועצות באזור בעל חשיבות אסטרטגית עליונה לארצות הברית ספגו מכות אנושות בשל הישגיה הצבאיים המרשימים של ישראל.

ולבסוף, מן הבחינה הפסיכולוגית הייתה חשיבות רבה לעובדה שהרכבת האווירית העצימה והעלתה את המורל הישראלי הפגוע, ובעיקר עודדה את קברניטיה. כל האמונות הישראליות בדבר אי-יכולתם של הערבים להילחם התנפצו ביום שבת, 6 באוקטובר 1973 אחר הצהריים (ראו El Badri et al., 1978: Ch. 6). ב-9 באוקטובר היו המצרים בשיא התקדמותם בסיני, וחלק מאנשי ההנהגה הישראלית הגיעו לכדי ייאוש (Boyne, 2002: 25). אף על פי שאין לכך תיעוד רשמי, נטען ששר הביטחון משה דיין דן באפשרות להשתמש בנשק גרעיני. כמה חוקרים אף טענו כי מטוסי פנטום שחומשו בהתקנים גרעיניים בני עשרים קילו/טון הוצבו בכוננות בשבוע הראשון של הלחימה (Dunstan, 2003: 53). מאוחר יותר, ב-24 באוקטובר, העלתה ארצות הברית, בפעם הראשונה מאז משבר הטילים בקובה ב-1962, את רמת הכוננות הגרעינית לדרגה 3 (DefCon 3) (קיסניג'ר, 2004: 297-294; ראו גם רבינוביץ, 2001: 246-247). כך או אחרת, אין ספק שמתח עצום התפוגג, כאשר הנשיא ניקסון נתן ב-9 באוקטובר את הפקודה להתחיל בהעברת הציוד, וכעבור ארבעה ימים כאשר ישראל אישרה שמטוסי תובלה צבאיים אמריקניים נמצאים בדרכם לארץ עמוסים בציוד חיוני ביותר.

⁶ "This is why we need to maintain close relations with the U.S. [...] They are the only ones capable of saving us in this manner should we be ever at risk" (Bronson, 2006: 118)

בתום הקרבות השיגה ישראל ניצחון צבאי מרשים, וארצות הברית מצדה סיימה עימות בין-מעצמתי לא ישיר זה, כשידה על העליונה. הרכבת האווירית האמריקנית הייתה גדולה, מרשימה ויעילה הרבה יותר מזו של יריבתה הסובייטית, אף שהחלה ארבעה ימים מאוחר יותר. יתר על כן הצדדים הלוחמים הכירו בעליונותו של הנשק האמריקני במלחמה זו. ההנהגה האמריקנית קיוותה שהשפעה הסובייטית באזור תקטן. ציפייתה אכן התממשה, ותוצאות הלחימה הביאו ליזומה דיפלומטית חדשה, שבה מילאו קיסניג'ר וארצות הברית את התפקיד המרכזי. כך גברו אפוא חשיבותה והשפעתה של ארצות הברית במזרח התיכון. היוזמה הדיפלומטית התאפשרה בשל העובדה שמעמדה הצבאי של ישראל נותר איתן, אך ישראל לא הורשתה להשמיד, להביס ולהשפיל את צבא מצרים. קיסניג'ר סיכם את חשיבותו של מבצע ניקל גראס:

השגנו את מטרותינו הבסיסיות. יצרנו את התנאים לפריצת דרך דיפלומטית. הוכחנו את מחויבותנו לביטחון ידידינו. מנענו את ניצחון הנשק הסובייטי. שמרנו על יחסינו עם מדינות ערביות מרכזיות והנחנו את הבסיס לתפקיד דומיננטי עבורנו בדיפלומטיה לאחר המלחמה.⁷

שתי בעיות יסוד: עורקי תחבורה ארוכים ואקלים פוליטי עוין

למרות שביעות הרצון מצד ההנהגה האמריקנית מההצלחות מול ברית המועצות, היא הכירה בעובדה שהצלחת הרכבת האווירית עמדה בשלב מסוים בסימן שאלה בעקבות שתי בעיות, שהיו עלולות להביא לתוצאות שונות לחלוטין. הבעיה הראשונה הייתה שלמטוסי התובלה האמריקניים C-5A ו-C-141A לא הייתה היכולת לטוס ללא נחיתה ותדלוק מהחוף המזרחי של ארצות הברית לישראל, כשהם נושאים מטען משמעותי. הבעיה השנייה הייתה הסביבה הפוליטית המתוחה שיצרו איומי האמברגו הנפט הערביים, עובדה שהקשתה מאוד על ארצות הברית למצוא מדינות שיתירו לה להשתמש בשדות התעופה שלהן לצורך התדלוק בדרך לישראל.

⁷ “We have achieved our fundamental objectives: We had created the conditions for a diplomatic breakthrough. We had vindicated the security of our friends. We had prevented a victory of Soviet arms. We had maintained a relationship with key Arab countries and laid the basis for a dominant role in the post war diplomacy” (Kissinger, 2003: 30)

בראשית שנות השבעים הבינו הערבים שבידיהם נשק פוליטי-כלכלי-אסטרטגי אפקטיבי, הלוא הוא הנפט. עד אז בעת מחסור יכלה ארצות הברית להגביר את תפוקתה בבית, אך ב-1972 הגיעו חברות הנפט האמריקניות לשיאי תפוקה בשדות שהיו קיימים בארצות הברית (Bronson, 2006: 111). אירופה המערבית, שב-1973 הייתה תלויה בהספקת נפט מהמזרח התיכון, נחרדה מהאיזמים הערביים להפסיק את הספקת הנפט לכל מדינה שתעז לסייע לישראל בעימות (Patchin, 1974: 8). כך קרה שמטוסי חייל האוויר האמריקניים בדרכם לישראל לא קיבלו אישורי נחיתה בבסיסים אמריקניים בספרד, בבריטניה, ביוון, באיטליה, בגרמניה או בפורטוגל (ביבשת אירופה), אף שווינגטון הפעילה לחץ כבד על בנות בריתה של ארצות הברית ועל מנהיגיהן. גם טורקיה, שצידדה באחיותיה האסלאמיות, אסרה על מטוסי ארצות הברית הטסים לישראל לחזור למרחב האווירי הטורקי.

לבסוף נאותה פורטוגל להרשות לחיל האוויר האמריקני לנחות ולתדלק בשדה התעופה לאג'ס (Lajes) שבאיים האזוריים הפורטוגליים. הסכמתה נבעה מכך שהיה לה מקור נפט אמין משלה באנגולה ומכך שהייתה תלויה בהספקת נשק אמריקני לצורך דיכוי המרידות במושבותיה האפריקניות (Boyne, 2002: 120). שדה התעופה לאג'ס היה קטן ונודע לשמצה בשל מזג האוויר הגרוע השורר בו רוב ימות השנה, אך כאמור הייתה זאת האפשרות היחידה. מפקד פיקוח התובלה האווירית הגנרל פול ק' קרלטון הזהיר את הפיקוד העליון של חיל האוויר: "אנו נשענים על משענת קנה רצוץ"⁸.

ללא חניית הביניים הזו לא הייתה הרכבת האווירית יכולה להתבצע. היה ברור שאם בעתיד תיאלץ ארצות הברית להתמודד עם איזמים מצד ברית המועצות או מצד בעלות בריתה הפועלות בשליחותה במזרח התיכון, יהיה עליה למצוא מענה ראוי להעברה ישירה ומהירה של הספקה עצומה בהיקפה. כמו כן הובהר אז שעליה לשנות את המציאות הפוליטית המאפשרת הטלת חרם נפט. כך החל התהליך הדו-ממדי: פיתוח יכולות אסטרטגיות להעברת ציוד וכוח אדם בזמן שיא בדרך האוויר ללא חניות ביניים, וטיפוח יחסי התלות הביילטרליים עם ערב הסעודית.

⁸ "I just can't impress upon you the weak reed we are leaning on" (Patchin, 1976: 102)

פיתוח יכולות אסטרטגיות אמינות להובלת כוחות

מובן שלא את כל השינויים שבוצעו במסגרת תהליכים אלה יש לזקוף לזכות לקחי מבצע ניקל גראס. עם זאת חמישה נשיאים שבאו זה אחר זה הכירו בחשיבותה האסטרטגית של מערכת התובלה האווירית ואף תמכו בהגברת היכולות בתחום זה. בכך הם ייחסו לרכבת האווירית חשיבות רבה כאמצעי לקידום המדיניות הלאומית (Military Airlift Command, 1991: 203).

כדי להצביע על השינויים שחלו ביכולותיהן של רכבות אוויריות אמריקניות בעקבות מלחמת יום הכיפורים, חשוב לבחון תחילה את מצב פיקוד ההובלה האווירי בעת פרוץ המלחמה. תדלוק באוויר כדי להאריך את טווח טיסתו של המטוס (air to air refueling – AAR), לא היה קיים כאופציה בפיקוד התובלה האווירי אף שטכניקה זאת שימשה באורח נרחב במטוסי קרב ובמפציצים בפיקוד האווירי הטקטי (tactical air command) ובפיקוד האווירי האסטרטגי (strategic air command). ב-1973 לא הייתה לצי מטוסי התובלה C-141A היכולת הזו, אף שמערכת תדלוק אווירי נכללה בתכנונו ובבנייתו של מטוס התובלה גלקסי C-5A. צוותי האוויר של פיקוד התובלה האווירית לא עברו אימונים בתדלוק אווירי, מפני שמפקדי הפיקוד סברו שהדבר מיותר. הם החליטו להתבסס על מערכת מתוכננת של בסיסי תחזוק ותדלוק כדי לאפשר העברת מטענים וחיילים ברחבי הגלובוס (Patchin, 1976: 34).

באוקטובר 1973 היה מצבו של צי ההובלה האווירי גרוע למדי. לרשותו עמדו 65 מטוסי לוקהיד C-5A וצי ותיק של 255 מטוסי סטאר פילטר C-141. מטוס גלקסי נחשב אז בעיני הקונגרס ככישלון שהסתכם בעלות גבוהה של מיליארד דולר. באותו זמן הוגבל הגלקסי לשאת רק 38% מהמטען שאותו היה אמור לשאת לפי התכנון בשל בעיות קשות של עייפות החומר (stress fatigue) בכנפיו (Kissinger, 1982: 259). למרות הזמן הקצר יחסית שבו נמצא בשימוש מטוס C-141 גם הוא היה זקוק לשיפור ולשדרוג כדי שיוכל לשאת מטענים גדולים יותר. לכאורה מספרי המטוסים מעידים על צי גדול, אך ללא סיוע ממובילים אזרחיים היה זה בלתי אפשרי לנהל את מבצע הרכבת אווירית בממדיו הגדולים, ובד בבד לעמוד בכל המחויבויות להובלת מטענים ברחבי העולם. כמו כן ניכר מחסור חמור בנווטים מיומנים, באנשי תחזוקה נאותים ובפקחים מקצועיים (airlift control element – ALCE) בשדות התעופה הרבים שבהם נחתו מטוסי פיקוד התובלה האווירי (Boyne, 2002: 146).

מחקרים שנעשו לאחר המבצע על ידי פיקוד התובלה האווירי הראו שתדלוק באוויר היה מוריד ב-100 את מספר הגיחות, וחוסך 48.5 מיליון פאונד של דלק

(Military Airlift Command, 1991: 159).⁹ הסטטיסטיקות הללו תמכו בעמדתו של גנרל קרלטון, שדרש מהרגע שקיבל את הפיקוד על התובלה האווירית להוסיף יכולות תדלוק אווירי למטוסי פיקוד התובלה האווירית ודרש ולאמן 77 מצוותי גלקסי C-5A בתדלוק מסוג זה. הוא חזר וטען שכך תתאפשר תגובה מהירה יותר למשברים ברחבי העולם, תוגבר היכולת להעביר מטענים גדולים וכבדים יותר, יתקצרו זמני הטיסות ויפחתו הוצאות הטיפוליים במטוסים בדרכם ליעדיהם (Boyne, 2002: 279). לאחר מבצע ניקל גראס התקבלו בברכה דרישותיו של גנרל קרלטון. השר האחראי על חיל האוויר ג'ון ל' לוקאס אישר לאלתר את בקשתו לפיתוח תכנית קבועה לאימון של 77 צוותי גלקסי C-5A ולהכשרה בנושא תדלוק אווירי (Military Airlift Command, 1991: 159). במאי 1974 בוצעה טיסת הניסיון האווירי של פיקוד התובלה האווירית של גלקסי C-5A מבסיס חיל האוויר שבדובר, מרילנד, לבסיס חיל האוויר קלרק שבפיליפינים, מרחק של 10,600 מיילים ימיים; בינואר 1975 הושלמו כל הנהלים שהגדירו אימון בתדלוק אווירי בעבור מטוסי גלקסי C-5A בפיקוד (שם: 162). כך נבנתה במהירות רבה, במושגי משרד ההגנה האמריקני לפחות, היכולת להעביר הן חיילים אמריקנים על ציודם הכבד והן כמויות עצומות של סיוע הומניטרי לכל מקום בעולם בתוך כמה שעות בלי להזדקק לעצירות ביניים ואגב חיסכון בשימוש בצוותי קרקע בבסיסים שלאורך הדרך.

הקניית יכולת התדלוק האווירי הייתה מהירה בהשוואה לשיפורים אחרים שהצריכו זמן רב יותר. לאחר מבצע ניקל גראס יזם גנרל קרלטון בשנות השבעים ובשנות השמונים פיתוח ושיפור טכנולוגיות חדשות, ולחץ להשמישן כדי להגביר ולשפר את יכולות התובלה האווירית האמריקנית. השיפור הראשון היה בהגדלת גוף המטוס של מטוסי C-141A ב-23.4 רגל ובהתקנת המערכות לתדלוק אווירי. מחקרים הראו שמתחת המטוס תעלה את קיבולת צי התובלה ב-30%, בלי לגרוע מביצועיו ובלי לפגוע בנושא הבטיחות (שם: 160). הוספת היכולת לתדלוק אווירי תאפשר למטוסים להגיע לכל יעד בעולם ללא חניית ביניים. חברת לוקהיד זכתה במכרז לשינויים ולייצור המטוס המשודרג ובינואר 1977 הציגה את אב הטיפוס YC-141B. טיסות המבחן הושלמו ב-25 במרס 1977, וחיל האוויר קיבל את המטוס סטאר פילטר C-141B הראשון בתחילת דצמבר 1979. המטוס האחרון בהזמנה נכנס לשירות בסוף יוני 1982 (שם: 161).

הפיתוח החשוב השני היה תיקון פגם בתכנון גלקסי C-5A. אף על פי שהמטוס זכה לציונים גבוהים במבצע ניקל גראס, היה צורך דחוף לתכנן מחדש את כנפיו

⁹ המחקר גם הדגיש שחשיפת הצוותים והמטוסים לסביבה של כוחות אוויר עוינים הייתה מצטמצמת ככל שמספר הגיחות היה נמוך יותר.

כדי שיוכל לשאת מטענים בני 100 טונות וכדי שיוכל לעמוד באורך חייו המתוכנן של 30,000 שעות טיסה (שם: 162). בתהליך אטי, ולאחר דחיות חוזרות ונשנות שנמשכו תשע שנים, אושרו התקציבים לשיפור המטוס ולתיקונו. מבצע התכנון המחודש של כנפי המטוס החל ב-1979, והתהליך היה ארוך וסבוך. המבצע לתיקון ולשיפור כל 77 מטוסי גלקסי C-5A מלא הסתיים עד 1987 (Military Airlift Command, 1991: 162). יש לציין כי למרות מגבלות תקציביות חמורות דרש הגנרל קרלטון קניית יחידות נוספות של גלקסי C-5A, אלא שביזומה אחרונה זו (1977) הוא נכשל (Boyne, 2002: 279).

יזומה של הגנרל קרלטון נבעה מהצורך להרחיב את יכולות העברת המטענים על ידי הכללת מטוסים בעלי גוף רחב וטווח ארוך אגב עמידה בהסכם עם כוחות המילואים האזרחיים של הצי האווירי (Civil Reserve Air Fleet – CRAF). אף שהכוחות הללו לא הופעלו בזמן מבצע ניקל גראס, התבררו בעת המבצע קשיים בהפעלת מטוס הגלקסי (Palmy, 1995: ch. 2).

בזמן מלחמת יום הכיפורים, כמו בכל משבר, חברות התעופה המסחריות אינן שוות לסכן את מטוסייהן בטיסות לאזורי מלחמה ואף חששו שהערבים יטילו עליהן אמברגו בשל טיסותיהן לישראל (Boyne, 2002: 98–99). לזכותן ייאמר שהן סייעו לפיקוד התובלה האווירית למלא את המחסור במטוסי תובלה שנגרם עקב הרכבת האווירית לישראל באזורים אחרים. הגנרל קרלטון הכיר בצורך הדחוף לעגן את שיתוף הפעולה עם הכוחות האזרחיים בהסכמים פורמליים. באותו זמן סיפקו הכוחות הללו 45% מיכולת התובלה האווירית של ארצות הברית בעתות משבר. אך אפשר היה לגייס מטוסים לשירות רק לאחר הכרזת מצב חירום לאומי או בהסכמתן הוולונטרית של חברות התעופה (Harris, 1997: 7). הגנרל קרלטון התעקש שהשיטה ה"וולנטרית" תהיה אמינה, ולא תהיה נתונה לגחמותיהם של מנהלי חברות תעופה בזמני משבר. יוזמותיו להגדרות חדשות של ההסכם עם הכוחות האווירי האזרחיים הביאו ב-1981 להסכם משודרג הידוע כהסכם "התכנית המשופרת" (Enhancement Program).

יזומה נוספת של קרלטון הייתה ריכוז כל משאבי התובלה האווירית תחת פיקוד מרכזי אחד. כיום קשה להאמין שב-1973 לא היה גורם אחד שריכוז בידי את הפיקוח על התובלה האווירית ואת התיאום בין כל זרועות הכוחות המזוינים. מבצע ניקל גראס חשף הן את הקשיים בשיתוף הפעולה בין זרועות הצבא והן בין הפיקודים בתוך חיל האוויר. הבעיה העיקרית התגלתה בפיקוד התובלה האווירית: לא הייתה אפשרות לפקח על כל מטוסי התובלה הצבאיים ועל נמלי התעופה וכן לא לשלוט בהם. בחינה אנליטית של הבעיה, בזמן מלחמת וייטנאם, במחקר שכונה מבצע "קורונה הרוסט" (Corona Harvest Project), הביאה

למסקנה שהכפילויות בסמכויות וביעדים של מגוון פיקודים זרועות יצרו מערכת מסורבלת ולא יעילה (Military Airlift Command, 1991: 164). הגנרל קרלטון, בעודו חמוש בממצאים ממבצע ניקל גראס, הדגים את חשיבות המחקר "קורונה הרוסט", וגרם לחידוש המאמצים לרכז את כל נושא התובלה האווירית הצבאית תחת אחריותו של מפקד אחד (Boyne, 2002: 279).

בדומה למאמציו בנושא התדלוק האווירי, גם רעיונותיו בנושא ריכוז פיקוד התובלה האווירית זכו לתמיכה. לפיכך הורה שר ההגנה שלזינגר ב-29 ביולי 1974, שכל כוחות התובלה האווירית יעברו לאחריות מפקד יחיד עד סוף שנת התקציב 1977 (Military Airlift Command, 1991: 166). בחתימתו על הצו ביטל שר ההגנה כפילויות בהובלה הלוגיסטית, שימושים מקבילים ולא יעילים בנתיבי הספקה וסיבוכים וכפילויות בשדות התעופה. השינויים המהפכניים הללו עלו מדרגה כאשר ב-1977 הפך פיקוד התובלה האווירית להיות פיקוד בעל יעדים מוגדרים שאחראי ישירות לראשי המטות המשולבים (Joint Chiefs of Staff – JCS) (שם). התוצאות היו מהפכניות ודרמתיות. מאז ואילך היה חיל האוויר אחראי לביצוע תובלות אוויריות ועמד לשירות כל זרועות הצבא האמריקני. תר על כן פיקוד התובלה האווירי הפך לגורם המייעץ בנושא זה למטות המשולבים, והשתתף גם בתכנון תרגילים ובהכנת תכניות מגרה למשברים אפשריים. עם זאת ולמרות הסכמה כללית בפיקוד הצבאי ובמשרד ההגנה אשר לחינוניות של יוזמות קרלטון, אילוצים שנבעו מתקציב ביטחון מקוצץ בעקבות סיום המלחמה בווייטנאם עצרו את היוזמות לשדרוג מהיר וגורף של פיקוד התובלה האווירית.

השינויים הללו, שהתחוללו בשש השנים הראשונות לאחר מבצע ניקל גראס, שיפרו במידה רבה את היכולות האסטרטגיות של התובלה האווירית של צבא ארצות הברית. עם זאת הבקשות למימון רכישות גדולות של מטוסי תובלה חדשים נדחו בשל התקציב הצבאי המצומצם יחסית בשנות השבעים. בעקבות קריסת מדיניות הדטנט, ביחוד לאחר פלישת ברית המועצות לאפגניסטן, הועלה מחדש רעיון כוח הפריסה המהירה (Rapid Deployment Force – RDF) (Brown, 1994: 381). רעיון זה קיבל תמיכה מחדשת מהיועץ לביטחון לאומי זבינגייב ברז'ינסקי, בהתבסס על מחקר סודי בנושא נחיצות הניידות הגלובלית, שנערך ב-1977 בהנחיית פרופ' סמואל פ' הנטינגטון. כעבור זמן הפך ברז'ינסקי לתומך העיקרי בהקמת כוח הפריסה המהירה במטרה להתמודד עם איומים סובייטיים במפרץ הפרסי ובקרן אפריקה. הצבא האמריקני הונחה לארגן כוח שיוכל להיות מעורב צבאית שלא במסגרת גאט"ו. ההקמה מחדש של כוח הפריסה המהירה היה אחד מרכיביה החשובים של המדיניות שנקט ג'ימי קרטר במזרח התיכון (שם). ואולם במשבר בני הערובה באיראן התברר שהכוח היה

קיים להלכה בלבד, וכפי שנאמר אז כוח הפריסה המהירה היה הכול, חוץ מאשר "מהיר, מוכן לפריסה או כוח" (rapid deployable or a force). הולם כישלון כוח הפריסה המהירה במשבר בני הערובה ב-1979 באיראן שימש זרז חשוב להמשכן ולשדרוגן של יכולות התובלה הצבאית האמריקנית. יתר על כן התמוטטות שלטונו הידידותי לארצות הברית של השאת, הפלישה הסובייטית לאפגניסטן והמשך התחזקותם של הכוחות הסובייטים במזרח אירופה עוררו את פעמוני האזהרה בוושינגטון, בעיקר בקונגרס. לפיכך, בראשית 1980 הן הקונגרס הן משרד ההגנה פתחו ביוזמות נרחבות לארגון מחדש של יכולות התובלה של צבא ארצות הברית, והמתכננים בפנטגון עמלו להפוך את רעיון הפריסה המהירה למציאות.

אחת היוזמות הייתה עריכת מחקר, שהתפרסם ב-1981 בכותרת "מחקר ניידות לפי דרישת הקונגרס" (*Congressionally Mandated Mobility Study*). מסקנתו העיקרית של המחקר הייתה שלארצות הברית אין יכולת אמיתית להגיב במהירות למשברים בקצוות עולם. הנשיא קרטרי ציין ב-1980 בעת נאומו על מצב האומה, נאום שהדגיש את הבעיות במזרח התיכון, ששלושה מהמשברים האפשריים, שהוצגו במחקר התחוללו במזרח התיכון (Department of Defense, 1981: 2-). המחקר המליץ על שדרוג מערך התובלה האווירית ועל שיקומו המלא. כמו כן המליץ להוסיף 20 מיליון טון מייל ליום (MTM/D) לקיבולת האסטרטגית של ההובלה האווירית - תוספת של 44% לקיבולת דאז. המחקר גם המליץ שמחצית מהתוספת תוקדש למטענים חריגים בגודלם, כלומר להובלת הליקופטרים, טנקים ותותחים גדולים במיוחד (שם: 15-23). כאשר נכנס הנשיא רונלד רייגן לתפקידו ב-1981, כוונתו הייתה להשיב לכוחות המזוינים האמריקניים את אמינותם כדי למקם את ארצות הברית בעמדה של הכרעה, לעומת המגננה המסורתית של "דוקטרינת הבלימה" מול ברית המועצות. תודות לעמדתו זו של הנשיא רייגן, בניגוד לעמדתו של הנשיא קרטרי שדגל בצמצום תקציבי ההגנה, הצליח רייגן לקבל סיוע כספי מסיבי מהקונגרס, ובין השאר גם להרחיב ולשפר את מערך התובלה האווירית האסטרטגית.

התוצאה בשטח הייתה שמשרד ההגנה נקט צעדים מידיים כדי לענות על הבעיות שהוזכרו בדוח הקונגרס. כצעד ראשון הוקצה לתכנית כוחות המילואים האוויריים האזרחיים בסוף 1983 תקציב של 600 מיליון דולר כדי לשנות, לשפר ולהגדיל את יכולות התובלה של מטוסי בואינג 747 ושל מטוסי DC-10 (Palmbly, 1995: 29). במסגרת התכנית הזו מימן משרד ההגנה את עלות שדרוגם של מטוסי תובלה אזרחיים, כדי שיוכלו להוביל מטענים צבאיים כבדים וחריגים בגודלם בעתות משבר. משרד ההגנה אף היה ערב לכך שהממשל ישכור

מטוסים אלה לשימוש מיוחד, כאשר יתעורר הצורך בכך. עד פברואר 1990 הצטרף האחרון מבין 23 המטוסים המיועדים להובלת מטען חורג ששודרגו בתכנית לצי המילואים האווירי. כוונת המשרד הייתה להביא לכך שישודרגו 87 מטוסים נוספים המסוגלים לשאת מטען רגיל, כך שבסופו של דבר יעמדו לרשות משרד ההגנה 110 מטוסים משופרים (שם: 19-29). תקציבים נוספים שאישר הקונגרס אפשרו למשרד ההגנה להציע תמריצים מפתים בדמות חוזים בשווי של 500 מיליון דולר מדי שנה, כדי לעודד חברות תובלה אזרחיות להצטרף לתכניות כוחות האוויר האזרחיים. בסוף 1989 היו 506 מטוסים מסחריים חלק ממצבת כוחות האוויר האזרחיים, ו-23 מהם היו מסוגלים להטיס מטענים חריגים (Harris, 1997: 37) כמו שלושה מטוסי C-141B (שם: 34). תכנית ההגדלה והשדרוג של כוחות האוויר האזרחיים העלתה בכמה דרגות את גמישותה של מערכת התובלה האווירית, והוסיפה אופציות למתכננים במערכת. הצעד הראשון לכך ננקט בראשית שנות השמונים, והוא הביא יכולת התובלה של חיל האוויר האמריקני לשיא ערב מלחמת המפרץ הראשונה.

הצעד השני, שננקט כעבור כמה שנים, כלל רכישת מטוס חדש ללא תהליך ארוך של תכנון ופיתוח. ב-1982 המליצה מפקדת חיל האוויר לרכוש חמישים מטוסי C-5B Galaxy ו-44 מטוסי KC-10A Extender, שיוכלו לשמש בתפקיד כפול: מטוסי תדלוק ("מכליות מעופפות") ומובילי מטענים. הקונגרס אישר המלצה זו (Military Airlift Command, 1991: 164). המטרה הייתה להגדיל מיידית את היקף יכולות התובלה על ידי שימוש בטכנולוגיות קיימות. מימוש המטרה התאפשר גם בזכות העובדה שמשרד ההגנה, בעצתו של הגנרל קרלטון, שילם לחברת לוקהיד סכומים נכבדים כדי לשמר את המקבצים, אותם מתקנים המייצרים את חלקי המטוס, ואת המכשור הנחוץ לקו הייצור של מטוסי C-5. פיקוד האוויר האסטרטגי (Strategic Air Command – SAC) כבר הזמין 16 מטוסי KC-10A, כדי להשלים את הצי של טנקרים KC-135. ייצור שני סוגי המטוסים החל מיד, כך שחמישים מטוסי C-5B נכנסו לשירות ב-1989, ואחרון מטוסי KC-10A הצטרף לצי המטוסים ב-1990. מטוסי C-5B החדשים הגדילו את יכולות העברת המטענים ב-65%, וצי מטוסי KC-10A סיפק יכולות מטען נוספות ואפשר גמישות רבה יותר בתכנון האסטרטגי על ידי הארכה ניכרת של הטווחים שפיקוד התובלה האווירית יכול היה לשרת (שם: 178).

תוצאות תהליך שיפור יכולות ההובלה האסטרטגיות של הרכבת האווירית

התהליך שהחל ב-1973, ונמשך 17 שנה, שיפר את היכולות האסטרטגיות של ארצות הברית בנושא העברת כוחות בדרך האוויר במהירות וללא עיכובים, על ציודם הכבד, לכל מקום בעולם.

ב-1990 היו לארצות הברית 450 מטוסים צבאיים בעלי יכולת ליהנות מתדלוק אווירי - גידול של 690% בהשוואה ל-1973. הצי הענק החדש העצים את יכולתו להעביר מטען גדול מהרגיל (oversized cargo) ב-132%, והגביר את יכולותיו לשאת מטען גדול במיוחד החורג בהרבה מן הרגיל (outsized cargo).¹⁰ ב-94% בהשוואה ל-1973 (Harris, 1997: 34). ב-1987 החליטו המטות המשולבים לרכז את כל נושא התובלה, לא רק התובלה האווירית, בפיקוד אחד שכונה "פיקוד ההובלה של ארצות הברית" (The U.S. Transportation Command). תפקידיו היו לתכנן ולבצע את כלל פעולות התובלה של הצבא האמריקני בים, ביבשה ובאוויר וכן לפקח עליהן.

בסיום המלחמה הקרה וזמן קצר קודם שסדאם חוסיין פלש לכוויית, הגיעו יכולותיה של ארצות הברית בנושא רכבות אוויריות אסטרטגיות לשיא חסר תקדים, בזכות המאמצים הרבים שהושקעו בתהליך שהחל כאמור במבצע ניקל גראס. לרוע מזלו של סדאם, קריסת ברית המועצות התחוללה חודשים מספר לפני פלישתו לכוויית. אילו זו הייתה מתמוטטת עשור לפני כן, ספק אם ארצות הברית הייתה משקיעה מאמצים כה רבים בפיתוח יכולות התגובה שלה. באפריל 1990, חודשים קצרים לפני הפלישה לכוויית, אמר שר ההגנה ריצ'רד צ'ייני לוועדת הכוחות המזוינים של הסנאט: "שינויים בסיסיים בסדר העולמי יאפשרו לארצות הברית לצמצם בעתיד את היקף יכולות התובלה האווירית" (Military Airlift Command, 1991: 180).

טיפוח תהליך התלות הדו-צדדית עם ערב הסעודית

תהליך זה נבע, בין השאר, מן היחסים בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית. הרכבת האווירית לישראל במלחמת יום הכיפורים התנהלה על רקע אמברגו הנפט ועל רקע החלטת אופ"ק לצמצם במידה רבה את שאיבת הנפט. החודשים האחרונים של שנת 1973 עמדו בסימן המשבר החמור ביותר בהיסטוריה של היחסים בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית. המשבר היה כה חריף עד

¹⁰ "Oversized" cargo is: items that exceed the useable dimensions of normal 463L pallet

שהמושג "כיבוש" (occupation) הוזכר תדיר בשיחות בין שר החוץ קסינג'ר ושר ההגנה שלזינגר בשבוע הראשון של מלחמת יום הכיפורים (Kissinger, 2003: 169). הרכבת האווירית והאמברגו הדגישו את המציאות הסבוכה, שארצות הברית נקלעה אליה במזרח התיכון. המשבר הזה הציף את האינטרסים המנוגדים שלה במזרח התיכון. בשל מכלול של אילוצים חפצה ארצות הברית שישראל לא תובס, אך בד בבד היה לה אינטרס עליון שנפט זול מהמזרח התיכון ימשיך לזרום לבעלות בריתה, שאינטרסים כלכליים אמריקניים במזרח התיכון לא ייפגעו ושבאזור אסטרטגי חשוב זה לא תתעצם ההשפעה הסובייטית. היה זה, אם כן, חיוני לארצות הברית להבטיח גישה נוחה לנפט במזרח התיכון, ובד בבד להבטיח את קיומה של ישראל ללא איום ערבי מתמיד של עליית מחירי הנפט. על רקע זה ביקשה ארצות הברית להדק את היחסים עם ערב הסעודית ולהפכה לבעלת ברית התלויה ומסתמכת עליה כערובה לעצם קיומה.

לנוכח האילוצים הללו שיתפו משרדי ההגנה, האוצר והחוץ פעולה ב-1974 והחלו בתהליך, שהגיע לשיאו בשנות השמונים, בזמן שלטונו של המלך ח'אלד (1975-1982) והמלך פהד (1982-2005) והשלכותיו על הטרור של יצירת תלות כלכלית וצבאית של ערב הסעודית בארצות הברית. השאיפה הייתה שעצם קיומה של ערב הסעודית וששגשוג בעלי השליטה בה יהיו תלויים לגמרי בארצות הברית. ערב הסעודית שיתפה פעולה ברצון וסייעה לתהליך. באותן השנים נוצר הבסיס שאפשר לארצות הברית להיחלץ להגנתה ולהצלתה ב-1990. תוצאות היחסים המיוחדים הללו היו מעוררות התפעלות. הן כללו מערך השקעות שהזרים מיליארדי פטרודולרים למסחר של ארצות הברית ולתעשיות ההגנה שלה. בערב הסעודית נבנו שדות תעופה, נמלים ותשתיות מודרניות נוספות שהיו מסוגלים לטפל בכמויות אדירות של מטענים צבאיים ואזרחיים. כמו כן, בנתה ארצות הברית בסיסים צבאיים מודרניים הרבה מעבר לצרכיו של צבא ערב הסעודית; הקימה מרכזי תחזוקה ענקיים שנועדו לשרת ציוד צבאי אמריקני; בנתה מערכת הגנה אווירית במיוחד בעבור גאט"ו; הקימה יחידות מחסני חירום (ימ"חים) שבהן אוכסן ציוד רב לשימוש הכוחות שיבואו להגנת ערב הסעודית, למשל העיר הצבאית על שם המלך ח'אלד.¹¹

¹¹ <http://www.globalsecurity.org/military/facility/kkmc.htm>; ראו גם רבי, 2007: 118, 125, 139-140, 141-143, 163-164.

היחסים בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית לפני מלחמת יום הכיפורים

בדומה לארצות הברית גם פייצל, מלכה של ערב הסעודית, התלבט בסוגיית היחסים ההדוקים עם ארצות הברית בשל חששותיו מפני הסובייטים ובשל סלידתם הקיצונית של הסעודים מישראל ומהמערב (Lippman, 2004: 157). המלך פנה לניהול יחסים קרובים עם ארצות הברית מתוך היסוס, מאחר שהבין את הזדקקותו לברית עם המערב כדי להביא למודרניזציה ולהגנה על שלטונו. בד בבד הבין שעליו לנקוט זהירות יתרה אגב הרחקת ההשפעה המערבית מנתיניו. הנוכחות הגוברת של האמריקנים על אדמת סעודיה בשילוב החלוקה הלא שוויונית של העושר ומידת השחיתות של העילית השלטת נמנו עם בין הגורמים העיקריים שהובילו להתעוררות זרם אסלאמיסטי מיליטנטי - נאו-אח'ואן - ועמדו במוקד הביקורת שמתח על בית המלוכה. פעילותו של זרם זה בזירה הציבורית הסעודית ניכרה היטב בשלהי שנות השבעים ובמהלך שנות השמונים, והשלכותיו על התרחבות הטרור בממלכה ניכרו במיוחד בסוף שנות התשעים ובשנות האלפיים.

בנובמבר 1979 אירעה תקרית במהלך העלייה לרגל שכונתה "תקרית המסגד". במסגרתה השתלטו כמה עשרות אנשים על המסגד הגדול בּמֶכָה במחאה על שחיתותן ועל חומרותן של האליטות ובעיקר על יחסיה ההדוקים של הממלכה עם "צבא כוחות הכפירה"; התוקפים דרשו להדיח את משפחת המלוכה ולהחליפה במנהיגות אסלאמית טהורה ואמתית. מנהיגי התוקפים - ג'הימאן אבן מוחמד אל-עתיבי, דרשן נלהב, ומדריכו הרוחני מוחמד אבן עבדאללה אל-קחטיאני - זכו בתמיכת כמה מאות סטודנטים מהאוניברסיטה האסלאמית של העיר מְדִינָה. הממסד הדתי, המקורב למשפחת המלוכה, טען שמנהיג רוחני (מהדי) אמתי לא היה תומך בהתקפה אלימה בתוככי המסגד הקדוש והיה מונע מן הצבא להתערב במתחם הקדוש. בדצמבר 1979, לאחר הריגתו של אל-קחטיאני ולכידתו של ג'הימאן ו-170 מתומכיו, עזב אחרון הנצורים את הַכְעֶבֶה¹². (Buchan, 1981).

המתחים שגרמו לתקרית המסגד הובילו גם בסוף 1979 ובתחילת 1980 לתסיסה ולהתקוממות מצד השיעים במחוז המזרחי של הממלכה. הרוב הוואבי ששלט בממלכה התייחס לשיעה כאל קבוצה כופרת ובז לרוב השיעי במחוז המזרחי בשל עיסוקו בחקלאות. נוצרה אפוא מציאות שבה השיעים הופלו לרעה כלכלית,

¹² ביוקאן טוען כי כמה עשרות מחברי הקבוצה הוצאו להורג: 41 מהם סעודים, 10 מצרים, 7 תימנים, 3 כווייתים ועיראקי אחד. ראו גם רבי, 2007: 118-122.

פוליטית וחברתית. כך למשל בסיס תעשיית הנפט ממוקם היה במחוז המזרחי, שבו כאמור רוב כוח העבודה הוא שיעי, אך השיעים לא נהנו מרווחי תעשיית הנפט. השיעים חשו אמנם מקופחים אך לא התעמתו עם השליטים עד 1979.

הצלחת המהפכה השיעית באיראן השפיעה במידה רבה על השיעים במחוז המזרחי. האיראנים קראו לשיעים במחוז המזרחי להתנגד למשפחה השלטת המקפחת שנשענה על בעלי בריתה - הכופרים המערבים. בנובמבר 1979 קיבלו המחאה וההתנגדות ביטוי בקיום טקס העשוראא בגלוי, שחל עליו איסור מפורש מאז 1913. המפגינים בערים הגדולות של תעשיית הנפט כדהראן, קטיף וספואה קראו לניתוק כל הקשרים עם ארצות הברית ולחזוק הקשרים עם איראן. המשמר הלאומי הגיב ביד קשה כדי לדכא את המהומות. "התקוממות האזור המזרחי" חייבה את המשטר לשפר את תנאי החיים באזור. שיתוף הפעולה של בית המלוכה עם ארצות הברית היה גורם חשוב בהתנגדות למשטר (רבי, 2007: 122-125; גולדברג, 1985: 89-106).

עד 1973 התאפיינו יחסי ארצות הברית-ערב הסעודית בשלושה היבטים, זולת חשן המשותף מפני תוקפנות סובייטית. **ראשית**, שיתוף פעולה רשמי בנושאי ביטחון, שהחל בהסכם לסיוע הגנתי הדדי (Mutual Defense Assistance Agreement), שנחתם בין שתי המדינות ב-1951 (Bronson, 2006: 58). ההסכם הביא יועצים צבאיים אמריקנים לערב הסעודית במטרה לאמן את צבאה, וזה הוביל להסכם נוסף ב-1953 להקמת משלחת צבאית אמריקנית שנשלחה לממלכה. שיתוף הפעולה הביטחוני, ובכללו פעילותה של משלחת קטנה שהקפידה לא שלהתבלט, נמשך עד פרוץ מלחמת יום הכיפורים. **שנית**, תעשיית הנפט וחלקים אחרים של התשתית הסעודית פותחו על ידי החברה הערבית-אמריקנית (Arab American Company – ARAMCO), שהעסיקה אמריקנים בלבד ומנעה, לפי דרישת הסעודים, העסקת חברות או עובדים אירופים. המלך עבד אל-עזיז דרש ששום אירופי, ובייחוד שום בריטי, לא יורשו לעבוד בעבור החברה. הוא חשש מכוונות האירופים להשתלט על ממלכתו, לצמצם את ריבונותה ולהפכה למדינת חסות ברוח איראן, עיראק וכוויית (שם: 20). **שלישית**, בניית התשתיות למוסדות שנועדו לספק שירותים לציבור בממלכה, נעשתה משנת 1963 בהדרכת קרן פורד, ולא על ידי יועצי הממשל האמריקני (Lippman, 1953-137: 2004). העדפתם זו נבעה מהרצון להצניע את שיתוף הפעולה הרשמי הבין-ממשלתי. הסעודים העדיפו להשתמש בגורמים אמריקניים פרטיים, דוגמת חברות נפט וקרנות פרטיות, כדי להשיג את יעדי המודרניזציה בשנים שלפני 1973. דפוס זה עתיד היה להשתנות מכול וכול לאחר מלחמת יום הכיפורים ולאחר הטלת אמברגו הנפט.

השינוי ביחסי ארצות הברית-ערב הסעודית

אמברגו הנפט, עליית מחירי הדלק והתורים בתחנות הדלק שעוררו את חמת הציבור בארצות הברית מחד גיסא, והאזהרה הפומבית לארצות הברית שלא להשתלט על חלקים מהממלכה הסעודית מאידך גיסא, סימלו את השפל שאליו נקלעו היחסים בין שתי המדינות (Bronson, 2006: 121). לפיכך ראוי לציון המהירות שבה התאוששו היחסים הללו, ובכלל זאת המהירות שבה נשכח האיום האמריקני להשתלט על חלקים מהממלכה והאיום הסעודי לחבל בשדות נפט חשובים, אם וכאשר פעולת ההשתלטות הזו תבצע. לבסוף ארצות הברית וערב הסעודית הסכימו כאחת שיהיה זה מסוכן הרבה יותר עבור שתיהן למצוא את עצמן במחנות עוינים זה לזה. הגורם המאחד העיקרי היה החשש מברית המועצות ומרצונה להרחיב את שטחי השפעתה ושלטונה, ורצונה של ערב הסעודית, מדינה חלשה יחסית, להשיג ערובות לקיומה ולביטחונה ממעצמת על כארצות הברית. כך התחיל תהליך מואץ של שיתוף פעולה כלכלי וביטחוני, שתואר בפי הנוסך פֶּדָד כך: "A new and glorious chapter in the relations between Saudi Arabia and the United States" (פרק חדש ומפואר ביחסים בין ערב הסעודית וארצות הברית) (שם: 123).

כבר ביוני 1974, שלושה חודשים אחרי שאופ"ק הסירה את אמברגו הנפט, הוזמנה משלחת סעודית לווינגטון כדי להקים ועדה לשיתוף פעולה כלכלי (Joint Commission on Economic Cooperation – JCEC) במאמץ משותף של שתי הממשלות לתכנון אסטרטגיות לפיתוח הכלכלה הסעודית (Lippman, 2004: 159). מטרת התכנית האמריקנית, שעיצבו קיסניג'ר ושר האוצר בוב סיימון, הייתה ליצור תלות סעודית בארצות הברית באמצעות עידוד שיתוף פעולה כלכלי הדוק, שימנע מצב שבו תוכל ההנהגה הסעודית לסחוט את ארצות הברית באיומים להטלת חרם נפט (Kissinger, 1999: 76–86). מטרה חשובה נוספת הייתה להחזיר לארצות הברית כמה שיותר פֶּטְרוֹדוֹלָרִים מהממלכה העשירה (Bronson, 2006: 125). ההנהגה האמריקנית הגיעה להסכמה שהדרך הטובה ביותר לנטרל את נשק הנפט הערבי היא על ידי עידוד השקעות סעודיות גדולות בכלכלה האמריקנית, כך שתיווצר תלות הדדית, וההשקעות הסעודיות ייפגעו אם מחירי נפט גבוהים יאטו את היקפי התוצר התעשייתי האמריקני.

הסעודים ביקשו להתקרב לארצות הברית ולהשקיע בכלכלה האמריקנית. לפני 1973 הייתה ערב הסעודית מדינה מתפתחת בעולם השלישי. המלך פייצל רצה להשתמש ברווחי הנפט העצומים שלאחר 1970 כדי להביא את מצב התשתיות הסעודיות לרמה המקובלת במאה העשרים. בשנים 1971–1999 השקיעה ערב הסעודית 1.285 טריליון דולר בפיתוח הכלכלה והחברה (Peterson, 2002: 9).

היא השקיעה רבות במודרניזציה ובניהול המערכת שנבנתה בעקבות פעילות הוועדה לשיתוף פעולה כלכלי. נבנו דרכים, תשתיות למערכות טלפון, בתי ספר, בתי חולים, תחנות כוח, נמלים מודרניים וערים תעשייתיות חדשות. הכול נעשה באמצעות יזמים ומבצעים אמריקנים (Lippman, 2004: 155–178). היה זה חזונו של הנסיך פֶּהֶד, והוא מומש בשנים 1973–1991 על ידי חברות רב-לאומיות בבעלות אמריקנית. רק מדינה כערב הסעודית יכלה להרשות לעצמה פיתוח בהיקף כה גדול (Bronson, 2006: 126).

מנקודת המבט האמריקנית קצרה המדיניות פירות מרשימים. ב-1974 השקיעה ערב הסעודית 20% בקירוב מ-26 מיליארדי הדולרים שקיבלה ממכירת נפט לעולם בשוקי המניות האמריקניים. עד 1976 הגיעו ההשקעות הסעודיות בארצות הברית ל-60 מיליארדי דולרים, ועד 1979 הפכה ערב הסעודית למחזיקה הגדולה ביותר של דולרים ושל איגרות חוב של ממשלת ארצות הברית (שם).

זרימת ההון הדו-כיוונית בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית בשנים 1974–1978 בדולרים

לוח 1 מדגים את הזרימה הדו-כיוונית של הון בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית, ומראה כמה כסף, ששולם תמורת נפט סעודי, חזר לארצות הברית באמצעות מימוש ההסכמים לשיתוף פעולה פיננסי, כלכלי וצבאי. ארצות הברית הייתה הנהנית העיקרית מפְּטְרוּדוֹלָרִים סעודיים, וב-1979 היה ברור שהוועדה לשיתוף פעולה כלכלי השיגה את מלוא מטרותיה (שם: 128). ערב הסעודית תרמה נכבדות לחוסנה של הכלכלה האמריקנית מחד גיסא, ותשתיותיה של ערב הסעודית הפכו להיות תלויות לגמרי בארצות הברית מאידך גיסא.

**לוח 1: מאזן התשלומים בין ארצות הברית וערב הסעודית
(Stork, 1980: 26)**

שנה	תשלומי ארצות הברית עבור נפט סעודי	זרימת כספים סעודיים לארצות הברית
1974	1,671	8,486
1975	2,625	7,124
1976	5,213	10,589
1977	6,358	11,016
1978	5,307	10,060

במובנים רבים החווירה התעוזה ביישום התכניות החברתיות-כלכליות בהשוואה להישגי הוועדה הביטחונית המשותפת (Joint Security Cooperation – JSCC Commission), שהחלה בפעולתה בשנת 1974. ההוראות שהכתיב לוועדה הביטחונית המשותפת הממשל האמריקני היו להחזיר לארצות הברית את מרב הפטרוֹדוֹלָרִים באמצעות הזמנות סעודיות מתעשיות הביטחון האמריקניות. כך גם ביקשו האמריקנים להבטיח תלות מוחלטת של סעודיה בנושאי הביטחון, לטווח הארוך, בארצות הברית (Bronson, 2006: 127). הסעודים מבחינתם לא אולצו להיכנס לתהליך, אלא נכנסו אליו בחפץ לב. הם רצו להבטיח את ביטחונם מפני הסובייטים, מפני העיראקים ומאוחר יותר מפני האיראנים, וראו בארצות הברית מקור מועדף לרכישת נשק, וחשוב אף יותר – גורם המבטיח את קיומם.

בתקופת נשיאותם של הנשיאים ניקסון, פורד וקרטר נהנתה תעשיית הנשק האמריקנית מהשקיקה הסעודית לנשק אמריקני. שווי הנשק שרכשה ערב הסעודית עלה מ-305 מיליוני דולרים בשנת 1972 ללמעלה מ-5 מיליארדי דולרים בשנת 1975, ועמד על ממוצע שנתי של יותר ממיליארד דולרים עד שנת 1980 (Stork, 1980: 28). חוזי הספקת הנשק היו זריקות עידוד חשובות לתעשיית הנשק האמריקנית, שהייתה נתונה בשפל בשנים הקשות שלאחר מלחמת וייטנאם. החוזים כללו הן ציוד ימי והן מימון לתכניות האימון של צוותים סעודיים. אנשי צבא אמריקנים, חלקם מוותיקי מלחמת וייטנאם, מצאו לעצמם

תעסוקה משתלמת באימון המשמר הלאומי הסעודי. מכירות הנשק כללו את כלי הנשק המתקדמים ביותר שארצות הברית ייצרה באותה תקופה. למעלה מ-80% מכלל ההוצאות הסעודיות על נושאים הקשורים בהגנה שולמו לחברות אמריקניות. ההערכה בשנת 1978 הייתה ש-675 אנשי צבא אמריקנים, ולמעלה מ-10,000 קבלנים אזרחיים הקשורים לתעשיית הנשק האמריקנית, עבדו בערב הסעודית (שם). קצין אמריקני אחד בערב הסעודית צוטט באמרו:

"אינני יודע על דבר כלשהו שאיננו גרעיני שלא נסכים לתת לערב הסעודית" (Bronson, 2006: 127). לפיכך ידעה ערב הסעודית היטב להיכן עליה לפנות בעתות משבר.

התהדקות שיתוף הפעולה בין ארצות הברית וערב הסעודית

שנת 1979 הייתה שנת מפנה טראומתית בהיסטוריה של המזרח התיכון, ושימשה סימן דרך בהתחזקות היחסים בין ארצות הברית וערב הסעודית. ב-1 בינואר יצא השאח הפרסי לגלות. כעבור חודש חזר האייתוללה חומייני מגלותו בפריז והניח את היסודות למדינה הפונדמנטליסטית האיראנית, שלא הכירה בלגיטימיות של השושלת המושלת בערב הסעודית. במהלך השנה כולה שידר ממשל חומייני מסרים לממלכה שהטיפו נגד השושלת השלטת, וכוונו בעיקר לשיעים שבה. בנובמבר 1979 השתלטו סטודנטים איראנים על השגרירות האמריקנית בטהרן ולקחו בני ערובה רבים. שבועיים לאחר מכן השתלטו מורדים דתיים סעודים על המסגד הראשי במקֶה, והציתו את אחד המשברים החמורים ביותר בהיסטוריה של ערב הסעודית. לבסוף, בדצמבר, כסיכום לשנה גרועה במיוחד במזרח התיכון הן לארצות הברית והן לערב הסעודית, פלשה ברית המועצות לאפגניסטן והשתלטה עליה במהירות. בסוף שנת 1979 היו חיילים ובסיסים סובייטיים במרחק של פחות מ-500 קילומטר מהמפרץ הפרסי (שם: 144-151). הפלישה הסובייטית לאפגניסטן האיצה את שיתוף הפעולה ואת בניית היחסים האסטרטגיים בין ארצות הברית לבין סעודיה. שתי המדינות סייעו בנשק ובכסף למִגְ'אֶהְדִין האפגאנים וללוחמים הערבים שהתנדבו להילחם לצדם נגד הסובייטים. היה זה מפעל משותף לארצות הברית, לפקיסטן ולסעודיה שבו הסעודים והאמריקנים תרמו שווה בשווה (matching) כספים ומימנו רכישות נשק וסיוע לפליטים האפגאנים (Judge, 1994: 923, 952, 966, 975; Garthoff, 1994: 205-198). (and Langdon, 1999: 198-205).

בתגובה לאירועים הללו הכריז הנשיא קרטור ב-23 בינואר 1980 שכל ניסיון של גורם חיצוני להשתלט על אזור המפרץ הפרסי ייחשב התקפה על האינטרסים החיוניים ביותר של ארצות הברית, ושהתקפה כזאת תיהדף בכל האמצעים הדרושים לכך, ובכלל זאת בכוח צבאי (Carter, 1980; Reich, 1984: 12–23). הצהרה זו ביטאה ארצות הברית, בצורה שאיננה משתמעת לשתי פנים, את אחריותה להגנת המפרץ הפרסי. המצב במזרח התיכון התדרדר עם פלישת עיראק לאיראן בספטמבר 1980. לפיכך הידקו בכירי הממשל הסעודי ובכירי הממשל האמריקני את הקשרים ביניהם, וההתייעצויות ההדדיות בנושאי הגנת המפרץ הפכו לתכופות יותר במאמץ להיות מוכנים לקראת כל איום סובייטי וניסיונות איראניים לערער את היציבות במפרץ (Vance, 1983: 389–395; Carter, 1982: 472, 477).

הסעודים הביעו שביעות רצון רבה עם כניסתו של רונלד רייגן לבית הלבן כנשיא ב-1981. הנשיא רייגן, בניגוד לקודמיו שמטרת מדיניות ה"הכלה" (containment) שלהם הייתה לשמר את הסטטוס קוו ולמנוע זעזועים, אימץ מדיניות התקפית שמטרתה הייתה לקעקע את יסודות "אימפריית הרשע" הסובייטית ולגרום לקריסתה. רייגן היה נחוש לא רק לבלום את ההתפשטות הסובייטית, אלא אף לצמצם את השפעתה של ברית המועצות ברחבי העולם. שלא כמו נשיאים אמריקנים לפניו, ששאפו לעצור את ברית המועצות, רייגן שאף לגרום לקריסתה על ידי לחצים צבאיים, כלכליים ופוליטיים. הוא עשה זאת על ידי הגדלה מואצת של הסכומים, שנועדו להגנה, בהיקפים שהכלכלה הסובייטית הקפואה והמסורבלת לא יכלה להתחרות בהם. כמו כן הוא לא היסס להעמיק את הקרעים שנתגלעו בין ברית המועצות לבין מדינות קומוניסטיות אחרות, שהתנגדו להגמוניה הסובייטית ואף לסייע למדינות הללו. רייגן אף ניצל כל הזדמנות להעלות את המחיר שנדרשה ברית המועצות לשלם, כאשר אימצה מדיניות תוקפנית. רייגן שם לו למטרה לשנות את תדמיתה של ארצות הברית כמי שמפקירה את בעלות בריתה, ובייחוד חפץ לעודד ולהעמיק את קשריה של ארצות הברית עם מפיקות הנפט בעולם הערבי (Brown, 1994: 389–410). בערב הסעודית ראה רייגן בעלת ברית אידאלית ליישום מטרותיו. גם הסעודים תמכו בכל מאמץ לבלום את ההתפשטות הסובייטית, והיו מוכנים לסייע במימון הוצאות המאמץ. הממשל האמריקני ידע שמשפחת המלוכה חששה מתנועות אנטי-מלוכניות בתחומה, וכי היא נשאה את עיניה לארצות הברית, בשאיפה שזו תכבד את מחויבותה להשאיר את בית המלוכה בשלטון. כמו כן חפצו הסעודים לחזק את מעמדם כבעלי בריתה של ארצות הברית במזרח התיכון, בתקווה שהדבר ימעיט מערכה של ישראל בעיני האמריקנים. הממשל האמריקני היה ער

לכל אלה. שר ההגנה קספר וויינברגר סיכם את עמדתה של ארצות הברית באשר לערב הסעודית בהצהירו: "ברצונה של ארצות הברית לעשות הכול כדי לסייע לערב הסעודית בהספקת כל הביטחונות שלהם היא זקוקה" (Halloran, 1981).

הקונגרס התנגד לעתים לאותם צעדים, שאמורים היו להפוך את ערב הסעודית לבסיס התמיכה בארצות הברית במפרץ באמצעות חוזי הספקת נשק. אי-הנוחות שהביע הקונגרס נבעה מהמימון הסעודי של ארגונים כאש"ף. התנגדות הקונגרס הובילה את הסעודים לחיפוש מקורות הספקת נשק אחרים זולת ארצות הברית. כך נוצרו מתחים דוגמת אלה: ב-28 באוקטובר 1981 עברה בקושי בסנאט (52 תומכים מול 48 מתנגדים) ההצעה למכור לערב הסעודית חמש יחידות של מטוסי התראה ושליטה (Airborne Warning and Control Systems – AWACS), וחימוש מתקדם למטוסי F-15 סעודיים (להלן - עסקת האווקס) (Brown, 1994: 430). ב-1984, כאשר מלחמת עיראק-איראן התגברה, ואיראן החלה לתקוף מכליות נפט סעודיות וכווייתיות במפרץ, משלוח של 400 טילי סטינגר מתקדמים נגד מטוסים ומטוס תדלוק של חיל האוויר האמריקני עשו את דרכם בסודיות לערב הסעודית (Bronson, 2006: 165). מנהיגי הקונגרס זעמו כשהדבר נודע להם, ומאותה עת לא פורסמו ברבים מכירות נשק לערב הסעודית. דעת רבים בקונגרס ובציבור האמריקני, אם כן, לא הייתה נוחה מתמיכת ערב הסעודית בארגונים פונדמנטליסטיים, ומכירות הנשק הסודיות לערב הסעודית עוררו התנגדות עזה בקונגרס. עם זאת בסיכומו של דבר הצלחת הוועדה הביטחונית המשותפת לא הייתה תלויה במכירה ישירה של נשק, אלא הרבה יותר מכך בהתפתחויות בתוך הממלכה ובהתפתחויות בחצי האי ערב. ב-1983 שונה הרעיון של כוח הפריסה המהירה, והפיקוד האסטרטגי החדש קיבל את הכינוי "הפיקוד המרכזי של ארצות הברית" (United States Central Command – USCENTCOM). מנהיגי הפנטגון המשיכו לתכנן כיצד להגן על האינטרסים האמריקניים במזרח התיכון (Wenger, 1984: 19). במהלך שנות השמונים, אושרו בהדרגה לארצות הברית חוזים לשימוש מוגבל בבסיסים במצרים, בבחריין ובעומאן, אולם הבסיסים העיקריים ומתקני המפתח האסטרטגיים להגנת המפרץ הפרסי של הפיקוד המרכזי היו בערב הסעודית (Sifry and Cerf, 1991: 36). לפיקוד המרכזי ניתנה הרשות לגייס עד 350,000 חיילים לפי הצורך, אך השאלה העיקרית הייתה להיכן להעבירם, במקרה של איום סובייטי ישיר על ערב הסעודית או על המפרץ הפרסי (שם: 37).

כאן הייתה טמונה חשיבותו הגדולה של עסקת האווקס. בהסכם ניתנה גם רשות לחיל ההנדסה של צבא ארצות הברית להקים תשתית עצומה של בניית בסיסים בממלכה. עד 1988 הקים חיל ההנדסה תשתיות בשווי של 14 מיליארדי דולרים

לבסיסים, לנמלים ולמרכזי תחזוקה למטוסי F-15 ו-F-16 בעבור צבא ערב הסעודית (שם: 38). הללו צוידו במלאים של דלק, של חלקי חילוף ושל נשק ובמתקני תחזוקה, שיהיו מוכנים לספק את כל הנדרש לייצור הציוד על ידי ארצות הברית. כל הציוד הזה גובה על ידי המחסנים האדירים של ארצות הברית באי דייגו גארסייה שבאוקיינוס ההודי, אי שנמצא בשליטת בריטניה. הבסיסים האמריקניים הענקיים באי זה הפכו אותו למחסן צף לכוחותיה של ארצות הברית. 17 ספינות מטען אמריקניות עגנו בו דרך קבע עמוסות באלפי טונות של נשק, של מזון ושל חלקי חילוף, והיו מוכנות לתנועה במהלך שנות השמונים ואילך (Department of Defense, 1992: 380). מתקני נמל ג'בֵּל באי הוכיחו את עצמם מאוחר יותר, בזמן מלחמת המפרץ, כחיוניים. חשוב להדגיש שהסעודים שילמו בעבור האבזור והציוד. בשל העובדה שהציוד לא כלל כלי נשק מתקדמים, לציבור האמריקני כמעט שלא היה שום מידע על המתחולל שם.¹³

נוסף על בסיסי הענק, שהיו גדולים הרבה יותר מהצרכים המקומיים, החליטו הסעודים להשקיע במערכת הגנה אווירית אולטרה מודרנית כדי להגן על שטחם. עסקת האווקס היה הזרז להחלטה זו, והמטוסים המתקדמים הללו מוקמו במרכז המערכת שעלתה לסעודים 50 מיליארדי דולרים בקירוב (Stork, 1987a: 38). המערכת תוכננה ובנתה לפי נתונים ודרישות של נאט"ו, וכללה יכולות לפקח בו בזמן על 350 מטוסי יירוט.¹⁴

מטוסים אלה יכלו להתחבר למערכות של נושאות מטוסים אמריקניות ולספינות נושאות טילים מסוג אגיס (Aegis), שהיו משייטות במפרץ הפרסי (Sifry and Cerf, 1991: 38). היכולת הזו הוכחה כחשובה בשנים 1990-1991, כאשר ארצות הברית הוזמנה למפרץ על ידי ערב הסעודית כדי להגן על הממלכה, ומאוחר יותר כדי לגרש את כוחותיו של סדאם חוסיין מכוויית.

¹³ לגבי נשק מתקדם שיכול להשפיע במידה רבה על מאזן הכוחות בזירה כלשהי מתקיים דיון בוועדת הקונגרס או אפילו במליאה, וכך הדיון פומבי ומדווח בתקשורת. לגבי נשק קונבנציונלי שאין לו השלכות אסטרטגיות אין מתקיים דיון, והאישור מתקבל בעקבות החלטה של הנשיא או של שר ההגנה. במקרה זה, במטרה למנוע דיון ציבורי, לא דווח לקונגרס דבר, אף על פי שהייתה זו עסקה שנויה במחלוקת.

¹⁴ מטוס יירוט הוא מטוס קרב זריז ובעל יכולת תמרון מצוינת, שעיקר ייעודו הוא השגת עליונות אווירית והפלת מטוסי הקרב של האויב. במטוסים אמריקניים ציון הדגם של מטוס יירוט הוא F-16, F-15 (קיצור של Fighter כגון F-16, F-15).

סיכום: תוצאות תהליך טיפוח יחסי התלות הדו-צדדיים עם ערב הסעודית

באוקטובר 1973 התערבה ארצות הברית מן הבחינה הצבאית בהגנת האינטרסים שלה במזרח התיכון באחד האמצעים היחידים שעמדו לרשותה - רכבת אווירית גדולה. ארצות הברית נאלצה להיעזר בפורטוגל, שתחילה סירבה לאפשר למטוסיה לנחות באיים האזוריים בדרכם לישראל, אך לאחר לחצים כבדים נעתרה לבקשתה. אילולא הסכימה פורטוגל, המבצע המזהיר לא יכול היה להתבצע, ואינטרסים חיוניים של ארצות הברית במזרח התיכון בפרט ובעולם בכלל, היו נפגעים. שלושה שבועות לאחר הפסקת האש, שהביאה את מלחמת יום הכיפורים לסיימה, אמרה גולדה מאיר לקבוצת מנהיגים יהודים בושינגטון: "בדורות הבאים יסופר לכולם על הנס של מטוסי הענק מארצות הברית שהביאו את החומרים [פריטים] שמשמעותם הייתה חיים לעמנו".¹⁵ כעבור 17 שנים, ב-5 באוגוסט 1990, הציגו שר ההגנה דיק צ'ייני והגנרל נורמן שוורצקופף לפני המלך פֶּהֶד את תכנית המלחמה, שקראה לפריסה מהירה של 250,000 חיילים אמריקנים בטריטוריה סעודית כדי לסלק את סדאם חוסיין מכוויית. ארצות הברית פיתחה באותן שנים יכולת אסטרטגית, שאפשרה את מימוש התכניות הללו ויצרה תקדים של שיתוף פעולה בין שתי המדינות. שיתוף הפעולה התבסס על אמון מלא מצד ערב הסעודית שארצות הברית תפנה את כוחותיה בכל עת, אם הממלכה תדרוש זאת. המלך פֶּהֶד הסכים לשיתוף הפעולה עם ארצות הברית, והוא תיאר את החלטתו כאחת ההחלטות המהירות שקיבל אי פעם (Bronson, 2006: 194).

ניתוח העוצמה האמריקנית במזרח התיכון מלמד שקיים קשר ישיר בין מבצע ניקל גראס לבין מבצע סופה במדבר. מבצע ניקל גראס ב-1973, אף שהיה בבחינת הצלחה אמריקנית במלחמה הקרה, לימד על הנחיצות האמריקנית להעביר כוחות גדולים למזרח התיכון במהירות, ללא סיוע חיצוני וללא תלות בבסיסים של מדינות אחרות, וגם על הצורך הדחוף בבעלת ברית אמינה במזרח התיכון, זולת ישראל. המנהיגות האמריקנית הבכירה יזמה תהליכים שנתנו מענה על שני הצרכים החשובים הללו. במשך 17 שנים בנתה ארצות הברית תשתית אסטרטגית בערב הסעודית להעברת כמויות גדולות של חיילים ומטענים ולקליטתן, וכך יצרה מערכת יחסים הדוקה עם הממלכה הסעודית, במטרה להרתיע תוקפנות סובייטית או תוקפנות מצד שליחיה של ברית המועצות. כך

¹⁵ "For generations to come, all will be told of the miracle of the immense planes from the United States bringing in the material that meant life to our people" (Boyne, 2002: 279)

נוצרה התשתית שאפשרה לערב הסעודית להזמין ולקיים 0.5 מיליון חיילים אמריקנים על נשקם בחצי האי ערב.

הרכבת האווירית המסיבית אפשרה לארצות הברית להגן על ערב הסעודית, והיא אלה היחסים המשופרים בין שני הממשלים שאפשרו את פריסת החיילים האמריקנים במפרץ. בסוף מבצע סופה במדבר התברר ש-99% מ-500,000 חייליה של ארצות הברית, שהגיעו ולאחר מכן עזבו את האזור ושבו לבסיסהם, הועברו על ידי מטוסי הפיקוד האווירי האסטרטגי האמריקני. כך גם המטענים הכבדים שהיו נחוצים כדי להפוך את החיילים לכוח לוחם יעיל. המטענים הגיעו במטוסי הענק C-5A ו-C-5B (Department of Defense, 1992: 377–390).

עם זאת קשה לטעון שהיכולות המשופרות של הרכבות האוויריות ושהיחסים המיוחדים שהתפתחו בין ארצות הברית לבין ערב הסעודית היו הגורמים הבלעדיים שתרמו ליכולתה של ארצות הברית להתערב במהירות ובצורה כה נמרצת במשבר המפרץ. סדאם חוסיין התגלה כאסטרטג גרוע, והרגע יוצא הדופן של אחדות ערבית נגדו בשנים 1990-1991 הזיק לו מאוד. צריך גם להדגיש שכ-85% מאמצעי הלחימה, שהיו נחוצים למלחמה, הגיעו בדרך הים. אם מוסיפים על כך את מצרי הנפט יעלה שיעורים ל-95% (שם: 379-380). אין להתעלם גם מחשיבותם ומתרומתם של ההסכמים שארצות הברית חתמה עם מדינות אחרות במפרץ זולת ערב הסעודית (שם: 380). למרות זאת, ברור שבניית התשתיות, המתקנים, הבסיסים ומחסני הציוד על המלאים הייתה חסרת תועלת, אלמלא בקשתה הרשמית של ערב הסעודית לסיוע ואלמלא המהירות שבה אוחדו חיילי ארצות הברית עם הבסיסים ועם הציוד הכבד שהמתין להם בבסיסים - התוצאה הישירה של שיתוף הפעולה האסטרטגי שנבנה עם הממלכה.

אם כן, 17 השנים של הכנות מדוקדקות, שנעשו לפני מבצע סופה במדבר, מסבירות את ההצלחה הצבאית האמריקנית המרשימה במלחמת המפרץ הראשונה. הצלחה שהייתה תוצאה מלקחי מבצע ניקל גראס בשנת 1973 - הרכבת האווירית האמריקנית לישראל במלחמת יום הכיפורים.

רשימת מקורות

- אל-דין שאזלי, ס', 1987. **הציית התעלה**. תל אביב: מערכות.
- ארכיון צה"ל, ענף לתולדות חיל האוויר, 1991. **מלחמת יום הכיפורים: מערך התובלה הבינונית והכבדה**.
- גולדברג, י', 1985. "השיעים בערב הסעודית: מיעוט נלחץ", בתוך: מ' קרמר (עורך), **מחאה ומהפכה באסלאם השיעי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כהן, א', וצ' לביא, 1990. **השמיים אינם הגבול: סיפורו של חיל האוויר הישראלי**. תל אביב: ספריית מעריב.
- לונק, ר', 1999. "הסט"ל - מרעיון להכרעה בים: סיפור בנייתו של הכוח שהביא לניצחון חיל הים במלחמת יום הכיפורים", **מערכות** 362 (ינואר): 23-25.
- קיסניג'ר, ה', 2004. **משבר: ניהול מדיניות החוץ במלחמת יום כיפור וביציאה מווייטנאם**. ירושלים: שלם.
- רבי, ע', 2007. **סעודיה: ממלכת נפט במבוכי הדת והפוליטיקה**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- רבינוביץ, א', 2001. **ספינות שרבורג**. רעות: אפי מלצר בע"מ.
- Boyne, W., 2002. *The Two O'clock War: The 1973 Yom Kippur Conflict and the Airlift that Saved Israel*. New York: Thomas Dunne Books, St. Martin's Press.
- Bronson, R., 2006. *Thicker than Oil: America's Uneasy Partnership with Saudi Arabia*. Oxford: Oxford University Press.
- Brown, S., 1994. *The Faces of Power*. New York: Columbia University Press.
- Buchan, J., 1981. "The Return of the Ikhwan", in: D. Holden and R. Johns (eds.), *The House of Saud*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Carter, J., 1980. "State of the Union Address, 1980", <http://www.jimmycarterlibrary.gov/documents/speeches/su80jec.phtml>
- Carter, J., 1982. *Keeping Faith: Memoires of a President*. New York: Bantam Books.
- Department of Defense, 1981. *Congressionally Mandated Mobility Study*. USDR 81-0318 (sanitized). Washington, DC: Government Printing Office.
- Department of Defense, 1992. *Final Report to Congress: Conduct of the Persian Gulf War*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Department of the Navy, 1991. *Gulf War Chronology: January 1991*, Washington, DC: Naval Historical Center.
- Dowty, A., 1984. *Middle East Crisis: U.S. Decision-Making in 1958, 1970 and 1973*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Dunstan, S., 2003. *The Yom Kippur War, 1973*. London: Osprey
- El Badri, H., T. El Magdoub, and M. Dia El Din Zohdy, 1978. *The Ramadan War, 1973*. New York: Hippocrene Books Inc.

- Garthoff, R. L., 1994. *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, DC: The Brookings Institution Press.
- Harris, J., 1997. *Civilian Reserve Air Fleet: Should the USAF Use It Routinely?* Maxwell Air Force Base, AL: Air War College, Air University.
- Halloran, R., 1981. "Weinberger asserts U.S. will help Saudis buttress forces", *New York Times*, 4.2.81.
- Judge, E. H., and J. W. Langdon (eds.), 1999. *The Cold War: A History through Documents*. Upper Saddle River: Prentice-Hall.
- Kissinger, H., 1982. *Years of Upheaval*. Boston: Little, Brown and Co.
- Kissinger, H., 1999. *Years of Renewal*. New York: Simon and Schuster.
- Kissinger, H., 2003. *Crisis: The Anatomy of Two Major Foreign Policy Crises*. New York: Simon and Schuster.
- Kumaraswamy, P. R., 2000. *Revisiting the Yom Kippur War*. London, Frank Cass Publishers.
- Lippman, T. W., 2004. *Inside the Mirage: America's Fragile Partnership with Saudi Arabia*. Boulder, CO: Westview Press.
- Meir, G., 1975. *My Life*. Jerusalem: Steimatzky Agency Ltd.
- Military Airlift Command, Office of History, 1991. *Anything, Anywhere, Anytime: An Illustrated History of the Military Airlift Command, 1941–1991*. Maxwell Air Force Base, AL: Air War College, Air University.
- Palmby, W. G., 1995. *Enhancement of the Civil Reserve Air Fleet: An Alternative for Bridging the Airlift Gap*. Maxwell Air Force Base, AL: Air War College, Air University.
- Patchin, K. L., 1976. *Flight to Israel: A Historical Documentary of the Strategic Airlift to Israel 14 October – 14 November 1973*. Maxwell Air Force Base, AL: Office of MAC History.
- Peterson, J. E., 2002. *Saudi Arabia and the Illusion of Security*, Adelphi Paper 348. London: The International Institute of Strategic Studies.
- Reich, B., 1984. "United States Middle East Policy in the Carter and Reagan Administration", *Middle East Review* 17 (2): 12–23, 60–61.
- Rodman, D., 2007. *Arms Transfers to Israel: The Strategic Logic behind American Military Assistance*. Brighton, UK and Portland, OR: Sussex Academic Press.
- Sadat, A., 1977. *In Search of Identity*. New York: Harper and Row.
- Sifry, M. L., and C. Cerf, 1991. *The Gulf War Reader: History, Documents, Opinions*. Toronto: Time Books, Random House.
- Stork, J., 1980. "Saudi Arabia on the Brink", *MERIP Middle East Reports* 91: pp. 24–30.
- Stork, J., 1987a. "AWACS in the Gulf", *MERIP Middle East Reports* 148: 38–48.
- Stork, J., 1987b. "Re-Flagging the Gulf War", *Security Studies* 2 (1): pp. 2–8.

Vance, C., 1983. *Hard Choices: Critical Years in American Foreign Policy*. New York: Simon and Schuster.

Watson, B. (ed.), 1993. *Military Lessons of the Gulf War*. London: Greenhill Books.

Wenger, M., 1984. "The Central Command: Going to the War on Time", *MERIP – Middle East Reports* 128.

קריאה נוספת

- אלפר, י' (עורך), 1991. **מלחמת המפרץ: השלכות על ישראל**. תל אביב: פפירוס.
- אסנין בראל, ט', 1992. **ישראל, ארצות הברית וערב הסעודית: "המשולש הבלתי פורמלי"**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- ארום, א', 1982. **הבטים בינלאומיים של מדיניות הנפט הסעודית**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- ארכיון צה"ל, 1991. **דו"ח צייני- דו"ח ביניים**, ענף חקר קרבות, מחלקת היסטוריה [תמצית].
- בן-צבי, א', 2006. **ארצות הברית בזירה הבין-לאומית מאז 1945**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- גולן, מ', 1976. **השיחות הסודיות של הנרי קיסינג'ר**. ירושלים: שוקן.
- גילבר, ג', 1990. **כלכלת המזרח התיכון בעת החדשה**. תל אביב: משרד הביטחון.
- חסידוב, ע', 1993. **מלחמת המפרץ: יומן אירועים**. תל אביב: סער.
- מרכז לחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, 1991. **מלחמה במפרץ: השלכות על ישראל**. דו"ח צוות המרכז לחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה. תל אביב: פפירוס.
- נויברגר, ב' (עורך), 1992. **מלחמות והסדרים: סוגיות נבחרות במדיניות החוץ של ישראל**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- קוונדט, ו', 1980. **עשור של החלטות**. תל אביב: משרד הביטחון.
- קוסינר, י' (עורך), 2000. **מדינות המפרץ: פוליטיקה, חברה, כלכלה**. תל אביב: מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון.
- קורדובה, י', 1987. **מדיניות ארצות הברית ב"מלחמת יום הכיפורים"**. תל אביב: מערכות.
- שחם, נ', וצ' רענן (עורכים), 1991. **מלחמה במפרץ**. תל אביב: ספרית פועלים.
- שטיין, ק', וס' לואיס, 1993. **עשיית שלום בין ערבים וישראלים: לקחים מחמישים שנות ניסיון במשא ומתן**. תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.

Abir, M., 1993. *Saudi Arabia: Government, Society, and the Gulf Crisis*. London: Routledge.

Al-Rasheed, M., 1998. "The Shi'a of Saudi Arabia", *British Journal of Middle Eastern Studies* 25 (1): 121–138.

Al- Awaji, I. M., 1983–1984. "U.S. Saudi economic and political relations", *American-Arab Affairs* 7: 55–59.

- Alroy, G. C., 1975. *The Kissinger Experience: American Foreign Policy in the Middle East*. New York: Horizon Press .
- Bell, C. M., 1989. *The Reagan Paradox: American Foreign Policy in the 1980s*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Barzilai, G., A. Klieman, and G. Shidlo, 1993. *The Gulf Crisis and Its Global Aftermath*. London: Routledge.
- Ben-Zvi, A., 1981. "The limits of detente: Henry Kissinger and U.S. Middle East policy in retrospect", *Co-Existence* 15: 109–110 .
- Ben-Zvi, A., 1993. *The United States and Israel: The Limits of the Special Relationship*. New York: Columbia University Press.
- Bin, A., R. Hill, and A. Jones, 1996. *Desert Storm: A Forgotten War*. Westport, CT: Praeger
- Brown, S., 1979. *The Crises of Power: An Interpretation of the United States Foreign Policy during the Kissinger Years*. New York: Columbia University Press.
- Bundy, W. P., 1998. *The Tangled Web: The Making of Foreign Policy in the Nixon Presidency*. New York: Hill and Wang.
- Bush G., and B. Scowcroft, 1998. *A World Transformed*. New York: A. A. Knoff.
- Bzezinski, Z., 1985. *Power and Principle: Memoires of the National Security Advisor 1977–1981*. New York: Farrar, Giroux and Straus.
- Carter, J., 1985. *The Blood of Abraham*. Boston: Houghton Mifflin.
- Comptroller General of the United States, 1975. *Airlift Operations of the Military Airlift Command during the 1973 Middle East War*. Washington, DC: U.S. Government Accounting Office.
- Cordesman, A. H., 2003. *Saudi Arabia Enters the Twenty-First Century: The Political, Foreign Policy, Economics and Energy Dimensions*. Westport, CT: Praeger.
- Dallek, R., 2007. *Nixon and Kissinger: Partners in Power*. New York: Harper Collins.
- Dannreuther, R., 1992. *The Gulf Conflict: A Political and Strategic Analysis*. London: Brassey's for the International Institute of Strategic Studies, Adelphi Papers 284.
- Department of the Air Force, 1983. *US Air Force Airlift Master Plan*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Dupuy, T., 1978. *Elusive Victory: The Arab-Israeli Wars 1947–1974*. New York: Harper and Row.
- Eveland, W. C., 1980. *Ropes of Sand: America's Failure in the Middle East*. New York: Norton .
- Fricano, M., 1996. *The Evolution of Airlift Doctrine and Organization*. Maxwell Air Force Base, AL: Air War College, Air University .
- Gaddis, J. L., 1982. *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*. New York: Oxford University Press.

- Gause III, F. G., 1995. *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*. New York: Council on Foreign Relations Press.
- George, A. L. (ed.), 1983. "The Arab-Israeli War of October 1973", *Managing U.S. – Soviet Rivalry: Problems of Crisis Prevention*. Boulder, CO: Westview Press.
- Gordon, M. R., and B. E. Trainor, 1995. *The Generals' War: The Inside Story of the Conflict in the Gulf*. Boston, MA: Little, Brown and Co.
- Haig, A. M., 1984. *CAVEAT: Realism, Reagan and Foreign Policy*. New York: MacMillan.
- Hadar, T. L., 1992. *Quagmire – America in the Middle East*. Washington, DC: CATO Institute.
- Halberstam, D., 2002. *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals*. New York: Simon and Schuster.
- Hertog, S., 2010. *Princes, Brokers and Bureaucrats: Oil and the State in Saudi Arabia*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Killingsworth, P., 1994. *Tankers: Air Mobility Roles for the 1990s*. Santa Monica, CA: Rand Study, DRR-913-AF/OSD.
- Kissinger, H., 1994. *Diplomacy*. New York: Simon and Schuster.
- Kostiner, J., 2009. *Conflict and Cooperation in the Gulf Region*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Laham, N., 2002. *Selling AWACS to Saudi Arabia: The Reagan Administration and the Balancing of American Competing Interests*. Westport, CT: Praeger.
- Lake, A., 1985. *Third World Radical Regimes: U.S. Policy under Carter and Reagan*. New York: Foreign Policy Association.
- Lenczowski, G., 1990. *American Presidents and the Middle East*. Durham, NC: Duke University Press.
- Lieber, R. J., 1997. *Eagle Adrift: American Foreign Policy in the End the Century*. New York: Longman.
- Litwack, R. S., 1976. *Détente and the Nixon Doctrine: American Foreign Policy and the Pursuit of Stability 1969 – 1976*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Long, D. E., 1985. *The United States and Saudi Arabia: Ambivalent Allies*. Boulder, CO: Westview Press.
- Menoret, P., 2005. *The Saudi Enigma: A History*. London: Zed Books.
- Niblock, T., 2006. *Saudi Arabia: Power, Legitimacy and Survival*. Milton Park, Abingdon, UK: Routledge.
- Posner, G., 2005. *Secrets of the Kingdom: The Inside Story of the Saudi – U.S. Connection*. New York: Random House.
- Quandt, W., 1981. *Saudi Arabia in the 1980s: Foreign Policy and Oil*. Washington, DC: Brookings Institution .

- Ramsbotham, O., 1991. "On Rhetoric: The Gulf War and the Concept of a New World Order", *Decision-Making in the Gulf: Lessons to be Learned, Current Decisions* Report no. 5. Oxford: Oxford Research Group .
- Reagan, R., 1990. *An American Life*. New York: Simon and Schuster.
- Record, J., 1993. *Hollow Victory – A Contemporary View of the Gulf War*. Washington and New York: Brassey's, Inc.
- Rostow, D. A., 1977. "US Saudi relations and the oil crises of the 1980s", *Foreign Affairs* 55 (3): 494–516.
- Safran, N., 1988. *Saudi Arabia: The Ceaseless Quest for Security*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Shultz, G. P., 1993. *Turmoil and Triumph: My Years as Secretary of State*. New York: Charles Scribner's and Sons.
- Spiegel, S., 1985. *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy from Truman to Reagan*. Chicago: University of Chicago Press.
- Telhami, S., 1992. "Between theory and fact explaining American behavior in the gulf war", *Security Studies* 2 (1): 1–9.
- Tibi, B., 1998. *Conflict and War in the Middle East: From Interstate War to New Security*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK: MacMillan Press.
- Tillman, S., 1982. *The United States in the Middle East: Interests and Obstacles*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Toomey, C. L., 2004. *XVII Airborne Corps in Desert Storm: From Planning to Victory*. Central Point, OR: Hellgate Press.
- Unger, C., 2004. *House of Bush, House of Saud: The Secret Relationship between the World's Two Most Powerful Dynasties*. London: Scribner.
- Woodward, B., 1991. *The Commanders*. London: Simon and Schuster.
- Wybrandt, J., 2004. *A Brief History of Saudi Arabia*. New York: Checkmark Books.
- Yetiv, S. A., 2008. *The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf 1972–2005*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

אפרת זילבר

סגירת מוסדות חינוך ביהודה, בשומרון וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה (1987-1993): השלכות פנים-חברתיות

מבוא

ענישה קיבוצית היא שימוש באמצעי צבאי או מנהלי ללא הליך משפטי כלפי אוכלוסייה מוגדרת. השלטון נוקט אמצעי זה בעקבות פעולות של אנשים, שאותן הוא מגדיר כאי-ציות לחוקים של רשויות השלטון הצבאי או כמנוגדות להם, או בעקבות חשד בביצוע פעולות כאלה (להלן: עברה ביטחונית). העונשים מוטלים על הקבוצה בין שהאחראים או החשודים לביצוע העברה נמנים עמם בין שאינם נמנים עמה. השלטון נוקט אותם כדי להעניש את עובר העברה או את החשוד בה, כדי להרתיעו או כדי להגדיל בהשוואה לכל עונש אחר שהוטל (ראו גם בצלם, 1990ג: 7; Levinson, 2003). דוגמאות לעונשים קיבוציים הן: הגבלות על תנועה וסגירת מוסדות חינוך.

בקרוב החוקרים השימוש בעונש הקיבוצי שנוי במחלוקת. המצדדים בו טוענים כי הוא נועד לשמש תמריץ לחברי הקבוצה לשנות את התנהגותם, לגרום לקבוצה להשגיח על חבריה ולשלוט בהם (Heckathorn, 1988; Levinson, 2008: 348), ובכך להביא לתום העימות. השוללים טוענים כי השימוש בעונש הקיבוצי עלול להביא דווקא לתוצאות הפוכות: הקולקטיביות שבאמצעי יוצרת רגשות שייכות קיבוציים, מחדדת את הקשרים הפנימיים שבין חבריה וגורמת ללכידותה של החברה שנגדה הופעל האמצעי (Coser, 1956; Elliot, 1986; Hinkle and Schopler, 1986; Brewer, 1979; Schauer, 1986). תחושת הקולקטיב מחזקת את אמונת החברה בצדקת דרכה ותורמת לדימויה החיובי. מנגד היא תורמת לתפיסה שלילית ולדה-לגיטימציה של הצד השני המסב לה סבל לא מוצדק (בר-טל, 2007: 148), בייחוד כאשר נפגעים חפים מפשע.

התשתית הפסיכולוגית הנוצרת בעקבות התחושות הללו מסייעת לקבוצה לעמוד בפני האתגרים שמציג העימות. הקבוצה רואה בתנאים הקשים אתגר שניתן להתגבר עליו בעזרת פטריטיזם ואחדות. תחושת האחדות מקלה עליה

את התמודדותה עם העונש שהוטל. היא מניעה את בני הקבוצה לפתח רגש של סולידריות לחברה ונכונות להתגייס למענה לפעולה (Antonovsky, 1987; Horowitz, 1986; Janoff-Bulman, 1992; Kobasa, 1985; Taylor, 1983). ככל שהאמונה בדבר אי-הצדק שבעונש חזקה ומתמשכת, וככל שהנזק והאובדן הנגרמים לקבוצה בעקבות השימוש באמצעי הענישה הקולקטיבי גדלים, כך תהיה התמיכה הקבוצתית איתנה יותר. במקרה כזה תהיה החברה נכונה לשאת בעונש ותגייס את כל משאביה למצוא מענה לאמצעים הקיבוציים שהשלטון מטיל. פעולה זו תעניק לקבוצה הנענשת אפשרות להצדיק לפני חברה את המעשים האלימים המופנים נגד הקבוצה האחרת הפוגעת בה ללא הצדקה (בר-טל, 2007: 41, 146-147; Major; 786-793; Kaempfer and Lowenberg, 1988: 786-793; Major; 147-146, 41, 2007; Hoffman and Morrison-Taw, 1992: 29 and McGann, 2005: 337-359).

אף שהעונש הקיבוצי יוצר אחדות קבוצתית וקובע גבולות חיצוניים בין הקבוצה לבין יריבותיה, חלים במשך הזמן שינויים בתוך החברה הנענשת. אלה באים לידי ביטוי במערכת היחסים הפנימית שבין החברים בקבוצה. במהלך העימות, וכלל שמתארכת תקופת האלימות, מתחלקת הקבוצה הנענשת לתתי-קבוצות בעלות מעמד לא שווה. חלוקה זו נוצרת כאשר יחסי הגומלין בין הפרטים בחברה מושגת על מדדים שונים, ובהם: יחסי כוח ושליטה (Hogg and Abrams, 1990), תפיסה דתית ושייכות ארגונית. במפגש ביניהן נוטה לעתים הקבוצה בעלת המעמד הנמוך להפגין העדפה של קבוצת חוץ הנחשבת בעיניה כבעלת מעמד גבוה יותר משלה. הדבר פוגע בדימויה הקבוצתי ובעקבותיו גם בדימוים העצמי של חברה. יחידים מקבוצות נמוכות סטטוס יחפשו פתרונות למצב לא נוח זה של דימוי קבוצתי שלילי. הם עשויים לנקוט אסטרטגיות שונות להגנה מפני האיום על זהותם הקבוצתית והאישית (Tajfal, 1978a).

הבחירה בסוג האסטרטגיה תלויה בהערכתו של היחיד את האפשרות לממש מוביליות חברתית או שינוי חברתי (Ellemers *et al.*, 1993). כאשר הסטטוס קו בין הקבוצות יציב ולגיטימי, חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך יחפשו אסטרטגיות יצירתיות לשמירה על דימוי עצמי ועל דימוי קבוצתי חיוביים. אולם כאשר מתערער המצב יבחרו חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך בדרך של תחרות ושינוי חברתי. יכול להיווצר ערעור על הסטטוס קו של יחסי הכוחות הקיימים כאשר הגבולות בין הקבוצות אינם חדירים, וכאשר הסדר החברתי של יחסי הסטטוס מתערער והופך לא יציב ולא לגיטימי. במצב זה יתורו חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך אחר שינוי חברתי ואחר תחרויות והצבת אתגרים לקבוצה הדומיננטית. אסטרטגיה זו כרוכה בשינוי מעמדה של הקבוצה כולה (Brown, 1995; Ellemers *et al.*, 1993; Tajfal and Turner, 1986).

האסטרטגיות היצרניות לשמירה על דימוי עצמי חיובי בקרב חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך כוללות מוביליות אישית. פירושו של דבר הוא שהיחיד מתנתק מקבוצתו ומנסה לחבור לקבוצת הרוב על ידי הצטיינות אישית כדי לרכוש דימוי עצמי גבוה. פתרון זה אפשרי במקרים שבהם הגבולות בין הקבוצות אינם ברורים. אסטרטגיה נוספת היא כאשר חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך יחפשו ממדים אחרים להשוואה. במקרה כזה לקבוצת ההשוואה יהיה יתרון על פני חברי הקבוצה בעלת הסטטוס הנמוך. בדרך כלל קבוצות הרוב או בעלות הסטטוס הגבוה מגיבות לאיום על מעמדן בניסיון לשמר את עליונותן ולהגן עליה ובהפלייתן של קבוצות המיעוט (Tajfal and Turner, 1986; Brown, 1995; Moscovici and Paicheler, 1978).

השינויים במעמד הקבוצות, השמירה על גבולות הקבוצה, הערך העצמי והדימוי החיובי ממלאים מקום מרכזי בעת השימוש בעונש הקיבוצי. הם עשויים לשנות את הדינמיקה הפנים-קבוצתית ולהשפיע על תגובתה של החברה לפעולות הענישה שנוקט השלטון.

שינויים פנים-קבוצתיים אלה עומדים במוקד מאמר זה. אלו נבחנים על סמך שימוש באחד העונשים הקיבוציים שאותם נקטה ישראל בתקופת האינתיפאדה (1987-1993): סגירת בתי הספר ומוסדות החינוך בשטחי יהודה, שומרון ורצועת עזה.

האינתיפאדה נבעה, בעיקר בשלב שבו החלה להיות מאורגנת, מהקמת ארגוני השב"כ, תחילה בקרב הסטודנטים. בהמשך הוקמו גם ועדות נוער לתלמידי תיכון, וכן שאר הארגונים הקימו ועדות משלהם. זו הייתה אחת הסיבות העיקריות להשתלבות של הדור הצעיר במאבק הלאומי בהתקוממות. במהלך תקופה זו הפכו בני הנוער לעתים שכיחות לגורם יוזם ומוביל בזכות השכלתם, מודעותם הפוליטית והמסגרות הארגוניות שעמדו לרשותם. ריכוז הצעירים במקום אחד הפך את בתי הספר למוקדי אלימות והפרות סדר, הכוללות ידווי אבנים וירי מתוך המתחם¹ לעבר חיילי צה"ל ולעבר אזרחים ישראלים. מאבקים אלימים התרחשו בתחומיהם גם בין תומכי הארגונים השונים (רובינשטיין, הארץ, 6.11.1990; שלו, 1990: 132). כך עלה מספרם של בני הנוער שנפגעו בעימותים. בתגובה סגרה ישראל את בתי הספר ואת המוסדות להשכלה גבוהה לתקופות ממושכות, מתוקף סעיף 91 א (2) לצו הוראות ביטחון (מס' 378), התש"ל-1970 (פריזלר, 1987: 15).

¹ דוח שפורסם בידי האגודה הבינלאומית לזכויות הילד (אב"י) ואנשי בריאות הנפש לקידום השלום, ראו שור, על המשמר, 3.6.1993; משעל וסלע, 1999: 94; שלו, 1990: 132.

קשה לקבוע את מספר הימים המדויק שבמהלכם נסגרו בתי הספר. ההוראות לסגירת בתי ספר הוצאו באופנים שונים, ובכלל זאת באמצעות צווים חתומים מטעם המנהל האזרחי או צה"ל, דרך אמצעי התקשורת או בהודעת טלפון ללא תיעוד בכתב (בצלם, 1992: 92; 1990א: 79). על פי הנתונים שנאספו נסגרו בתי הספר ביהודה ושומרון בצו כללי מאז פרוץ האינתיפאדה (דצמבר 1987) כמעט ברציפות למשך כשנה וחצי (רבין, הארץ, 3.3.1989; באר, הארץ, 24.11.1989; בצלם, 1990א: 80; 215; Amit-Kohn and Yahav, 1993).² אך ימי לימוד רבים יותר ירדו לטמיון בעקבות שביתות, עוצר ממושך, שיבושים קשים בלימודים והשבתת בתי הספר על ידי הארגונים הפלסטיניים (שטינבוים וברגור, 1991: 59).³ אף שישראל ניסתה להימנע מסגירת המוסדות, גם ברצועת עזה נגרמו שיבושים רבים ללימודים. בתי ספר רבים נסגרו לפרקי זמן משתנים עקב שביתות שיזמו הארגונים ובשל ימי עוצר רבים שהוטלו על האזור.⁴

סגירת בתי הספר השפיעה על חיי היומיום של כלל האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים. התלמידים, כשליש מהאוכלוסייה, נשארו ללא מסגרת חינוכית סדירה.⁵ אלפי מורים ועובדי הוראה הפסיקו את עבודתם. הורים נאלצו בכל יום לבלות זמן רב יותר עם ילדיהם, מצב שהגביר את החיכוך ואת המתח ביניהם. בטווח הקצר ניסתה החברה הפלסטינית למצוא חלופות לימודיות למסגרות הלימודים הרשמיות: כיתות לימוד נפתחו מחוץ לתחומי בתי הספר, רחוק מעין הצבא, ותכניות לימודים חדשות נכתבו. אך בטווח הארוך השלכות סגירת מוסדות החינוך היו חמורות ביותר: ירידה בהישגים הלימודיים וברמת הלימודים שגרמו לאוניברסיטאות במדינות ערב להחליט שלא לקבל לשורותיהן תלמידים מקרב תושבי השטחים; נשירת תלמידים מבתי הספר; ומעל לכול - שינויים בהתנהגותם של התלמידים, שהוליכו לתמורות מרחיקות לכת בקרב החברה הפלסטינית. ביניהן: ירידה במעמדן ובהשפעתן של הדמויות המסורתיות; עלייה במידת האלימות בקרב בני הנוער; הקצנה דתית בקרב הצעירים. המאמר המובא להלן מנתח את השלכות סגירת המוסדות על החברה הפלסטינית, את תגובתה לסגירה ואת התמורות שחלו בה בעקבותיה.

² הנתונים לגבי סגירת מוסדות החינוך מתבססים על פרק מעבודת הדוקטור שלי "ענישה קשה כאמצעי להתמודדות שלטון עם התקוממות לאומית: האינתיפאדה", ראו זילבר, 2005.
³ תגובת דובר צה"ל לדוח בצלם: סלע, דבר, 2.10.1990; באר ורביץ, הארץ, 2.5.1991; בצלם, 1992: 146.
⁴ על פי הערכת אוניברסיטת בארבעת החודשים הראשונים של שנת הלימודים 1988/9 היו בממוצע 29% מבתי הספר של הסוכנות סגורים בכל יום נתון, ראו בצלם 1992: 96-97.
⁵ בשנת הלימודים 1988/9 פקד את מערכת החינוך כשליש מאוכלוסיית השטחים: 33% = 486,263 מתוך אוכלוסייה של כ-1,483,900 נפש, ראו הלמי"ס, 1992: 732; 1989: 750.

ניתוח היבטים אלה ואיסוף הנתונים מתבססים על שלושה מקורות: האחד, נתונים שנאספו מהעיתונים שפורסמו באותה תקופה, ובהם: **הארץ**, **דבר**, **על המשמר**, **חדשות**, **ידיעות אחרונות**, **מעריב**, **ג'רוזלם פוסט**, **אל-פג'ר** ו**אל-נהאר**. השני, ראיונות עם אנשי צבא ששהו במקום באותה עת. ראיונות אלה שופכים אור נוסף ומעמיק על שהתרחש בכל מקום ועל ההשלכות החברתיות. השלישי, מחקרים שנערכו באותן שנים על ידי ארגונים לזכויות אדם: "בצלם" ו"אל-חק", המתבססים גם על עדויות שגבו תחקירני שטח ומשמשים עדות נוספת לשינויים הפנים-חברתיים שחלו בתקופה זו בחברה הפלסטינית.

א. תפיסת האמצעי

במשפט הבינלאומי בפרט ובמשפט בכלל פועל עיקרון, ולפיו האחריות למעשים פליליים היא אישית. זאת, לרבות עברות על חוקים שרשויות השלטון קבעו גם בשטח המוחזק בידי כוחות הצבא. לפיכך אין להעניש אדם או קבוצת אנשים בשל מעשים ועברות שביצעו אנשים אחרים (Pictet, 1958: 201–202; Von Glahn, 1957: 233). למרות האיסורים הכלליים על עונש קיבוצי במשפט הבינלאומי, קיימת לעתים אי-בהירות ביישומם לגבי מקרים שונים. לא כל מגבלה המוטלת על קבוצת אוכלוסייה בשטח המוחזק תיחשב עונש, משום שלשלטון הצבאי ישנן סמכויות וחובות שלטוניות הכרוכות בהכרח במידה זו או אחרת של שלילת זכויות הפרט כדי לשמור על הסדר ועל הביטחון הציבוריים.⁶

אי-בהירות זו מוליכה לפער ניכר בתפיסת מטרות האמצעים הקיבוציים בין השלטון לבין המתקוממים. מקור הראיה השונה נובע מכך שהשלטון תופס את האמצעים שאותם הוא נוקט כפעולות מניעה והרתעה: פעולות שמטרתן למנוע את התרחבות האלימות ולהרתיע את האוכלוסייה המתקוממת. אולם בקרב המתקוממים נתפסות אותן פעולות כעונשים. ההבדלים בתפיסת האמצעי משליכים על דרכי פעולותיהן של שתי הקבוצות. השלטון אשר רואה בפעולות אמצעים מנהליים מרחיב את השימוש בהם. אך המתקוממים, הרואים בפעולות אלה עונשים, גוזרים את דרכי פעולתם מתוך תפיסה זו (זילבר, 2005: 192).

מצב זה מתבטא בהבדלים בתפיסת מטרות סגירת מוסדות החינוך בין ישראל לבין הפלסטינים. במהלך האינתיפאדה סגרה ישראל את מוסדות החינוך מארבעה טעמים. ראשית, כדי למנוע הפרות סדר הן בצירים מצד התלמידים שהיו בדרכם אל בית הספר או חזרה לביתם והן בעת שהותם בתוך בתי הספר

⁶ פרוטוקול ראשון לאמנת ז'נבה סעיף 51 (4), (5); לייך, 2001: 26. נוסח אמנת ז'נבה המתורגם לעברית מוצג באתר של ארגון בצלם.

(רבין, **הארץ**, 3.3.1989; ניר, **הארץ**, 28.7.1989). שנית, במטרה להרתיע תלמידים במוסדות חינוך אחרים מלהצטרף למעגל האלימות (ענברי, **על המשמר**, 15.6.1988; מנדלר, **הארץ**, 30.6.1988). שלישית, כדי לשמור על הסדר הציבורי ועל ביטחון חיילי צה"ל⁷ לבסוף, כפעולת ענישה, בעיקר בתקופת הפרות הסדר ההמוניות (1988-1989) (ניר ורבין, **הארץ**, 13.5.1988). לדעת מדינת ישראל, סגירת בתי הספר הניעה את התושבים ובעיקר את הורי התלמידים, לפעול נגד בני הנוער מחוללי המהומות, כך שתושג רגיעה ואפשר יהיה לפתוח את בתי הספר (ניר, **הארץ**, 7.11.1988, 2.10.1988; ניר ורבין, **הארץ**, 20.11.1988).

גם בעיני הפלסטינים נתפסה סגירת מוסדות החינוך כפעולת ענישה קולקטיביות שנקטה ישראל נגד המתקוממים (שקד, **ידיעות אחרונות**, 20.7.1989). אך בניגוד אליה הם ראו בפעולה זו חלק מניסיונותיה של ישראל להרוס את המערכות הארגוניות שהפלסטינים יצרו כדי להתמודד עם ההתקוממות מתוך מטרה מכוונת למנוע מהם השכלה ולהשריש בקרבם "בערות" (באר, **הארץ**, 7.3.1990; שלו, 1990: 108; ג'רבאוי, 1992: 182; משעל ואהרני, 1989: 37).⁸ תפיסות אלו בלטו במיוחד בקרב תנועת חמאס ומאוחר יותר גם בקרב ההנהגה הלאומית המאוחדת, והתחדדו ככל שנמשך העימות. ההתנגשויות בין התלמידים לבין חיילי צה"ל נבחנו בכל פעם מחדש, ופורשו תמיד בחיפוש המתמיד של ישראל אחר סיבה שתביא לסגירת המקום. כך גם נתפסו סיורי צה"ל ליד בתי ספר בשעות הלימודים, לפנייהן או לאחריהן, כהתגרירות מכוונת בתלמידים, שמטרתן למצוא עילות לסגור את המוסדות מחדש (בניהו וענברי, **על המשמר**, 13.7.1989; סגור, **הארץ**, 13.7.1989; ניר, **הארץ**, 24.7.1989). התפיסות הללו עיצבו את דפוסי הפעולה של הארגונים באינתיפאדה ובייחוד של תנועת חמאס. התנועה גרסה כי מטרת המאבק אינן רק הפסקת הכיבוש והעריצות. לדעתה, מטרה חשובה לא פחות, ואפילו יותר, הייתה להילחם בבערות שישראל מאיימת לגזור עליהם (ראו להלן).⁹

ב. הפגיעה בפרט

סגירתם הממושכת של בתי הספר הביאה לשיבוש שגרת הלימודים ולאיבוד הרגלי הלמידה. היא גרמה לירידה ברמת ההשכלה ופגעה ביכולתם הלימודית של התלמידים ובהישגיהם (ניר, **הארץ**, 28.7.1989; קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993).

⁷ בג"ץ 660/88, אגודת "אינש אל-אוסרא" נ' מפקד כוחות צה"ל, פ"ד מג (3), 673.
⁸ כרוזים שפורסמו על ידי המפקדה הלאומית המאוחדת, משעל ואהרני, עמ' 81, 90, 109, 112, 127, 134, 138, 143, 148-149, 151-152, 160; כרוזים שפורסמו על ידי תנועת חמאס, שם, עמ' 214, 220, 256.

⁹ לדוגמה, המפקדה הלאומית המאוחדת, ראו משעל ואהרני, 1989: 112.

Heiberg and Geir, 1993: 134). ההידרדרות בחינוך וברמת ההשכלה נמשכה גם לאחר פתיחת בתי הספר מחדש. שיעורים שנחשבו חיוניים פחות מאחרים בוטלו. תנאי ההוראה היו לקויים ביותר: ארבע שעות לימודים ביום, חוסר במעבדות וצפיפות בכיתות (בייחוד בכיתות א) (Al-Haq, 1988: 9). תכנית הלימודים המסורתית, המושתתת על הזיכרון ועל שינון המידע, לא התאימה למציאות החדשה. פתיחת המוסדות לאחר סגירתם לתקופה ממושכת גרמה לכך שהמורים התקשו לחזור על נושא שנלמד בטרם החלו פרק לימודים חדש, וכך נוצר נתק ברצף הלימודים.¹⁰ להורים היה קשה לשכנע את ילדיהם ללכת לבית הספר העלול להיסגר בכל עת, או ללמוד למבחנים שלא יתקיימו (קליימן, על המשמר, 19.3.1993). ברם, החמור מכול נבע מכך שהתלמידים סיימו את שנת הלימודים ללא קשר להיקף הנושאים שנלמדו. תקנות שהוציא המנהל האזרחי חייבו את בתי ספר ללמד את תכנית הלימודים על פי לוח זמנים קבוע מראש ולהעלות את התלמידים מכיתה לכיתה בלי שום קשר לשעות שנלמדו הלכה למעשה (באר, הארץ, 24.11.1989).

סגירת מוסדות החינוך השפיעה גם על המשך הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה. עיכוב במועדן של בחינות הבגרות ובקבלת תוצאותיהן הקשה על התלמידים להיקלט באוניברסיטאות. הישגיהם הנמוכים בבחינות הבגרות, ובעיקר תופעת ההעתיקות בבחינות שהלכה וגברה במהלך האינתיפאדה (ראו להלן), העיבו על מהימנות הבחינות ועל תקפותן. האוניברסיטאות במדינות ערב החלו להתייחס לתעודות הבגרות בעירבון מוגבל. חלקן אף פסלו לחלוטין את התעודות וסירבו לקבל לשורותיהן תלמידים מיהודה ושומרון (צדקוני, דבר, 3.9.1989; באר ורבין, הארץ, 3.5.1991; עת"ם, דבר, 23.5.1993). סטודנטים רבים נשרו מהלימודים לאחר כמה חודשי לימוד בשל קשייהם להתמודד עם רמת הלימודים הגבוהה באוניברסיטאות (אפטוביצר, ירושלים, 3.7.1992).

על כל אלה יש להוסיף את אלפי המורים שנשארו ללא מסגרת עבודה יומית קבועה. בעיקר נפגע צוות ההוראה ביהודה ושומרון שהועסק על ידי המנהל האזרחי,¹¹ וקיבל בימי השבתת מערכת החינוך רק כמחצית משכרו (רבין, 1989;

¹⁰ סקר שערך מכון "תאמר" לחינוך קהילתי במזרח ירושלים בשנת 1991. את המחקרים ביצעו ד"ר ז'אן קטן, ד"ר יאסר אל-מלאח, ד"ר עזיז חיליל וד"ר ז'יקלין ספיר. המחקר נערך באזור המרכז של הגדה ברמאללה, בבית לחם ובמזרח ירושלים, ובמסגרתו נבדקו כ-3,000 תלמידי בתי הספר היסודיים. ראו באר, הארץ, 28.6.1991; קליימן, על המשמר, 19.3.1993.

¹¹ הנתונים לגבי מספרם של המורים שנויים במחלוקת. על פי עיתון הארץ הועסקו בשנת 1989 7,771 מורים, ראו רבין, הארץ, 3.3.1989. על פי נתונים שפורסמו בעיתון על המשמר העסיק המנהל ב-1989 8,264 אקדמאים בגדה, שהם כשני שלישים מכלל עובדי הממשל, ראו לפשיץ, על המשמר, 13.8.1991. ברצועת עזה כ-3,500, חצי מכלל השכירים במנהל האזרחי, היו מורים, ראו No Name, Jerusalem Post, 9.4.1993.

ניר, **הארץ**, 30.4.1989; כהן, **חדשות**, 30.4.1989). יתר על כן, מורים שהמשיכו ללמד במסגרות לא פורמליות - פעולה שנאסרה על ידי ישראל - נעצרו (רבין, **הארץ**, 24.9.1990).

ג. התגובה החברתית

1. תגובת הארגונים

סגירתם התכופה של בתי הספר העסיקה רבות את החברה הפלסטינית. אמנם בחצי השנה הראשונה לאינתיפאדה נראתה הפסקת הלימודים מחיר סמלי, אך צווי הסגירה המתחדשים הפכו לדבר שבשגרה. לפתע גילו הפלסטינים שבהדרגה הולך וגדל בקרבם דור של חסרי השכלה. פלסטינים רבים פנו למנהל בבקשה לפתוח את מוסדות החינוך (רבין, **הארץ**, 13.6.1990). הנהגת האינתיפאדה החלה אף היא להשמיע את קולה בדבר זכות השיבה ללימודים, אחרי שהבינה כי המשך הסגירה יפגע בעתיד התלמידים והאומה (גילת, **חדשות**, 20.5.1990; באר, **הארץ**, 12.7.1990; שקד, **ידיעות אחרונות**, 30.4.1991).

עם זאת, בין הארגונים השונים נמצאו חמישה הבדלים בהתייחסותם לסגירת בתי הספר, שנבעו מסיבות אידאולוגיות, דתיות וחברתיות. ראשית, **העיתוי** שבו הביעו התנועות השונות את התנגדותן למעורבותם של בתי הספר באינתיפאדה **ומשך הזמן** שבו הסכימו להשלים את השביתה. חמאס, יותר מכל ארגון פלסטיני אחר, שאף לקיים לימודים סדירים ולמנוע את סגירת מוסדות החינוך. הוא הראשון שקרא בגלוי להוציא את החינוך ממעגל האלימות. נושא החינוך מילא מקום מרכזי בתנועת חמאס. עמדת התנועה בנושא משקפת היטב את החשיבות המרבית שייחסו האחים המוסלמים לקיומה הסדיר של מערכת החינוך עוד לפני האינתיפאדה. מראשית העימות התנגד חמאס נחרצות לכוונת אש"ף ולתנועות השמאל להפוך את בתי הספר למוקדי פעילות של מחאה ושל הפגנות אלימות. חמאס נקט קו פרגמטי וקרא בכרוזיו לשוב ללימודים ולעשות ככל שניתן כדי להביא לפתיחת בתי הספר וכדי למנוע את סגירתם. כן קראה התנועה לחדש את הלימודים, חרף סגירתם על ידי ישראל, בתוך כותלי בית הספר או מחוצה להם (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; רובינשטיין וצדקוני, **דבר**, 15.5.1990).¹²

בנחרצותו לשוב ללימודים ובניסיונותיו לכפות את רצונו על התלמידים הפריד חמאס בבירור בין חזון ארוך טווח לבין הצרכים לטווח קצר: קיום מאבק לאומי אגב הבעת נכונות לגמישות פוליטית כדי לפתוח מחדש את בתי הספר.

¹² בכרוזים שפרסמה תנועת חמאס: משעל ואהרני, 1989: 148, 205, 220-221, 256, 265; משעל וסלע, 1999: 92.

האוכלוסייה הפלסטינית נקראה להשקיע את מרב המאמצים האפשריים כדי להביא לפתיחתם של בתי הספר, ליצור אווירה נאותה לקיום הלימודים ולמנוע אמתלות נוספות שיביאו לסגירת המוסדות על ידי ישראל. התלמידים נקראו לשוב ולשקוד על לימודיהם כדי לפצות על אובדן ימי הלימוד (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; רובינשטיין וצדקוני, **דבר**, 15.5.1990).¹³ ביולי 1989 הוציא חמאס באופן חד-משמעי את הלימודים ממעגל העימותים והשביתות, ובתי הספר חדלו לשמש זירה של הפגנות ומהומות (כהן ואח', **חדשות**, 23.7.1989; שבי ושקד, 1994: 244-245).

לעומת דעתה הנחרצת והעקיבה של תנועת חמאס, חלו שינויים בתפיסת המפקדה הלאומית המאוחדת. בינואר 1988 נקראו התלמידים להסלים את האירועים, ובכך ללמד את ישראל שמדיניות סגירת מוסדות החינוך תגרום למהומות (סגור, **הארץ**, 13.7.1989; משעל ואהרני, 1989: 66). השינוי המוחשי בתפיסת המפקדה החל בשלהי שנת 1988 והתגבר במהלך 1989, לאחר אובדן שנה וחצי משנות הלימוד. הפגיעה במערכת החינוך והנזק שנגרם לתלמידים הניעו אותה להורות לפלסטינים שלא לספק עילה לישראל שתביא לסגירת בתי הספר מחדש (סלע, **דבר**, 14.9.1990). התלמידים נקראו להפריד בין פעילויות האינתיפאדה לבין הלימודים, ולשוב לבתי הספר פרט לימי השביתה הכללית (באר, **הארץ**, 9.7.1990; משעל ואהרני, 1989: 156, 165). אף שהנהגת האינתיפאדה הכירה בחשיבות הלימודים ובצורך בשמירה על שגרת לימודים, ניתן למצוא בכרוזים התלבטות בין השאיפה לקיים לימודים תקינים לבין רצונה לשלב את התלמידים בהתקוממות: כרוזי הנהגה שקראו לפתוח את בתי הספר, הטילו מגבלות על שגרת הלימודים וחייבו את התלמידים ליטול חלק באינתיפאדה.¹⁴ במאי 1991 חל שינוי נוסף בתפיסתה של המפקדה הלאומית המאוחדת. לראשונה מאז ראשית האינתיפאדה קבע הכרוז רק יום שביתה אחד מלא. הוא הכריז אמנם על יום שביתה נוסף, אך הורה כי הלימודים יתקיימו.¹⁵

הבדל נוסף היה **במוניע** להתנגדות לסגירתם של בתי הספר. שתי התנועות, החמאס והנהגה הלאומית המאוחדת, סברו כאמור שבאמצעות סגירת בתי הספר מנסה ישראל להפיץ "בערות" בקרב הפלסטינים ולמנוע מהם חינוך. אך חמאס, מטבע היותו תנועה אסלאמית, ראה בחינוך גם חובה דתית. כבר במרס 1988 קבע חמאס כי הלימודים חשובים אף יותר מהפעילויות בשטח (משעל ואהרני, 1989: 214, 220). חמאס קבע כי הלימודים יתנהלו בד בבד עם המאבק

¹³ כרוז מספר 33 מטעם חמאס, 23.12.1988 (משעל ואהרני, 1989: 265).
¹⁴ מתוך תגובת דובר צה"ל לדוח בצלם שהתפרסם בחודש ספטמבר 1990, ראו בצלם, 1992: 93.
¹⁵ המפקדה הלאומית המאוחדת, כרוז מספר 70, 1.5.1991, ראו באר ורביץ, **הארץ**, 2.5.1991.

ואיים כי מי שינסה לפגוע בהם או בעובדי מערכת החינוך ייענש, ושמו יירשם "ברשימת אויבי העם" (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; רובינשטיין וצדקוני, **דבר**, 15.5.1990; משעל ואהרני, 1989: 220-221).

הבדל שלישי היה **במיקום הלימודים החלופיים**. תנועת חמאס דרשה מהמסגדים לתפוס את מקומם של בתי הספר הסגורים, בעיקר עבור תלמידי בתי הספר היסודיים (משעל ואהרני, 1989: 228, 256). בעוד שההנהגה הלאומית המאוחדת קראה לקיום הלימודים בכל מבנה חלופי שהוא (רבין ואח', **הארץ**, 6.9.1988; ניר, **הארץ**, 20.9.1988; שיף ויערי, 1990: 255; שלו, 1990: 101).¹⁶

הבדל רביעי נגזר **מסוג ההוראות שהועברו לאוכלוסייה**. ההנהגה הלאומית המאוחדת הטילה הוראות שנחשבו בעיני מנסחיהן למאופקות ולמחושבות, אך לאמתו של דבר הן היו נטל שהציבור לא יכול היה לשאתו. נוצרה אפוא מטוטלת של ניסוי וטעייה: הצגת דרישה מופרזת ולאחר מכן נסיגה לאחור. כך למשל הורתה המפקדה לפרוץ לבתי הספר הסגורים כדי להביא לחידוש הלימודים, תוך כדי שהם "שוברים את החלטת האויב הציוני" (שלו, 1990: 100). קריאה זו חזרה בנוסחים אופרטיביים שונים, אך היא הוסרה משהתגלה כי אין בכך שיטה מעשית. הנהלות בתי הספר והמורים לא נענו לקריאתה של הנהגת האינתיפאדה, וסירבו לבוא וללמד בבתי הספר בניגוד להוראות המנהל האזרחי. רק במקרים בודדים ביותר נעשו ניסיונות לפרוץ אל בתי הספר, וניסיונות אלה כשלו כאשר המורים והתלמידים שהתנגדו לעזוב את כותלי בית הספר נעצרו. הסיבה העיקרית לאי-ביצוע ההוראות הייתה חששם של המורים כי צעד כזה יביא להתנגשות ישירה עם השלטונות, ומכאן לפיטוריהם (ניר ורבין, **הארץ**, 13.5.1988; המנהל האזרחי לאזור יהודה ושומרון, 1988: 57; משעל ואהרני, 1989: 90; שיף ויערי, 1990: 266-267). לעומת הוראותיה של המפקדה קרא חמאס כאמור לעשות הכול כדי להביא לפתיחת בתי הספר ללא עימותים.

הבדל חמישי נבע **מכוחן של התנועות להשליט את דעתן בכל אזור**. ברצועה, שבה היה כוחן של התנועות הרדיקליות רב יותר, הצליחה תנועת חמאס בשנים 1988-1989 לכפות את הלימודים על התלמידים. על יכולתה של התנועה לכפות את דעתה על הציבור ברצועה ניתן ללמוד מנוכחותם של התלמידים בכיתות. עם חידוש הלימודים בבתי הספר ברצועה בסוף חודש ינואר 1988 היה שיעור הנוכחות של התלמידים 70% ומעלה (שיף ויערי, 1990: 119). רק בשנת 1990 איבדה תנועת חמאס את יכולת שליטתה בתלמידי הרצועה. ברם, ביהודה

¹⁶ כך לדוגמה נפתחו בתי ילדים שכונתיים שלמדו בהם ילדים במקום בבתי הספר שנסגרו. בניין למשל פעלו ארבעה בתי ילדים שכונתיים בניהולה של ג'וליאנה מר ובמימון תרומות מאירופה, ראו כהן, 1992.

ושומרון, שבהם היה כוחן של התנועות הלאומיות רב יותר, לא הצליח חמאס לחייב את התלמידים ללמוד. פעילי החזית הדמוקרטית ואש"ף עודדו את התלמידים להשתתף בהפגנות (באר ורבין, **הארץ**, 5.9.1990, 11.1.1990; רבין ובאר, **הארץ**, 12.1.1990), ולפיכך סגרה ישראל את בתי הספר.

2. התגייסות חברתית

מיד עם סגירתם של מוסדות החינוך בשנת 1988 החלה מערכת החינוך ביהודה ושומרון להיערך למציאת מערכת לימוד חלופית לבתי הספר הרשמיים. תופעה זו של חינוך חלופי במסגרות בלתי פורמליות בקרב הארגונים החילוניים החלה עוד בטרם האינתיפאדה. "החינוך העממי", כפי שכונה, זרז תופעות קדם-אינתיפאדה של שילוב הנוער במאבק הלאומי וכן שילוב מגזרים אחרים כגון: נשים, פועלים, איגודים מקצועיים ולשכות מסחר. היה זה אך טבעי כי בשנים 1988-1990, שבמהלכן היו כל בתי הספר ביהודה ושומרון סגורים, התפתח החינוך הלא פורמלי באופן נרחב. ניסיונות אלה לקיים חינוך במסגרות לא רשמיות נמשכו גם לאחר פתיחת בתי הספר מחדש (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; כהן, **על המשמר**, 12.6.1992; 101: 1997: Robinson). ועדות סיוע עממיות התארגנו להקמת בתי ספר שכונתיים כחלופה זמנית למוסדות הממשלתיים שנסגרו. כיתות לימוד שבהן לימדו מתנדבים נפתחו הרחק מעין הצבא: בכנסיות, במסגדים, במועדונים, בגני הילדים, בחוגי בית בחצרות הבתים (רבין ואח', **הארץ**, 6.9.1988; ניר, **הארץ**, 20.9.1988; רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; כהן, **על המשמר**, 12.6.1992; שיף ויערי, 1990: 255; משעל ואהרני, 1989: 148, 220-221; Robinson, 103: 1997). הוועדה לחינוך עממי הפיצה עלונים פדגוגיים שהדריכו את האוכלוסייה כיצד להקים כיתות להוראה בלתי פורמלית וכיצד להפעילן (שם: 104). המפקדה הלאומית המאוחדת דרשה מהמורים לקבוע אמות מידה להערכה ולעליית התלמידים מכיתה לכיתה (משעל ואהרני, 1989: 148). דרך נוספת הייתה לימוד בהתכתבות: הטלת משימות בית שיוחזרו לבדיקה למורים באמצעות הדואר או באמצעות שליחים (וורגפט, **קול העיר**, 12.5.1989; רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990). גם אמצעי התקשורת, העיתונות והטלוויזיה נרתמו כדי לעזור בקיום הלימודים החלופיים. עיתון **אל-פג'ר** פרסם מדור חינוכי יומי, שבו נכללו הרצאות ומערכי שיעור במגוון תחומים (**דבר**, 14.9.1990; ניר, **הארץ**, 7.11.1988).

הפנייה הנרחבת אל הלימודים החלופיים נגזרה מארבע מטרות שהונחו בבסיס קיומו של החינוך העממי: הראשונה, המשך קיומם של לימודים סדירים כדי

לפצות על אובדן ימי הלימוד וכדי לצאת נגד מדיניות הבערות שישראל מנסה להשתית (משעל ואהרני, 1989: 81, 97, 127, 134, 148). החברה הפלסטינית נקראה להשתלב בחינוך החלופי משום ש"החינוך העממי הוא אחריות לאומית ועל כולם להתגייס לו" (משעל ואהרני, 1989: 138; שלו, 1990: 101). מטרה שנייה הייתה לצמצם את חוסר ההשכלה בקרב המבוגרים ולהרחיב את ההשכלה בקרב החברה הפלסטינית כולה (משעל ואהרני, 1989: 97, 109, 115-116, 148). מטרה שלישית הייתה להפוך את החינוך העממי למכשיר לבניית הלאום (שם: 128, 148). מטרה רביעית הייתה להחליף את המנגנון הממסדי הרשמי של ישראל, תוך כדי מאבק על השליטה באוכלוסייה. החינוך העממי היה אחד המנגנונים החלופיים שאותם ניסו הארגונים להעמיד מול ישראל. ככל שפעילי האינתיפאדה נאלצו להשלים עם עדיפותו הברורה של צה"ל בקרבות הרחוב, עבר מרכז הכובד של ההתמודדות לפסים אחרים. תחילה במאבק לערער את כושר השליטה של הממשל הישראלי, ואחר כך להציב מולו מנגנון חלופי, תוך כדי התנגחות על השליטה בתושבים (שיף ויערי, 1990: 251).

הלמידה החלופית מחוץ למוסדות חינוך מסורתיים שימשה דבק חברתי מלכד. תלמידים ממחנות הפליטים למדו יחדיו במקומות חלופיים משותפים עם ילדי המעמד הגבוה. הלמידה בצוותא, על רקע האירועים, יצרה תחושה של שותפות גורל במאבק אחד. החיפוש אחר מסגרות חלופיות ותחושת שותפות הגורל הקבוצתית, שנוצרה בקרב התלמידים בעקבות סגירתם של בתי הספר, גרמו להם לגלות נכונות גבוהה יותר מבעבר לויתורים אישיים לטובת הקבוצה, לעזרה הדדית ולשיתוף פעולה (רובינשטיין, דבר, 14.5.1990).¹⁷ גם ההורים שותפו בחינוך העממי. ספרי לימוד וחוברות עלונים ואמצעי הסברה נמסרו להורים כדי שיתודעו לבעיות הפסיכולוגיות של ילדיהם שהתעוררו בתנאי אלימות (שם).

אך חודשי הסגירה הממושכים של מערכת החינוך לא הביאו בסופו של דבר להקמת מערכת חלופית למוסדות החינוך. זאת, בשל היעדר תשתית ומסגרת מוסדית לניהול חינוך עממי בהיקף נרחב ובשל מלחמת החורמה שניהל הממשל בלימודים הלא פורמליים (Robinson, 1997: 101). ראייה לכך אפשר למצוא בדרישות חוזרות ונשנות מצד כמעט כל מגזרי האוכלוסייה לפתוח את מוסדות החינוך (רבין, 1989). למורים היה ברור שעם פתיחת בתי הספר ייפסקו הלימודים החלופיים (ניר, הארץ, 28.7.1989; Robinson, 1997: 101-102). זאת ועוד, בשל הנסיבות נתפסו החלופות הלימודיות בעיני התלמידים כמוסדות זמניים. היעדר תכנית לימודים הולמת ומעצרים של מורים הובילו לירידה ניכרת במוטיבציה

¹⁷ הנתון מסתמך על ניתוח התנהגותם של נערים בקבוצה שארגנו אנשי חינוך ובריאות הנפש בגדה, ראו וורגפס, 12.5.1989.

ללימודים. בעיות פדגוגיות חדשות התעוררו, וביניהן: כיצד ניתן לקיים חינוך בתנאים של חרדה ותסכול; איך לטפח משמעת בבתי הספר שנהגו בעבר על פי שיטות אוטוריטטיביות ובעקבות האינתיפאדה איבדו שליטה על התנהגות התלמידים; ובעיקר, כיצד להבטיח שציוניהם של בתי ספר שכונתיים זמניים ייחשבו ציונים רשמיים גם בקבלה לאוניברסיטאות (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; וורגפס, **קול העיר**, 12.5.1989).

3. פיתוח תכניות לימוד

סגירת מוסדות החינוך לסירוגין בידי ישראל שימשה זרז לשינוי חינוכי, לחיפוש דרכי לימוד חדשות ולהגדרה חדשה של תוכני הלימוד. בטווח הקצר ומכורח הנסיבות, סגירת בתי הספר שימשה מנוף להכנסת שינויים בשיטות ההוראה. ניסיונות אלה החלו אמנם עוד לפני האינתיפאדה, אך הם הואצו במהלכה. תכנית הלימודים הירדנית שהתבססה בעיקר על שינון עובדות, נתפסה כמיושנת וכנוקשה. שיטת לימוד זו הוכחה כלא יעילה במציאות החדשה של קיום לימודים לסירוגין. מורים רבים פסקו מלהשתמש בספרי הלימוד ובשיטות ההוראה המסורתיות. תכניות ללימוד עצמי נכתבו בידי המורים והופצו בקרב התלמידים. כיתות הלימוד החדשות היו קטנות כדי שלא לעורר את תשומת לב הצבא, ומנו כעשרה תלמידים בממוצע בכל קבוצת לימוד. מכורח המציאות ועקב מספרם הקטן, הוכנסו שיטות הוראה חדשות הנבדלות מהחינוך הפרונטלי הכיתתי הרשמי (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; וורגפס, **קול העיר**, 12.5.1989).

סגירת מוסדות החינוך והפנייה לחינוך העממי הביאו לראשונה את הפלסטינים לערוך ניסיונות מרחיקי לכת ולצקת תכנים לאומיים חדשים בתכניות הלימודים. ניסיונות קודמים נעשו כבר בעבר, אולם הייתה זו הפעם הראשונה שהתופעה הייתה נרחבת ומשמעותית (רובינשטיין, **דבר**, 14.5.1990; Mahshi and Bush, 1989: 470). האינתיפאדה הגבירה את ההתעניינות בתרבות ובהיסטוריה של החברה הפלסטינית. המפקדה הלאומית קראה לארגן את הלימודים על בסיס לאומי. לפי תפיסתה נועדו נושאי הלימוד לשמש תשתית לבניית ההכרה הלאומית ולביסוס רוח המאבק (שלו, 1990: 100; משעל ואהרני, 1989: 127).

גם לאחר פתיחת מוסדות החינוך נערכו ניסיונות לצקת תכנים לאומיים פלסטיניים לתוך תכנית הלימודים (גיר, **הארץ**, 29.11.1988; טאוס, **על המשמר**, 30.11.1988). ספרי לימוד חדשים שעסקו בחברה הפלסטינית ובמוסדותיה נלמדו בכמה בתי ספר (קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993). כל הטקסים שנערכו בבתי הספר ובגני הילדים נפתחו בקימה ובדקת דומייה לזכר ה"שְׁהִידים הצעירים"

שנהרגו ובהקראת שמותיהם (רבין, **הארץ**, 3.3.1989; סלע, **דבר**, 14.9.1990; כהן, **על המשמר**, 12.6.1992; 101: 1997: Robinson).

ד. שינויים תוך קבוצתיים

1. הגברת המודעות הדתית

החיפוש אחר מסגרות חלופיות לבתי הספר היומיים הביא להגברת המודעות הדתית בקרב התלמידים. חמאס התמקד בחינוך האסלאמי בנימוק שחינוך נכון הוא תנאי מוקדם לבניית חברה אסלאמית, וקרא למסגדים לפתוח את שעריהם לתלמידים. אנשי הדת הרחיבו את שיעורי הקוראן וההלכה האסלאמית וכללו במערך הלימודים גם תכנים היסטוריים ולאומיים בצד מדעים מדויקים. התופעה התחדדה ברצועת עזה שבה היה חמאס חזק והצליח לאכוף את חוקי הדת (רבין, **הארץ**, 3.3.1989; קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993; שיף ויערי, 1990: 227; משעל וסלע, 1999: 128; משעל ואהרני, 1989: 148).

דוח שהוציא צוות זכויות הילדים באגודה לזכויות האזרח, הדן בהשפעות הכיבוש והאינתיפאדה, העלה כי סגירתם הממושכת של בתי הספר ביהודה ושומרון גרמה לתופעות של חזרה בתשובה בקרב הילדים ולהקצנה לאומית. זאת משום שבהיעדר מסגרת מחנכת פנו ילדים רבים למסגדים או לכנסיות שסיפקו לימודים, יום חינוך ארוך וארוחות - והכול חינם אין כסף.¹⁸

2. עלייה ברמת האלימות

זולת המסגדים, תפסו גם הקבוצות המיליטנטיות והלוחמות את מקומם של בתי הספר. תלמידי התיכון, בגילאי 16-18, איישו חלק גדול מוועדות ההלם¹⁹ שחלקן פיקחו על הפרות הסדר בבתי הספר (רבינוביץ, **הארץ**, 24.1.1992; כתבי ידיעות, **ידיעות אחרונות**, 12.2.1990). ההסתובבות ברחובות והחיכוך המתמיד עם חיילי צה"ל ועם הקבוצות המיליטנטיות הביאו את הילדים להזהרות עם הזמיות החזקות בשטח ולאמץ דפוסים של שימוש בכוח: חיילי צה"ל (קדם, **חדשות**, 31.8.1990), השׁ־הידים והמבוקשים (קדם, **חדשות**, 31.8.1990; הס, **הארץ**, 11.4.1993; 15.3.1993: *No Name, al-Fajr*). על חשיבות הכוח בעיני הילדים אפשר ללמוד ממשחקי הרחוב. מצפייה בילדים במחנה הפליטים אל-בורייג'

¹⁸ הדוח הוצג בכינוס של אנשי בריאות הנפש בשנת 1989, ראו וורגפט, 12.5.1989.

¹⁹ ועדות ההלם, הזרוע הצבאית של הוועדות העממיות, הוקמו לראשונה בשלהי 1987. ככל שהאינתיפאדה התמשכה הפכו ועדות ההלם לגורם חשוב יותר בקרב הוועדות העממיות עד כדי השתלטות עליהן. ועדות ההלם היו אלה שהובילו את האינתיפאדה, ראו שמש, 1999.

עולה כי התפקידים היוקרתיים במשחקים היו תפקידי הכוח שאותם ייצגו בעיניהם כוחות הביטחון הישראליים. אלה שלא זכו בהם מילאו תפקידים נחשבים פחות: פלסטינים כנועים.

הפנייה אל הקבוצות המיליטנטיות והלוחמות חיזקו בקרב בני הנוער את נטיותיהם התוקפניות (כתבי ידיעות, **ידיעות אחרונות**, 12.2.1990). הוכחה לכך ניתן למצוא במחקר שערך מסק, רופא ופסיכולוג פלסטיני. מסק חקר את התנהגותם של 150 ילדים בגילאי 10-12 לאחר פתיחתם מחדש של מוסדות החינוך בשנת 1990. מנתוני המחקר עולה כי 60% מכלל הנחקרים נהגו לברוח מבתי הספר והעדיפו משחקים אלימים על פני צפייה בתכניות ילדים. מרביתם התגלו כלא ממושמעים, כעוינים וכנוטים להתפרצות.²⁰

הילדים הפכו למבוגרים טרם זמנם, לוחמים ללא ילדות, משמעת או מסגרת של כבוד ולמדו להעריך רק את החזק השורד. ברחוב הפלסטיני נתפסו הילדים כגיבורי המאבק, והיו מבוגרים שהסכימו להעלים עין מאלימות הרחוב, גם כשזו גלשה לתוך בתי הספר. חלק מהילדים התקשו להפריד בין הרחוב לבין בתי הספר, ומשמעת העבר הפכה למרי בכל התחומים: סגירת בתי ספר, התגרות במורים ורמייה במבחנים. אף על פי כן נטו אנשי הציבור להמעיט בחומרת המצב ולנהוג בסלחנות בילדים.²¹ מציאות זו הביאה להתחזקות הדור הצעיר וגרמה לפגיעה במנהיגות המסורתית.

3. הפגיעה במנהיגות המסורתית

סגירת בתי הספר העניקה לתלמידים כוח אדיר שלא היה דוגמתו בעבר. היכולת לגרום לסגירת בית הספר באמצעות התפרעות אלימה הביאה להתרופפות המשמעת ולהתמוטטותה של מערכת הסמכות החינוכית. התלמידים הפכו לקובעי סדר היום, תוכני הלימוד וקצב ההוראה. זאת, מאחר שהיה ביכולתם לקבוע אם ביום מסוים יתקיימו לימודים כסדרם או אם יושבת המוסד לכמה ימים, לשבועות או לחודשים. התלמידים התעקשו להחליף את הכינוי "ילדים" (אַלְאֵד) בכינוי "גורי אריות" (אַשְׁבַּאֵל) (לדוגמה: משעל ואהרני, 1989: 68), ולא בכדי - המגעים עם המורים ועם המנהלים נמשלו ליחסים בין עדר ענק של אריות לבין קומץ חיות בית כנועות. התלמידים התגרו במורים ובהנהלה שלא יכלו להתמודד עם התופעה החדשה, עד כי נדיר היה ששיעור התנהל כהלכתו

²⁰ מחקרו של עאדל מסק רופא ופסיכולוג פלסטיני, ראו זראי, **הארץ**, 26.12.1990.
²¹ לדבריהם של ד"ר פאצל עיד, מהמרכז לטיפול פסיכולוגי ברצועת עזה, ודובר אוניברסיטת ביר זית, ראו קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993.

(רבינוביץ, **הארץ**, 24.1.1992; קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993; יעקוב, **מעריב**, 2.4.1993).²²

הענקת הכוח בידיהם ערערה כאמור את יחסייהם עם הדמויות המסורתיות, ובעיקר עם המורים, עם צוות החינוך ועם ההורים. פער הדורות המתרחב גרם לבלבול בקרב המבוגרים, שלא ידעו עתה כיצד להתמודד עם השינוי שחל בילדים. בעבר הצליח המורה, בשיטה ישנה של חוק וסדר מוחלטים, לשלוט במספר רב של תלמידים ביד רמה. אלא שבעקבות מעצרו של המורים באינתיפאדה ובהיעדר תכנית לימודים הולמת, חלה ירידה במעמד המורים. מעתה, בהיעדר יראה או כבוד, כאשר התעוררו בעיות משמעת חמורות, היה צורך לפנות אל מנהיגים פוליטיים בכירים כדי לפתור, אך גם הוראותיהם לא תמיד כובדו. תלמידים עזבו את בתי הספר כדי להפגין, אף שהמנהיגים בשטחים הודיעו שסגירת בתי הספר נחשבת בגידה (וורגפט, 12.5.1989; קליימן, **על המשמר**, 19.3.1993).

הימנעותם של המורים מהשתתפות באירועי האינתיפאדה התפרשה בעיני תלמידיהם כאות חולשה וכשיתוף פעולה עם ישראל. המורים נתפסו בעיני התלמידים כנציגי הסטטוס קוו, כמונעי שינוי וכבעלי אינטרס מובהק בהמשך הסדר הקיים. במקרים קיצוניים הם תוארו כבוגדים במטרות המאבק הלאומי המשותף. התלמידים נתפסו בעיני עצמם כמנהיגי האינתיפאדה, בעוד שהמורים ניצבו מנגד. לכן נתפסה המרידה בסמכות המורים, המנהלים, בחוקי בית הספר ובכלליו כמרידה בישראל.²³

גילויי שליטת הדור הצעיר התבטאו בעלייה ברמת האלימות בתוך כותלי בתי הספר. פעילי השטח של אש"ף לא היססו להיכנס לתחומי בתי הספר לאיים, לפגוע ואף לרצוח מורים ומנהלים לעיני תלמידיהם (קדם, **חדשות**, 20.12.1989; רבין ובאר, **הארץ**, 12.1.1990; חסיד, **הארץ**, 26.1.1990; רבין וריינפלד, **ידיעות אחרונות**, 19.11.1990; רבין, **הארץ**, 12.5.1992).²⁴ גם התחזקות רגשות ההזדהות עם קבוצות הארגונים השונים הפכה את בתי הספר לזירת מאבקים בין תומכי הפלגים השונים. לא פעם גלשו מאבקים אלו לפסים אלימים שהסתיימו בפציעת התלמידים (שטיינבוים וברגור, 1991: 59). הצוות החינוכי בבתי הספר לא יכול היה לעצור את האלימות. ההנהגה הלאומית המאוחדת הזהירה את מנהלי בתי ספר

²² על הפרות הסדר שהיו מעורבים בהן תלמידים, ראו גם שקד, ידיעות אחרונות, 20.7.1989.
²³ המחקר נערך בשנת 1991 בארבעה בתי ספר במזרח ירושלים. עורכי המחקר היו גד יאיר ממנהל החינוך של העירייה ואתו נביל חטאב ומחמוד נאסר, תלמידי תואר מוסמך בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. הדוח התפרסם ב-18.6.1991, ראו רבינוביץ, **הארץ**, 24.1.1992.
²⁴ בג"ץ 1786/90, ג'עבי נ' שר הביטחון ואח', תק-על 90 (2), 419; בצלם, 1990: 13.

שלא להפר את הנחיותיה ולא לנקוט אמצעים נגד התלמידים (משעל ואהרני, 1989: 127). כך שהמנהלים לא יכלו לאכוף ענישה חינוכית נגד התלמידים, מצב שללא ספק פגע במעמדם.

הפרצות בסמכות המורים והתרופפות המשמעת בבתי הספר גררו כאמור תופעה של רמייה והונאה במבחנים בצורה רחבת היקף באמצעי לחץ וכפייה על התלמידים, על המורים ועל הבוחנים (מנדלר, הארץ, 13.7.1988; רבינוביץ, הארץ, 24.1.1992; קליימן, על המשמר, 19.3.1993; 101: Robinson, 1997). הבחינות, שכונו בשם "בחינות ההונאה", נתפסו בעיני התלמידים כתופעה מקובלת וכמשימה לאומית שנועדה לעזור למאבקם בכיבוש והעניקו לגיטימציה להעתקות פומביות. התלמידים ציפו מהמורים שישתפו עמם פעולה, שיעלימו עין ושיאפשרו את ההעתקות. רעולי פנים לא היססו לאיים פיזית על הבוחנים, על המנהלים, על המשגיחים ועל המפקחים. מורה או מנהל שסירבו לאפשר העתקה נתקלו באלמות והוכו. גם ברצועה חדרו העתקות לאולמי הבחינות. ניסיונות לשלב ועדי הורים כדי להילחם בתופעה גרמו אמנם לצמצומה, אך לא לחיסולה המוחלט (מנדלר, הארץ, 13.7.1988; צור ומזור, על המשמר, 18.6.1990; כהן ואח', חדשות, 19.6.1990, 27.6.1990; באר, הארץ, 8.7.1991; קליימן, על המשמר, 19.3.1993; שטינבוים וברגור, 1991: 61).

במהלך השנתיים וחצי הראשונות לאינתיפאדה איבדו המורים את יכולתם לשלוט בתלמידים. כדי לשמור על הסדר ועל קיום הלימודים התקינים הציבה תנועת פת"ח בחלק מבתי הספר היסודיים ביהודה ושומרון נוסף על המשגיח הקבוע מטעם ההנהלה גם משגיחים סודיים מטעם ארגון שֶׁבִיָּה (חדשות, 7.5.1990).

התרופפות המשמעת חרגה מתחומי בתי הספר, והביטוי "ילד סוגר כפר" הפך לשכיח בתקופת האינתיפאדה. כבר ב-1988 נודעו מקרים של ילדים שפטרו בדרכי הכפרים בימי שביתה וניסו לכפות את השביתה על מבוגרים שהגיעו למקום לרגל עסקיהם. המבוגרים מצאו עצמם מפרקים מחסום כדי להעביר את מכוניתם בכביש, ואחר כך נאלצים להשיב את האבנים למקומן - הכול תחת פיקוח קשוח מצד הילדים (קדם, חדשות, 31.8.1990).²⁵

התערעורת המשמעת התבטאה גם במעורבותן של התלמידות באירועים. הבנות שולבו בהפגנות האלימות ובהתפרעויות באינתיפאדה. הוכחה לכך ניתן למצוא במספרם הגבוה של בתי הספר לבנות שנסגרו (פישיין, מעריב, 9.1.1990; סלע

²⁵ על תופעת "ילד סוגר כפר" ראו רבינוביץ, הארץ, 24.1.1992.

ולוי, דבר, 13.12.1990; ציינר ואח', חדשות, 18.12.1990; מזור, על המשמר, 18.12.1990; באר ורבין, הארץ, 18.12.1990).

4. ירידה בגיל הנישואים ופגיעה במעמד האישה

סגירתם הממושכת של בתי הספר, ובעיקר של המוסדות להשכלה גבוהה ודאגתם של ההורים מחוסר המעש של ילדיהם הוליכו לירידה בגיל הנישואים (Khawaja, 2000; 2003; Galvanis-Grantham, 1996: 181). כל עוד היו המוסדות פתוחים יכלו הנערות והנשים לדחות את לחץ הוריהם להינשא בטענה שעליהן לסיים תחילה את הלימודים. אולם עם הסגירה התבטל טיעון זה, והן נאלצו להינשא מוקדם יותר.²⁶ קשורה בכך גם תופעת הירידה החדה בגובה המוהר. על פי הנתונים ירד ממוצע גיל הנישואים מ-19.1 בשנים 1967-1987 ל-18.5 בשנים 1992-1988 (Manasra, 1993).

יתר על כן, הסגירה הממושכת של האוניברסיטאות ושל בתי הספר לתקופות ארוכות גרמה לירידה בשיעור התלמידות שפקדו את המוסדות גם לאחר פתיחתם. רבות מהן נאלצו להישאר בבתיהן מתוך נימוקים של שמירה על כבוד המשפחה.

הסגירה הממושכת החזירה את שליטת המסגרת המשפחתית בבני הבית. נערות רבות שראו בהליכה לבתי הספר ולאוניברסיטאות את האפשרות היחידה לצאת מבתיהן לא יכלו יותר לעשות כן. לכך הצטרפו התקופות הארוכות של העוצר והשביתות שהאריכו את משך השהות בתוך הבית וגרמו להגברת הפיקוח והשליטה המשפחתית על פעילות הנשים (שלהוב-קיבוריאן, 1999: 229-230).

²⁶ ריאיון עם די"ר נאים אבו חמס, מנכ"ל המועצה להשכלה גבוהה, הארץ, 1.2.1990.

סיכום

סגירתם של מוסדות החינוך במהלך האינתיפאדה נתפסה על ידי הפלסטינים כעונש קולקטיבי, גם אם מטרת הסגירה הוגדרו אחרת על ידי ישראל. תפיסה זו קבעה את תגובתה של החברה הפלסטינית. תחושת הגורל המשותפת שנוצרה בעקבות ההתנסויות הממושכות של העימות תרמה לשימורה ולחיזוקה של הזהות החברתית. כל פרט בחברה חש שהוא נענש, ושגורלו הפך להיות תלוי בקולקטיב. תחושה זו, בשילוב הזהות החברתית שנוצרה, שימשו באינתיפאדה בסיס לאחדות, לסולידריות ולהתמודדות עם ההגבלות שנוצרו בעקבות סגירת המוסדות.

תחושות אלה עוררו בקרב בני החברה נכונות להתגייסות לטובת כלל הקבוצה. ראיית הפרט כחלק מהקולקטיב הקלה על בני החברה להתגייס למאבק. היא הניעה אותם לדלג מעל מכשלות של אמונות והבדלים דתיים, חברתיים וכלכליים (בר-טל, 2007: 44), ואפשרה להם ליצור תשתית מאורגנת ומשותפת כחלופה לאמצעי הקיבוצי שהוטל. כיוון שמרבית בני החברה היו מעורבים בעימות, הם הפכו לשותפים בבניית התשתית החלופית. תשתית זו קיבלה ביטוי בערוצי התקשורת המרכזיים של החברה: כלי התקשורת ההמוניים, בני המשפחה ומוסדות החינוך. כך הפכו אמצעי התקשורת של החברה ותוצריה התרבותיים לשקף את האמונות, את העמדות ואת הרגשות של בני הקבוצה. בה בעת הם גם הפיצו את התחושות הללו והקנו להן תוקף (ראו לדוגמה Ross, 1998).

במשך הזמן חלו שינויים פנים-קבוצתיים בעקבות סגירת המוסדות. השינוי העיקרי נבע מהפניית האמצעי נגד בני הנוער. על פי בר-טל רכישת התשתית הפסיכולוגית החברתית והמעורבות הכרוכה בה הן סממן חשוב של חברות בחברה ושל הזדהות עמה. כבר בהגיעם לגיל הבגרות רבים מבני החברה חולקים אותם אמונות, עמדות, ערכים ורגשות. בני הדור הצעיר, הנחשפים לקונפליקט באמצעות התשתית הפסיכולוגית הנוצרת, חווים את המציאות בצורה דומה, ונוטים לנקוט דרך פעולה מסוימת המשקפת את התשתית שרכשו או המביעה תמיכה בתשתית זו (בר-טל, 2007: 46). דבר זה השתקף גם בבחינת תגובתם של התלמידים לסגירת מוסדות החינוך. תחושת המציאות המשותפת שנוצרה לאחר סגירת בתי הספר ובעקבות למידה במקומות חלופיים אפשרה לתלמידים לפעול במשותף, אגב התעלמות ממעמדות ארגוניים, חברתיים וכלכליים.

במפגש בין קבוצות בעלות מעמד לא שווה נטו התלמידים, הקבוצה בעלת המעמד הנמוך, להפגין העדפה של קבוצות החוץ שנתפסו בעיניהם כשייכות למעמד גבוה. אלה היו כוחות הביטחון הישראליים והארגונים שתמכו במאבק.

הקונפליקט, שהפך את המצב ללא יציב וללא לגיטימי, הניע אותם לחפש דרך של תחרות ושינוי חברתי. שאיפתם זו התבטאה בהצבת אתגר לקבוצה שנחשבה דומיננטית בעבר - הדמויות המסורתיות בחברה. אסטרטגיה זו קשורה לשינויים בסטטוס של הקבוצה כולה (Tajfal and Turner, 1986).

כדי להגן על זהותם הקבוצתית והאישית (Tajfal, 1978a), פנו התלמידים לדרך האלימות ולהזדהות עם התוקפן. בה בעת הם הביאו לשינויים תוך-קבוצתיים, להשתנות הקבוצה ולחלוקתה מחדש. הסמכות המסורתית נשברה, והכוח עבר לידי הצעירים. מעמדות חברתיים חדשים וצרו שלא על בסיס כלכלי-חברתי אלא על פי קבוצות השותפות למה שנתפס בעיניהם כ"עונש". בד בבד השתנה מעמדם של הארגונים הפעילים בקונפליקט בקרב החברה המתקוממת. הצבת חלופות לימודיות במסגדים על ידי חמאס גרמה להתגברות הדתיות בקרב החברה הנענשת ולהפיכתה לארגון בעל כוח מול האחרים. ייתכן שזהו אחד הגורמים שהביא לעלייה בכוחו של חמאס משנות התשעים ואילך.

במבט לאחור ניתן לומר כי חלק מהתופעות שהוזכרו החלו עוד לפני האינתיפאדה, והן אינן תוצאה של סגירת המוסדות. כך למשל התפתחו המאבקים הגלויים העיקריים בין חמאס לבין הפת"ח עוד לפני האינתיפאדה באוניברסיטאות. החינוך החלופי שהחל להיווצר עוד קודם לכן, רק צבר תאוצה והגיע לשיאו תחת שלטונה של הרשות הפלסטינית. אולם כל התופעות הללו הוצאו והתחדדו בעקבות סגירת המוסדות במהלך האינתיפאדה.

מקורות

עיתונות

- אפטוביצר, י', "השנה בלי אינתיפאדה", **ירושלים**, 3.7.1992.
- באר, י', "משרד החינוך הירדני הורה להפסיק את בחינות הבגרות בגדה המערבית", **הארץ**, 8.7.1991.
- , "מחקר שנערך בגדה ברב 3,000 תלמידי בתי ספר יסודיים", **הארץ**, 28.6.1991.
- , "לא לחזור לעידן הג'היליה", **הארץ**, 12.7.1990.
- , "14,500 תלמידים פלסטינים החלו את בחינות הבגרות בגדה", **הארץ**, 9.7.1990.
- , "אחרי שנתיים נפתחה מכללת אל ערוב", **הארץ**, 7.3.1990.
- , "צו של אלוף פיקוד דרום מורה על סיום הלימודים בגדה אחרי שלושה חודשים בלבד", **הארץ**, 24.11.1989.
- באר, י', וא' רבין, "נרצחו משתף פעולה בשומרון ורעול פנים בעזה", **הארץ**, 3.5.1991.
- , "נלכד החשוד ברצח התיירת בבית לחם", **הארץ**, 2.5.1991.
- , "שביתת מסחר כללית בקלקיליה ובטול כרם לפי קריאת החמאס", **הארץ**, 18.12.1990.
- , "יום ה-1,000 יצוין היום בשטחים", **הארץ**, 5.9.1990.
- , "מקורות ערביים", **הארץ**, 11.1.1990.
- בניהו, א', ופ' ענברי, 1989. "רבין ושומרון החליטו: יחודשו הלימודים בבתי הספר בגדה", **על המשמר**, 13.7.1989.
- גילת, צ', "ינסו להגיע לקמפוס בשלום", **חדשות**, 20.5.1990.
- הס, ע', "מאה אלף בעוצר ובחדשות לא אמרו דבר", **הארץ**, 11.4.1993.
- וורגפט, נ', "סגירתם הממושכת של ב"ס בגדה גרמה לתופעות של חזרה בתשובה והקצנה לאומית", **קול העיר**, 12.5.1989.
- זוראי, ע', "כפינו עליהם את המחסום", **הארץ**, 26.12.1990.
- חסיד, א', "כמו שגריר", **הארץ**, 26.1.1990.
- טאוס, ע', "לקראת פתיחת שנה ל", **על המשמר**, 30.11.1988.
- יעקוב, ר', "העובדים הערבים בקרני שומרון יישאו תגים", **מעריב**, 2.4.1993.
- כהן, א', "בג"צ ידון היום בעתירה שעתרו מורים מהגדה", **חדשות**, 30.4.1989.
- כהן, א', ואח', "ארנס: יש מנהיגים; פרייג: כולם אש"ף", **חדשות**, 27.6.1990.
- כהן, א', ואח', "גופתו של מוכתר בורקין נמצאה תלויה על עץ זית סמוך לכפר", **חדשות**, 19.6.1990.
- כהן, א', ואח', "200,000 תלמידים שבו ללימודים בגדה", **חדשות**, 23.7.1989.
- כהן, ע', 1992. "ילדי התיל", **על המשמר**, 12.6.1992.
- כתבי ידיעות, "מסיתים נכנסים לבתי הספר ומוציאים את התלמידים החוצה", **ידיעות אחרונות**, 12.2.1990.
- לפשיץ, ע', "אקדמאים בלי עתיד", **על המשמר**, 13.8.1991.

פוליטיקה סגירת מוסדות חינוך ביו"ש וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה

- מזור, א', "ניסתה לדקור חייל באולר כנקמה על הריגת בן דודה", **על המשמר**, 18.12.1990.
- מנדלר, נ', "משגיחי בחינות הבגרות נענו לאיומי תלמידים", **הארץ**, 13.7.1988.
- , "סיום הלימודים בגדה הוארך לסוף אוגוסט", **הארץ**, 30.6.1988.
- ניר, א', "דילמות חינוכיות", **הארץ**, 28.7.1989.
- , "פתיחת בתי הספר בגדה: אינטרסים משותפים", **הארץ**, 24.7.1989.
- , "מבחן כוח לאש"ף מול החמאס", **הארץ**, 30.4.1989.
- , "לקראת פתיחת שנה"ל יפעל המנהל האזרחי", **הארץ**, 29.11.1988.
- , "המנהל האזרחי בגדה יאריך הצו לסגירות מוסדות החינוך", **הארץ**, 7.11.1988.
- , "השבתת הלימודים בגדה עד 15 בנובמבר", **הארץ**, 2.10.1988.
- , "המנהל האזרחי סגר 10 מרכזי חינוך בגדה", **הארץ**, 20.9.1988.
- ניר, א', וא' רבין, "הלימודים בגדה יחלו רק בדצמבר בתנאים של רגיעה", **הארץ**, 20.11.1988.
- , "כניסת תושבים היום לירושלים תוגבל", **הארץ**, 13.5.1988.
- סגור, ד', "משרד הביטחון הורה לפתוח בהכנות לחידוש הלימודים בגדה בהדרגה", **הארץ**, 13.7.1989.
- סלע, מ', "צוות בצלם מאשים צה"ל בסגירת בתה"ס בגדה לענישה קולקטיבית", **דבר**, 2.10.1990.
- , "האינתיפאדה כחוויה חינוכית", **דבר**, 14.9.1990.
- סלע, מ', וי' לוי, "בת 13 נהרגה בגדה; 4 חיילים נפצעו קל; שיירת ארנס נרגמה", **דבר**, 13.12.1990.
- ענברי, פ', "בתי הספר בגדה נסגרו ליומיים", **על המשמר**, 15.6.1988.
- פישביין, י', "תלמידות שנעצרו באינתיפאדה", **מעריב**, 9.1.1990.
- צדקוני, ד', "מה אומרים בעזה", **דבר**, 3.9.1989.
- צור, י', וא' מזור, "ארבעה נעצרו בעיבלין", **על המשמר**, 18.6.1990.
- צינור, ש', ואח', "נעצרו עוד 2 פעילי חמ"אס ו-6 תומכים", **חדשות**, 18.12.1990.
- קדם, מ', "אני עצור - אתה חוקר שב"כ", **חדשות**, 31.8.1990.
- , "1,000 עצורים באנסאר, שלושה שובתים רעב", **חדשות**, 20.12.1989.
- קליימן, א', "יחיא לא פוחד למות", **על המשמר**, 19.3.1993.
- רבין, א', "מורה בבית ספר של אוגר"א בדיר אל בלאח נרצחה בידי ארבעה רעולי פנים", **הארץ**, 12.5.1992.
- , [ללא כותרת], **הארץ**, 24.9.1990.
- , "66 ילדים נפגעו מגז מדמיע בעזה", **הארץ**, 13.6.1990.
- , "נכבדים: צה"ל הבטיח לצמצם כוחות בעזה", **הארץ**, 3.3.1989.
- רבין, א', ואח', "המנהל האזרחי פועל נגד החינוך העממי המחליף בתי ספר בשטחים", **הארץ**, 6.9.1988.
- רבין, א', וי' באר, "11 נפצעו בשטחים", **הארץ**, 12.1.1990.

פוליטיקה סגירת מוסדות חינוך ביו"ש וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה

- רבין, א'; ומ' ריינפלד, "משתף פעולה מהכפר ג'בע ירה למוות ברעול פנים שהגיע לחטוף את בנו", **ידיעות אחרונות**, 19.11.1990.
- רבינוביץ, ד', "פאסאדה חינוכית", **הארץ**, 24.1.1992.
- רובינשטיין, ד', "19 פצועים בגדה ובעזה", **דבר**, 14.5.1990.
- , "אי אפשר להכניס אותם לסיר לחץ", **הארץ**, 6.11.1990.
- רובינשטיין, ד', וד' צדקוני, "צה"ל הרס בית ואטם ארבעה בשכם", **דבר**, 15.5.1990.
- שור, י', "עליה מדאיגה במספר מקרי מוות של ילדים מירי חיילים", **על המשמר**, 3.6.1993.
- שקד, ר', "מערכת הביטחון מתירה לחדש את הלימודים באוניברסיטה של חברון", **ידיעות אחרונות**, 30.4.1991.
- , "בשבת תיפתח בגדה שנה"ל", **ידיעות אחרונות**, 20.7.1989.
- No Name, 1993a. "Gaza District: Thirsting for capital infusion", *Jerusalem Post*, 9.4.1993.
- No Name, 1993b. "Memorial held for students", *al-Fajr*, 15.3.1993.

ספרות מחקר

- בצלם, 1992. הפרות זכויות האדם בשטחים 1991/1990, ירושלים: בצלם.
- , 1990 א. **דו"ח שנתי: 1989**, ירושלים: בצלם.
- , 1990 ב. סגירת בתי ספר ופגיעות אחרות במערכת החינוך, ירושלים: בצלם.
- , 1990 ג. ענישה קולקטיבית בגדה המערבית וברצועת עזה, ירושלים: בצלם.
- בר-טל, ד', 2007. **לחיות עם הסכסוך**, ירושלים: כרמל.
- ג'רבאוי, ע', 1992. "האליטות הפלסטיניות בשטחים הכבושים - יציבות ותמורה במהלך האינתיפאדה", בתוך: ש' סבירסקי וא' פפה (עורכים), **האינתיפאדה: מבט מבפנים**, תל אביב: מפרש, עמ' 171-189.
- הלמ"ס, 1992. **שנתון סטטיסטי לישראל**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- , 1989. **שנתון סטטיסטי לישראל**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- המנהל האזרחי לאזור יהודה ושומרון, 1988. הכרוזים כאמצעי להכוונת האוכלוסייה באזור יהודה ושומרון (לא פורסם).
- זילבר, א', 2005. ענישה קשה כאמצעי להתמודדות שלטון עם התקוממות לאומית: האינתיפאדה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- ליין, י', 2001. אזרחים במצור: הגבלות על חופש התנועה כענישה קולקטיבית, ירושלים: בצלם.
- משעל, ש', וא' סלע, 1999. **זמן החמאס: אלימות ופשרה**, תל אביב: משכל.
- משעל, ש', ור' אהרני, 1989. **אבנים זה לא הכל: האינתיפאדה ונשק הכרוזים**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פרייזלר, צ' (עורך), 1987. **עדכונים לחקיקה ביהודה ושומרון**, ירושלים: כתובים.
- שבי, א', ור' שקד, 1994. **חמא"ס: מאמונה בדרך אללה לדרך הטרור**, ירושלים: כתר.

פוליטיקה סגירת מוסדות חינוך ביו"ש וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה

שטינבוים, ז', ו' ברגור, 1991. **כוח אדם אקדמי בגדה המערבית ובחבל עזה**, תל אביב: קרן ארמנד המר לשיתוף פעולה כלכלי במזרח התיכון.
שיף, ז', וא' יערי, 1990. **אינתיפאדה**, תל אביב: שוקן.
שלהוב-קיבוריאן, נ', 1999. "קורבנות נשים בחברה הפלסטינית", בתוך: ע' מנאע (עורך), **הפלסטינים במאה העשרים: מבט מבפנים**, רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
שלו, א', 1990. האינתיפאדה: הסיבות, המאפיינים וההשלכות, תל אביב: פפירוס.
שמש, מ', 1999. "אשף: הדרך לאוסלו - שנת 1988 כמפנה בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית", **עיונים בתקומת ישראל** 9: 198.

Al-Haq, 1988. *Israel's War Against Education in the West Bank: A Penalty for the Future*, Ramallah: Al-Haq.

Amit-Kohn, U. and D. Yahav (eds.), 1993. *Israel, the "Intifada" and the Rule of Law*, Tel Aviv: Israel Ministry of Defense Publication.

Antonovsky, A., 1987. *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*, San Francisco: Jossey-Bass.

Brewer, M., 1979. "Ingroup Bias in Minimal Intergroup Situation: A Cognitive-motivational Analysis", *Psychological Bulletin* 86: 307-324.

Brown, R. J., 1995. *Prejudice, its Social Psychology*, Oxford: Blackwell.

Coser, L. A., 1956. *The Functions of Social Conflict*, New York: The Free Press.

DeNardo, J., 1985. *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*, Princeton NJ: Princeton University Press.

Ellemers, N., H. Wilke, and A. Van Knippenberg, 1993. "Effects of The Legitimacy of Low Group or Individual Status As Individual and Collective Status-Enhancement Strategies", *Journal of Personality and Social Psychology* 64: 766-778.

Elliot, W. A., 1986. *Us and Them: A Study of Group Consciousness*, Aberdeen: Aberdeen University.

Galvanis-Grantham, K., 1996. "The Women's Movements, Feminism and the National Struggle in Palestine Unresolved Condition", in: H. Afshar (ed.), *Women and Politics in the Third World*, London: Routledge, pp. 174-188.

Heckathorn, D., 1988. "Collective Sanctions and the Creation Of Prisoner's Dilemma Norms", *American Journal of Sociology* 94 (3): 535-562.

Heiberg, M., and Q. Geir (eds.), 1993. *Palestinian Society in Gaza, West Bank and Arab Jerusalem*, Oslo: Fafo.

Hinkle, W., and J. Schopler, 1986. "Bias in the Evaluation of In-Group and Out-Group Performance", in: S. Worchel and W. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago: Nelson Hall, pp. 196-212.

Hoffman, B., and J. Morrison-Taw, 1992. *A Strategic Framework for Countering Terrorism and Insurgency*, a Rand Note prepared for the U.S. Department of State, Santa Monica, CA: RAND.

- Hogg, M. A., and D. Abrams (eds.), 1990. "Social Motivation, Self Esteem and Social Identity", in: *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*, New York: Spring-Verlag, pp. 28–47.
- Horowitz, M. J., 1986. *Stress Response Syndromes*, Northvale NJ: Jason Aronson Inc.
- Janoff-Bulman, R., 1992. *Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma*, New York: The Free Press.
- Kaempfer, W. H., and A. D. Lowenberg, 1988. "The Theory of International Economic Sanctions: A Public Choice Approach", *American Economic Review* 78 (4): 786–793.
- Khawaja, M., 2003. "The fertility of Palestinian women in Gaza, the West Bank, Jordan, and Lebanon", *Population Studies* 58: 273–302.
- , 2000. "The Recent Rise in Palestinian Fertility: Permanent or Transient?", *Population Studies* 54 (3): 331–346.
- Kobasa, S. C., 1985. "Stressful Life Events, Personality and Health: An Inquiry into Hardiness", in: A. Monat and R. S. Lazarus (eds.), *Stress and Coping: An Anthology*, New York: Columbia University press, pp. 174–188.
- Levinson, D. J., 2003. "Collective Sanctions", *Stanford Law Review* 56: 345–428.
- Mahshi, K., and K. Bush, 1989. "The Palestinian uprising and Education for the Future", *Harvard Educational Review* 59 (4): 470–483.
- Major, S., and A. J. McGann, 2005. "Innocent bystanders' as Optimal Targets of Economic Sanctions", *Journal of Conflict Resolution* 49 (3): 337–359.
- Manasra, N., 1993. "Palestinian Women: Between Tradition and Revolution", in E. Augustin (ed.), *Palestinian Women: Identity and Experience*, London: Zed Books, pp. 7–21.
- Moscovici, S., and G. Paicheler, 1978. "Social Comparison and Social Recognition: Two Complementary Processes of Identification", in: H. Tajfel (ed.), *Differentiation between Social Groups*, London: Academic Press.
- Pictet, J. S. (ed.), 1958. *Commentary to the IV Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Person in Time of War*, Geneva: International Committee of the Red Cross.
- Robinson, G., 1997. *Building a Palestinian State: The Incomplete Revolution*, Indiana: Indiana Series in Arab and Islamic Studies.
- Ross, M. H., 1998. "The Cultural Dynamics of Ethnic Conflict", in D. Jacquin-Berdal A. Oros and M. Verweij (eds.), *Culture in World Politics*, Houndmills: Macmillan, pp. 156–186.
- Schauer, F., 1986. "Community, Citizenship and the Search for National Identity", *Michigan Law Review* 84: 1513–1517.
- Tajfal, H. (ed.), 1978a. "Social Categorization, Social Identity and Social Comparison", in: *Differentiation between Social Groups*, London: Academic Press, pp. 61–78.

פוליטיקה סגירת מוסדות חינוך ביו"ש וברצועת עזה בתקופת האינתיפאדה

Tajfal, H., 1978b. *The Social Psychology of Minorities*, London: Minority Rights Group.

Tajfal, H., and J. C. Turner, 1986. "An integrative theory of intergroup relations", in: S. Worchel and W. G. Aoustin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago: Nelson-Hall, pp. 7–24.

Taylor, S. E., 1983. "Adjustment to Threatening Events: A Theory of Cognitive Adaptation", *American Psychologist* 38: 1161–1173.

Von Glahn, G., 1957. *The Occupation of Enemy Territory: A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

פסקי דין

בג"ץ 660/88, אגודת "אינש אל-אוסרא" נ' מפקד כוחות צה"ל, פ"ד מג (3), 673.

בג"ץ 1786/90, ג'עברי נ' שר הביטחון ואח', תק-על 90 (2), 419.

חיים כהן וערן ויגודה-גדות

ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש: בחינה אמפירית של תדמית ארגונית, של שביעות רצון ושל עמדות הציבור כלפי רפורמה בארגונים ציבוריים

א. הקדמה

לאחר תהליך הלאמת השירותים הציבוריים בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה נוצר מצב שבו סופקו רוב השירותים הציבוריים במדינות רבות על ידי המדינה באמצעות מונופולים. מונופולים אלו הציגו בדרך כלל ביצועים נמוכים במישורים של יעילות, פריון, עלויות, מאזן, פיתוח, חדשנות ואיכות השירות ללקוח (Moorhouse, 1995). רמה נמוכה זו בלטה בייחוד לנוכח ביצועי חברות מהמגזר הפרטי, אשר אימצו גישות ניהוליות חדשות שהציבו את הלקוח במרכז תשומת הלב. רמת הביצועים הנמוכה הובילה בהכרח להיעדר שביעות רצון הולך וגובר בקרב הציבור שהתבטא בלחץ ציבורי לביצוע רפורמות במגזר הציבורי. בתוך כך התרחבה התפיסה הרואה את התחרות כתחליף הולם ונכון לפיקוח ולבעלות ממשלתית (Geddes, 1998). סיבות מרכזיות אלו הביאו בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים להנעת תהליך של אימוץ רפורמות בשירותים הציבוריים ברחבי העולם, ובעיקר במדינות מפותחות. רפורמות אלו כללו בדרך כלל שינויים מבניים, הפרטה ורגולציה על בסיס של ביצועים ותמרוץ. עם זאת, המחקר בנושא הרפורמות בשירותים הציבוריים לא עסק די בעמדות הציבור ביחס לרפורמות. ההתייחסות העיקרית במחקר הקיים התמקדה בהיבט הכלכלי ובהיבט היישומי ובשאלות של יעילות והשגת היעדים (Vigoda, 2000). עובדה זו מפתיעה במיוחד, כיוון שמדובר במהלכים בעלי השלכות משמעותיות ונרחבות על רווחתו ועל אורח חייו של האזרח.

גישת הניהול הציבורי החדש מצדדת בתשאול האזרחים כלקוחות לגבי עמדותיהם כלפי המדיניות הציבורית כחלק מתהליך קבלת ההחלטות (Durant and Legge, 2001; 2002; Pollitt and Bouckaert, 2000; Vigoda-Gadot and

(responsiveness) (Yuval, 2004). בהתאם לכך מודגש הצורך ב"תגובתיות" (Osborne and Gaebler, 1992; Pollitt and Bouckaert, 2000). אחת הביקורות על הניהול הציבורי החדש נוגעת להדגשת התגובתיות העשויה להוביל בהכרח לאדישות ולפסיביות מצד האזרח תוך כדי הזנחת העיקרון של "שיתוף פעולה" או "שותפות" (collaboration) בין הציבור לממשל והמנהל הציבורי (Vigoda, 2002). אחד המדדים המרכזיים לבחינת מידת היענות זו לציפיות הציבור כלקוחות הוא מידת שביעות הרצון מהשירות שאותו קיבל. מחקרים קודמים מלמדים על כך שרמת שביעות רצון משירות משפיעה בצורה חיובית על תדמיתו של הארגון כפי שהיא משתקפת מנקודת מבטו של הציבור (Chun and Davies, 2006; Johnson et al., 2001). המחקר הנוכחי בוחן בעיקר את השפעתן של "התדמית הארגונית" ושל "שביעות הרצון" על הנטייה של הציבור לתמוך ברפורמה או להתנגד לה. קיימת שאלה פתוחה האם ובאיזו מידה נובעת התמיכה ברפורמה מרצון לשפר את השירות או האם ובאיזו מידה מבוססת תמיכה זו על מניעים כלליים יותר של תדמית הארגון.

לצורך בחינת הסוגיות השונות, שנבדקו במסגרת המחקר הנוכחי, נבחרה הרפורמה המתוכננת בחברת החשמל לישראל כמקרה בוחן מתאים וראוי.

ב. הניהול הציבורי החדש ושיתוף הציבור בקבלת החלטות

המונח "ניהול ציבורי חדש" (NPM – New Public Management) הופיע לראשונה בספרות האקדמית בשנות התשעים המוקדמות (Aucoin, 1990; Hood, 1991). מונח זה תיאר את הופעתו של גל רפורמות לא צפוי במנהל הציבורי. גל זה התפשט בשנות התשעים למדינות רבות ברחבי העולם על פי מודל שאותו הובילו ניו זילנד, בריטניה ואוסטרליה, אף שלא תמיד הייתה זהות מלאה בעניין זה בין המדינות (Geri, 2001; Torres, 2004). מטרתם העיקרית של הצעדים הכלולים במודל הייתה ייעול הממשל. כמה חוקרים ניסו לאפיין את הרכיבים המרכזיים בניהול הציבורי החדש. מאפיינים אלו מתמקדים במישור התייעלותו של הארגון ובמישור הבקרה על ביצועיו (Hood, 1991; Pollitt and Bouckaert, 2000; Pollitt and Summa, 1997). על פי גישת הניהול הציבורי החדש מקבלי השירות מוגדרים "לקוחות" ולא "אזרחים", עובדה המשפיעה כמובן על צורת ההתייחסות כלפיהם ועל ההתנהלות מולם. רכיבי הרפורמה, כפי שהוברהו והודגשו על ידי החוקרים, ניתנים לסיכום על פי ארבעה נושאים עיקריים: אצילת סמכויות; רפורמות בניהול ביצועים; ניהול אישי; מערכת

היחסים בין האזרח לממשל (Torres, 2004). מאמר זה מתמקד בנושא הרביעי - מערכת היחסים בין האזרח לממשל.

גישת הניהול הציבורי החדש הציעה אינטראקציה שונה בין האזרח לבין השלטון הדמוקרטי, והמקור לגישה זו נעוץ עוד במאה העשרים (Weikart, 2001). גישה זו מטיפה לצמצום מעורבות הממשל בחיי האזרח ומתבססת על תאוריות שוק ועל תרבות שוק בארגונים ציבוריים. מתוך כך נובעת תפיסה מרכזית בקרב חסידי הניהול הציבורי החדש, ולפיה הממשל והמנהל הציבורי נתפסים כמנהלים של ארגון בירוקרטי גדול שהאזרחים הם לקוחותיו (Pollitt and Bouckaert, 2000). ברוח זו מטרתה המרכזית של הממשלה היא לספק את צורכי האזרחים, כלומר להציג "תגובתיות" גבוהה לציבור שאותו היא רואה כלקוחות. המטרה של סיפוק צורכי האזרחים עומדת, אם כן, במוקד מורשת הניהול הציבורי החדש. למרות זאת יש מקום לבקר את גישת הניהול הציבורי החדש על כך שהיא אינה מעודדת ואינה עושה די להטמעת רעיון "שיתוף הפעולה" או "השותפות" בין האזרח, הממשל והמנהל הציבורי וכן על כישלונה ביישום הנושאים המרכזיים הללו בחשיבה הניהולית המודרנית (Vigoda and Golembiewski, 2001; Vigoda, 2002). חשוב להבהיר כי קיים הבדל ברור ומוחשי בין שני המושגים שאנו דנים בהם. "תגובתיות" נתפסת כפסיבית וכפעולה חד-כיוונית למענה לצורכי אנשים ולביקושיהם, ואילו "שותפות" מוצגת כאקטיבית יותר וכפעולה דו-כיוונית של מעורבות ושל איחוד כוחות בין שני צדדים או יותר.

ג. שביעות רצון

מדידת הביצועים של ארגונים ציבוריים עברה שינוי ניכר מהתמקדות בביצועים כלכליים בשנות השמונים של המאה הקודמת לתחומים של איכות ושביעות רצון הלקוח בשנות התשעים (Kouzmin *et al.*, 1999). שביעות רצון המתייחסת להערכה שלאחר קניית מוצר או לאחר קבלת שירות (Andreassen, 1994; Hunt, 1977) היא תולדה של תפיסה וציפיות כלפי איכות המוצר וכלפי השירות (Yi, 1989). במילים אחרות, שביעות רצון הלקוח היא מדד לביצועים הסופיים של המוצר או השירות, המסופקים על ידי הארגון, בהשוואה לסדרת הצרכים של הלקוח (Hill *et al.*, 1999). הפער בין הציפיות לביצועים מתבטא באיכות נתפסת הנמוכה יותר מהרצוי, וגורר בעקבותיו אי-שביעות רצון מצד הלקוח (Peris, 2003; Wisniewski, 2001). לאור זאת אפשר לראות את שביעות הרצון כסיכום שיפוט הלקוח לגבי מוצר או שירות (Van Ryzin, 2004). שביעות הרצון

חייבת להתבסס על התנסות הלכה למעשה עם הארגון (Zeithaml and Bitner, 1996). פריס (Peris, 2003), הבוחן במחקרו את השפעת שביעות הרצון הכוללת על ההחלטה לרכישה חוזרת, מתייחס לשלושה רכיבים עיקריים של שביעות הרצון הכוללת: שביעות רצון מהמוצר (product satisfaction); שביעות רצון מביצועי הספק (performance satisfaction); שביעות רצון מהמפגש הבין-אישי (interpersonal satisfaction).

הגורמים המרכיבים את שביעות הרצון - איכות המוצר, מחירו ואיכות השירות - הם ברורים, מדידים וניתנים לכימות. עובדה זו הופכת בהכרח את שביעות הרצון לגורם רציונאלי ומוחשי. המדדים לבחינת שביעות הרצון הם למשל: זמני תגובה, כמות תקלות, מקצועיות המענה, זמינות ומילוי אחר התחייבויות. שביעות הרצון היא אפוא תולדה של התנסות עם המוצר/שירות, כלומר מדובר בתועלות יותר חומריות שניתן לכמת ושאותן שואף הלקוח להשיג באמצעות רכישת המוצר והשימוש בו.

ד. תדמית ארגונית

הגדרת המושג "תדמית ארגונית" (organization image) מעסיקה חוקרים רבים הדנים בה מזוויות ראייה שונות (Barnett *et al.*, 2006). חלק מהחוקרים מתמקדים בהיבט הפנים-ארגוני, כלומר בראיית הארגון על ידי גורמים פנימיים (Dutton and Dukerich, 1991). חוקרים אחרים מתמקדים בזווית החיצונית לארגון, כלומר בשיפוט קולקטיבי חיצוני של פעולות הארגון והישגיו (Faber, 1996; Fombrun, 1998), או במילים אחרות בסיכום ההתרשמויות של בעלי העניין החיצוניים (Davies and Miles, 1998). התרשמות זו כוללת מיזוג התרשמויות רבות הנובעות מאינטראקציה בין אמונות, רעיונות, תחושות ותפיסות כלפי הארגון (Moffitt, 1994; Treadwell and Harrison, 1994). מקמילן ועמיתיו (MacMillan *et al.*, 2005) מאמצים המִשָּׁגָה הרואה את המוניטין או את התדמית כתוצר של הניסיון שנצברו ונבנו על ידי בעלי העניין באינטראקציות עם הספק והמבוססים על תפיסות ועל תחושות לגבי הספק. הגדרת תדמיתו נוגעת גם בכוונות התנהגות של בעלי העניין כלפי הארגון. כלי מדידה אשר התמקדו בביצועים הפיננסיים בלבד זכו לביקורת עקב התעלמותם מהממד הרגשי המתייחס לתחושות הציבור כלפי הארגון (Sobol and Farrelly, 2000; Fombrun *et al.*, 1988).

לסיכום סקירת המושגים המרכזיים, אפשר לטעון כי הגדרת שביעות הרצון המבוססת על תפיסת הלקוח לגבי רמת הביצועים וההתנסות המעשית עם המוצר או עם השירות מלמדת על היותו של גורם זה מוחשי ומדיד. הגדרה זו מצביעה בהכרח על השגת תועלות חומריות של הלקוח בעקבות פעולתו של ספק השירות/מוצר. לעומת זאת, הגדרת התדמית מלמדת על כך שמדובר בגורם מופשט ומוחשי פחות העשוי לעורר רגשות או תחושות כלפי ספק השירות. כלי מדידת התדמית, שבו נעשה שימוש במסגרת המחקר הנוכחי ושפותח בידי דיוויס ועמיתיו (Davies *et al.*, 2004), אכן מתמקד בממד הרגשי. הכלי מבוסס על האַנְשֵׁת הַמְשֵׁתֶנָה וכולל פריטים למדידת פרמטרים כגון: הסברת פנים, יוקרה, התנשאות, תוקפנות, אנוכיות, קשיחות וגסות. רכיבים אלו של התדמית מלמדים על הקושי למדוד או להעריך גורם זה.

ה. מודל המחקר וההשערות

תאוריות מרכזיות הנוגעות לגורמים להנעת בני אנוש מתחומי מחקר שונים, דוגמת ביולוגיה, כלכלה נאו-קלסית ומדעי ההתנהגות, מצביעות על עוצמתו הרבה של מוטיב "האינטרס העצמי" (self interest) (Miller and Ratner, 2005; Bartels, 1998). הטענה היא כי בני האדם פועלים להשגת תועלת אישית בצורות שונות (Schwartz, 1986). כלומר, הפרט מחשב את הרווח האישי שלו מהמדיניות הציבורית בבואו לקבוע את עמדתו אם לתמוך במדיניות או להתנגד לה (Green and Gerken, 1989; Kaltenthaler *et al.*, 2008). מחקר, אשר בחן את הגורמים לתמיכת הציבור האמריקני במדיניות הקטנת המסים של ממשל בוש בשנים 2001 ו-2003, מלמד כי האינטרס העצמי הוא גורם מרכזי בגיבוש עמדת הציבור כלפי מדיניות זו (Bartels, 2005). רוב הגישות הכלכליות יוצאות מנקודת מוצא שההעדפות מדיניות של ההמון נובעות בעיקר מתחשיב תועלות צפויות על בסיס אינטרס עצמי (Brooks and Manza, 2007) ופחות מדאגה לחברה בכללותה (Rabin, 1993). אפשר אפוא להסיק כי אנשים מחזיקים בעמדות שונות לגבי מדיניות ציבורית, מכיוון שמדיניות זו משפיעה על חייהם האישיים באופן שונה. רבות מההשפעות הללו הן כלכליות, כך שההתנגדות למהלך נובעת מהחשש שייגרם להם נזק פיננסי (McLaren, 2007).

טיעון דומה יכול לשמש גם במסגרת המחקר הנוכחי. ביחסי ספק-לקוח אפשר להניח כי התועלות החומריות העיקריות, שאותן מבקש הפרט למקסם ביחסו עם ספק השירות, מקורן באיכות השירות, באיכות המוצר ובתמורה למחיר,

כלומר במידת שביעות הרצון מהשירות/מוצר שסופק לו. לאור זאת, ניתן לשער כי עמדת הציבור כלפי יישום רפורמה בארגון מסוים תושפע ממידת שביעות הרצון מהשירות/מוצר שמספק לו ארגון זה. מחקרם של ון ריזין ועמיתיו (Van Ryzin *et al.*, 2004) מביא חיזוק אמפירי להשערה זו, באמצעות ממצאיו על קיום קשר חיובי בין שביעות הרצון לבין החלטות התנהגותיות של הלקוח התומכות בארגון. נוסף על כך, מתוך הגדרת המושגים "שביעות רצון" ו"תדמית ארגונית" ניתן ללמוד כי שביעות רצון מבוססת על הערכת טיב המוצר, על איכות השירות ועל גובה המחיר (Zeithaml and Bitner, 1996). אלה הם גורמים רציונליים הניתנים למדידה ולהערכה. אפשר בהחלט לטעון כי מדובר במושג מוחשי, רציונלי וברור המכוון לתפיסות לגבי רמת הביצועים וההתנסות עם המוצר או עם השירות. לפיכך אפשר להסיק כי מדובר בתועלות חומריות אשר הלקוח שואף להשיג בזכות פעולתו של ספק השירות/מוצר. לעומת זאת, הגדרת התדמית מלמדת על כך שמדובר בגורם מופשט ומוחשי פחות. ההגדרה המקובלת מלמדת כי התדמית מבוססת על תחושות ועל רגשות שמפתח הלקוח כלפי ספק השירות (MacMillan *et al.*, 2005), גורמים אמוציונליים ומעורפלים במהותם כך שהם קשים למדידה. הכלי למדידת התדמית, שבו נעשה שימוש במחקר זה, ממחיש היטב טענה זו (Davies *et al.*, 2004). כלי זה מבוסס על האנשת הארגון הנבדק וכולל פריטים הבוחנים את תחושות הלקוח כלפי מגוון פרמטרים המרכיבים את תדמית הארגון. ניתן, אם כן, לטעון כי שביעות רצון גבוהה כרוכה בהפקת תועלות חומריות מפעילות הארגון במתכונתו הנוכחית, ולפיכך שינוי עלול להוביל לפגיעה חומרית מבחינת הלקוח, ולכן הוא צפוי להתנגד לשינוי או לרפורמה. לעומת זאת, תדמית חיובית עשויה לעורר רגשות חיוביים כלפי הארגון, ולכן רצון למנוע פגיעה אפשרית בו. ג'ונסון ועמיתיו (Johnson *et al.*, 2001) הציעו מודל להערכת שביעות רצון מצד לקוחות הכולל קשרים חיוביים בין התדמית של החברה ושביעות הרצון של הלקוח לבין נאמנותו לה. לטענת החוקרים התדמית מושפעת מהניסיון המתקבל בעקבות הרכישה/קבלת השירות האחרונים של הלקוח או ממידת שביעות רצונו מהרכישה/קבלת השירות. אפשר, אם כן, לראות את התדמית בעיקר כביטוי של שביעות הרצון ופחות כגורם המוביל לשביעות רצון זו.

על בסיס מוטיב "האינטרס העצמי", לנוכח המשמעות הנרחבת של המושגים "שביעות רצון" ו"תדמית" ועל בסיס המודל שהציעו ג'ונסון ואחרים (שם), ניתן להניח כי שביעות רצון גבוהה ותדמית חיובית כלפי ארגון ציבורי יובילו בהכרח לרצונו של ציבור הלקוחות לשמר את הארגון במתכונתו הנוכחית. ניתן לראות רצון זה הן כתולדה של נאמנות הלקוחות לארגון והן כביטוי לרצונם להמשיך

ולחפיק את התועלות העונות על ציפיותיהן, בעיקר מתוך מניעים של אינטרס אישי. נוסף על כך בעולם הכלכלי, המודרני והדמוקרטי מביעים האזרחים עמדה חיובית כלפי כלכלת שוק, תחרות חופשית וצמצום המעורבות הממשלתית בפעילות הכלכלית (Geddes, 1998). מן הבחינה האידיאולוגית, הגישה הניאו-ליברלית, הדוגלת בכלכלת שוק ובצמצום התערבות המדינה, זוכה לתמיכה הולכת וגוברת לנוכח אי-הצלחתם של הקומוניזם ושל הסוציאליזם להביא לצמיחה כלכלית (Fligstein, 1998). עמדות אלו משתלבות היטב בערכי האינדיווידואליזם, חופש הפרט, הזכות למימוש עצמי, מוסר עבודה ואחריות אישית לרווחה (Hasenfeld and Rafferty, 1989). לפיכך ניתן לשער כי:

השערה 1: מידת ההשפעה של שביעות הרצון, הכרוכה בהפקת תועלות מוחשיות וחומריות מפעילות הארגון, על העמדה כלפי הרפורמה תהיה גבוהה יותר ממידת השפעתה של התדמית, העשויה לעורר רגשות חיוביים כלפי הארגון.

כדי לבחון את הקשרים בין שביעות הרצון והתדמית לבין העמדה כלפי הרפורמה מן ההיבט של סיבתיות ביצענו תפעול (מניפולציה) שתכליתו לשפעל (to activate) את המידע הרלוונטי בזיכרונו של הנבדק לפני בחינת עמדתו כלפי הרפורמה. תפעול זה התבסס על ההנחה הרווחת שהמידע בזיכרון האנושי מאורגן בצורת רשת קשרים של רעיונות, שכל אחד מהם קשור ישירות לרעיונות הקרובים אליו (Collins and Loftus, 1975). אחד המנגנונים המוצעים להתמקדות במודל רשת קשרים זו הוא מודל "התפשטות ההפעלה" (spreading activation) (Ratcliff and McKoon, 1988). ההנחה היא שעיבוד רעיון מפעיל זמנית רעיון זה ורעיונות נוספים הקשורים אליו, בצורה המתפשטת מקשר לקשר בתוך הרשת. קבוצת הרעיונות, הקרובה לרעיון המעובד, מופעלת בצורה מרבית כך שקבוצה זו זמינה לתהליכי בחירה או החלטה. על בסיס מחקרים קודמים הנחנו כי תדמית הארגון הנבחן נמוכה יחסית (ויגודה-גדות ומזרחי, 2007; בן-דוד, 2007; טליאס וכ"ץ, 2002), ואילו שביעות הרצון מהשירות שהוא מספק גבוהה יחסית (ויגודה-גדות ומזרחי, 2007). גם המחקרים המעטים אשר בחנו את התדמית הארגונית (organizational image) במגזר הציבורי בארצות הברית מלמדים על חוסר אהדה (תדמית נמוכה) כלפי ארגונים במגזר הציבורי (Cohen et al., 2005). לפיכך הנחנו כי הפעלת זיכרונו של הנבדק כלפי התדמית של הארגון בעיניו או כלפי שביעות רצונו תביא בהכרח להשפעת הגורמים הללו על עמדתו כלפי הרפורמה בכיוונים הנובעים מרמת התדמית או משביעות הרצון כלפי הארגון הנבחן.

השערה 2: עמדתם של לקוחות אשר יישאלו לגבי ביצוע רפורמה בארגון כשאלה כללית לאחר סדרת שאלות ממוקדות לגבי תדמיתו (Specific-General; להלן: SG תדמית), תהיה תומכת יותר בהשוואה ללקוחות שלפניהם תוצג שאלה זו באופן כללי בלבד (General; להלן: G).

השערה 3: עמדתם של לקוחות אשר יישאלו לגבי ביצוע רפורמה בארגון, כשאלה כללית לאחר סדרת שאלות ממוקדות לגבי שביעות רצון (להלן: SG שביעות רצון), תהיה תומכת פחות בהשוואה ללקוחות להם תוצג שאלה זו כשאלה כללית בלבד (G).

ו. שיטה

1. מדגם

המחקר כלל שני שלבים. בשלב הראשון (שלב א), ביצענו סקר כללי בקרב הציבור בישראל במטרה לבדוק את רמתם ואת קשריהם של המשתנים המרכזיים: העמדה כלפי ביצוע רפורמה בחברת החשמל; שביעות הרצון מהשירות המסופק על ידה; ותדמיתה של חברת החשמל בקרב הציבור בישראל. הסקר בוצע באמצעות הטלפון (Random-Digit Dial – RDD telephone survey) וכלל 500 ראיונות במדגם ארצי מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (בני 18 ומעלה) על מגזריה השונים (כולל חרדים ועולים חדשים). הדגימה בוצעה על ידי מערכת ממוחשבת לניהול הדגימה. יחידת דגימה עיקרית: מחוז. יחידות דגימה משניות: גיל ומגדר.

בשלב השני של המחקר (שלב ב) ולצורך בחינת הקשרים ברמה של סיבתיות, ביצענו ניסוי באמצעות סקר טלפוני (Random-Digit Dial – RDD telephone survey). סקר זה כלל שלוש קבוצות מחקר בנות 150 משתתפים כל אחת, במדגם ארצי מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל (בני 18 ומעלה) על מגזריה השונים (כולל חרדים ועולים חדשים). בדומה לשלב א, הדגימה בוצעה על ידי מערכת ממוחשבת. יחידת דגימה עיקרית: מחוז. יחידות דגימה משניות: גיל ומגדר.

2. מדדים

עמדה לגבי רפורמה: הקושי להגדיר בצורה מופשטת את המושג "רפורמה בתעשיית החשמל" מציב קושי בפני בחינת עמדות הציבור בסוגיות מורכבות מעין אלו באמצעות שאלה ממוקדת בודדת (Hayo, 2004). כמו כן, לא אותר בספרות הקיימת מדד מתאים. לפיכך, במסגרת מחקר זה אימצנו את הגישה הרואה יתרון בפיצול כלי המדידה לכמה פריטים המתייחסים לכמה היבטים או רכיבים מרכזיים של הסוגיה הנבחנת (Christensen and Laegreid, 2003;) (Debardeleben, 1999; Hayo, 2004; Hayo,) גישה זו מעלה את הסיכוי שאכן אנו בוחנים את העמדה כלפי הרפורמה ולא היבט יחיד של משתנה זה (Hayo, 2004). המדד שנבנה כלל שלושה ממדים: (א) שינוי מבני (restructuring) הפרדת מקטעי הייצור (תחנות הכוח) והאספקה (כל הקשור בהתקשרות הישירה עם לקוח הקצה (דוגמת חוזה אספקה, מתן חיבור חשמל והנפקת חשבון) ממקטעי ההולכה (מערך העברת החשמל מתחנות הכוח עד תחנות המשנה הסמוכות לערים ומרכזי הצריכה) והחלוקה (חלוקת החשמל מתחנות המשנה עד מקומות הצריכה בתוך הערים ואזורי המסחר והתעשייה); (ב) הפרטה (privatization); תחרות (competition). סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בין חמש דרגות (מ-1 = "לא מסכים כלל" ל-5 = "מסכים מאוד"). המדד הורכב משמונה פריטים, לכל ממד נוסחו שני היגדים לפחות. כך למשל לבחינת העמדה כלפי "שינוי מבני" התבקשו המשתתפים להביע את עמדתם כלפי ההיגד הזה: "רצוי לפצל את חברת החשמל למספר חברות נפרדות". לבחינת העמדה כלפי "תחרות" נוסח ההיגד: "רצוי לאפשר ללקוחות לבחור את ספק החשמל שלהם מתוך מספר ספקים אפשריים". בבדיקת המהימנות הכוללת של פריטי המדד באמצעות מדד אלפא של קרונבך (Cronbach α) התקבלה תוצאה מספקת על פי המקובל ($\alpha = 0.76$).

שביעות הרצון: מדד שביעות רצונו של הלקוח מייצג את הערכת המוצר או השירות על ידי הלקוח לאחר הרכישה או הצריכה (Bei and Shang, 2006) והוא מודד את ביצועי המוצר/שירות הסופי של הארגון בהשוואה לסדרת צורכי הלקוח (Hill *et al.*, 1999). במסגרת המחקר הנוכחי משתנה זה נמדד בשתי דרגות:

ברמה כוללת (Bei and Shang, 2006; Finn and Kayande, 1997), באמצעות הפריט: "מהי רמת שביעות רצונך מהשירות המסופק על ידי הארגון?". סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בין חמש דרגות (מ-1 = "נמוכה מאוד" ל-5 = "גבוהה מאוד").

ברמה פרטנית, באמצעות שאלות ממוקדות למדידת איכות השירות, איכות המוצר ומחיר המוצר (Bei and Shang, 2006; Parasuraman *et al.*, 1994; Zeithaml and Bitner, 1996).

איכות השירות: המדד המוכר ביותר לבחינת איכות השירות הוא כלי שפיתחו פֶרְשורמן ושותפיו (Parasuraman *et al.*, 1988) והנקרא Service Quality - SERVQUAL (Bei and Shang, 2006). הכלי כולל חמישה ממדים: (א) רכוש מוחשי (tangibles); (ב) מהימנות (reliability); (ג) תגובתיות (responsiveness); (ד) ביטחון (assurance); (ה) אמפתיה (empathy) (Bei and Shang, 2006). חמשת הממדים מורכבים מ-22 פריטים למדידת ציפיות הלקוחות מהשירות ומ-22 פריטים תואמים למדידת תפיסותיהם של הלקוחות, כלומר מה שחוו הלכה למעשה המקבלת השירות. סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בן שבע דרגות (מ-1 = "לא מסכים כלל" ל-7 = "מסכים מאוד"). כך למשל כלל הממד "מהימנות" את ההיגד הזה למדידת הציפיות: "ספק חשמל מצוין מספק את שירותיו בלוח הזמנים שעליו הוא התחייב", ואילו ההיגד המקביל לו למדידת התפיסות היה: "חברת החשמל מספקת את שירותיה בלוח הזמנים שעליו התחייבה". הפערים שנמדדו בין הציפיות לתפיסות שימשו לשקלול רמת איכות השירות. בבדיקת המהימנות של כל אחד מהממדים בנפרד וברמה כוללת באמצעות מדד אלפא של קרונבך (α Cronbach) התקבלה תוצאה מספקת, כאשר רוב הממדים עמדו על ערך ($\alpha > 0.8$).

איכות המוצר: מדד איכות המוצר מייצג את שיפוט הלקוח כלפי איכות החשמל המסופק לו (Bei and Shang, 2006). המשתנה נמדד באמצעות שני פריטים אשר בחנו את מאפייני המוצר: אמינות האספקה, כלומר שביעות הרצון מתדירות הפסקות החשמל לפי תפיסת הלקוח ("מהי רמת שביעות רצון מתדירות הפסקות החשמל בביתך?"); ואיכות מתח האספקה, כלומר תקינות המתח מן ההיבט של עליות וירידות או כל תופעה הפוגעת בתפקוד מוצרי החשמל ("מהי מידת שביעות רצוןך מאיכות החשמל בביתך - הבהוב בתאורה, נזק למכשירים או הפסקות קצרות?"). סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בן חמש דרגות (מ-1 = "נמוכה מאוד" ל-5 = "גבוהה מאוד"). בדיקת מהימנות נמדדה באמצעות מדד אלפא של קרונבך והצביעה על תוצאה מספקת ($\alpha = 0.68$).

מחיר המוצר: מדד זה משקף את תפיסת הלקוח לגבי הוגנות המחיר בתמורה למוצר או לשירות שאותם הוא מקבל מהספק (Athanasopoulos, 2000). המשתנה נמדד בעזרת ההיגד: "מהי שביעות רצוןך מתעריפי החשמל הנגבים על

ידי חברת החשמל?". סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בן חמש דרגות (מ-1 = "נמוכה מאוד" ל-5 = "גבוהה מאוד").

תדמית ארגונית (organizational image): מדד זה מייצג את סיכום התרשמויותיהם או תפיסותיהם של בעלי העניין החיצוניים (Chun, 2005; Davies and Miles, 1998). רמת התדמית או המוניטין מתבטאים במונחים של כוונות התנהגות של בעלי העניין כלפי הארגון (MacMillan et al., 2005).

במסגרת מחקר זה נמדדו המשתנים האלה:

הרמה הכוללת: באמצעות פריט בודד שבחן את התחושה הכללית כלפי הארגון (Goldberg and Hartwick, 1990): "מהי תחושתך הכללית לגבי חברת החשמל?". סקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בן חמש דרגות (מ-1 = "שלילית מאוד" ל-5 = "חיובית מאוד").

רמת הפרט: באמצעות הכלי אשר הציעו דייוויס ועמיתיו (Davies et al., 2004) המבוסס על הגישה המבצעת "האנשה" מצד הארגון (Chun and Davies, 2004; Davies, 2006; Davies, et al., 2004). הכלי כלל שבעה ממדים: נועם (agreeableness); תעוזה (enterprise); יכולת (competence); אופנתיות (chic); ברוטליות (ruthlessness); חוסר פורמליות (informality); גבריות (machismo). ממדים אלו הורכבו מ-17 פריטים, וסקלת המדידה התבססה על סולם ליקרט בן חמש דרגות (מ-1 = "לא מסכים כלל" ל-5 = "מסכים מאוד") (Chun and Davies, 2006). כך למשל לבחינת הממד "ברוטליות" התבקשו המשתתפים להביע את עמדתם כלפי ההיגד הזה: "חברת החשמל היא חברה תוקפנית". לבחינת הממד "נועם" התבקשו המשתתפים להביע את עמדתם כלפי ההיגד הזה: "חברת החשמל מסבירה פנים ללקוחותיה". מקדמי המהימנות קרובך של כל המשתנים הסופיים, לאחר ביצוע ניתוח גורמים, עמדו בקריטריון המקובל (לפחות $\alpha > 0.6$).

מגזר עיסוק: מדד זה מגדיר את מגזר העיסוק שאליה משתייך הנבדק. המשתנה קודד על פי: 0 = "עובד/ת במגזר הפרטי", 1 = "עובד במגזר הציבורי".

משתנים דמוגרפיים: נבדקו המשתנים גיל, השכלה, רמת הכנסה, מגדר ומגזר עיסוק.

3. תהליך

בראשית התהליך תודרכו הסוקרים על ידי החוקר לגבי מטרות המחקר, חשיבותו, מבנה השאלון והקפדה על מענה על כל השאלות. השיחה הטלפונית

נפתחה בפתיה קצר שהסביר את נושא המחקר ומקורו. הזמן הממוצע למילוי השאלון היה כ-15 דקות, ושיעור ההיענות היה 36.7%. בשלב זה, כדי לנטרל השפעה אפשרית של סדר השאלות על התשובה באשר לעמדה כלפי ביצוע רפורמה, קדמה שאלת העמדה כלפי הרפורמה לשאלות הספציפיות לגבי שביעות הרצון והתדמית. כמו כן, מסיבה זו קדמו השאלות הכלליות לגבי שביעות הרצון והתדמית לשאלות הספציפיות אשר בחנו משתנים אלו.

השלב השני כלל ניסוי שהשתתפו בו שתי קבוצות ניסוי וקבוצת ביקורת - 150 משתתפים בכל קבוצה. לכל קבוצה הוצג שאלון בסדר שאלות שונה כפי שיוסבר בהמשך. המחקר כלל שלושה שאלונים שונים על פי קבוצות המחקר, והתפעול שבוצע התבסס על מודל "התפשטות ההפעלה" (Meyer and Schvaneveld, 1971; Ratcliff and McKoon, 1988) ו"השפעות הטמעה" (assimilation affects) (Demoranville and Bienstock, 2003). השפעות "הטמעה" מתבטאות בכך שאם בני אדם מתבקשים להשיב על שאלה כללית לאחר מענה על שאלות ממוקדות, הם ייטו לסכם או להטמיע את התגובה על השאלות הממוקדות שקדמו לשאלה הכללית בתוך התגובה הכללית (Bickart, 1993; Schuman and Presser, 1996). שאלות ממוקדות נוגעות לרכיבים ייחודיים של התבנית או של ההתנסות בתחום הנחקר, ואילו שאלות כלליות נוגעות לדירוג הכולל של התבנית או של ההתנסות ללא התייחסות לרכיב מסוים של התבנית. מחקרים קודמים בתחומים שונים של מדעי החברה לימדו על קיום "השפעות ניגוד" (Bickart, 1993; Carlson *et al.*, 1995) ועל השפעות הטמעה בתחומים נוספים (Benton and Daly, 1993; Bickart, 1993; Schul and Schiff, 1993; Schuman and Presser, 1996; Strack, 1992). באמצעות סדר השאלות וסוגן (כללי או ממוקד) בשאלוני המחקר הופעל המידע בזיכרונו של הנוסקר. בקבוצה 1 הקדימו שאלות ממוקדות לגבי התדמית את השאלה אשר בחנה את העמדה כלפי הרפורמה. קבוצה זו לא נשאלה לגבי שביעות הרצון. לעומת זאת, בקבוצה 2 קדמו לשאלת העמדה כלפי הרפורמה, שאלות ממוקדות לגבי שביעות הרצון. קבוצה זו לא נשאלה לגבי התדמית. קבוצה 3 הייתה קבוצת ביקורת שנבדקה בה העמדה כלפי הרפורמה ללא תפעול כלשהו. בשאלון שהועבר בקרב קבוצה זו, בדומה לשאלון הכללי שהועבר בחלקו הראשון של המחקר, קדמה השאלה לגבי העמדה כלפי הרפורמה לשאלות הכלליות לגבי שביעות הרצון והתדמית ולשאלות הספציפיות לגבי התדמית, וזאת כאמור כדי לנטרל כל השפעה אפשרית של סדר השאלות על מדידת משתנה זה. פער מובהק ברמת התמיכה ברפורמה, בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת כתוצאה מהתפעול, יאפשר טענה לקשר סיבתי בין התדמית ו/או שביעות הרצון לבין העמדה כלפי הרפורמה.

פוליטיקה ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש

הראיונות בוצעו על ידי סוקרים שעברו הדרכה מתאימה. הזמן הממוצע למילוי השאלון היה כ-10 דקות, ושיעור ההיענות עמד על: בקבוצה 1 - 40.5%; בקבוצה 2 - 36.1%; בקבוצה 3 - 46.3%.

ז. ממצאים

לוח 1: מדד הקשר פרסונ'ס (Pearson's) למשתני המחקר (N = 224 – 500)*

N = 224–500 p < 0.01 ** p < 0.05 *

משתנים	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. מגדר	1											
2. גיל	-0.02	1										
3. השכלה	-0.02	0.018	1									
4. הכנסה	-0.28**	0.09	0.32*	1								
5. מגזר עיסוק	-0.03	0.13**	0.04	0.02	1							
6. שביעות רצון מהמחיר	-0.04	-0.08	-0.06	-0.03	-0.04	1						
7. איכות המוצר	-0.05	0.04	0.04	0.04	0.02	0.01	1					
8. שביעות רצון כללית	0.06	0.09	-0.01	0.00	-0.15**	0.19**	0.24**	1				
9. תדמית כללית	0.05	-0.04	0.09	0.12*	0.12*	0.25**	0.18**	0.53**	1			
10. שביעות רצון ממוקדת	-0.04	-0.04	-0.05	-0.05	-0.06	0.73**	0.59**	0.34**	0.36**	1		
11. תדמית ממוקדת	0.00	0.01	0.20**	0.17**	0.15**	0.27**	0.17**	0.35**	0.52**	0.42*	1	
12. עמדה לגבי רפורמה	-0.05	0.09*	0.10*	0.17**	0.13**	0.21**	0.05	0.31**	0.41**	0.24**	0.34**	1

בלוח 1 מובאים המתאמים שחושבו בין כל משתני המחקר הרלוונטיים על פי הסקר שנערך בשלב הראשון של המחקר:

1. ניתוח רגרסיה הייררכית מרובה

לוח 2: ממצאי רגרסיה הייררכית מרובה: השפעת המשתנים הבלתי תלויים על

העמדה כלפי ביצוע רפורמה ($N = 401$)

$N=401$ $p<0.001$ ** $p<0.05$ *

משתנים	צעד 1	צעד 2	צעד 3
	β	β	B
מגזר	-0.20	-0.03	-0.03
גיל	0.10*	0.09	0.11*
השכלה	0.05	0.03	-0.04
מגזר עיסוק (=1 לא במגזר ציבורי)	0.13*	0.11*	0.06
שביעות רצון ממוקדת (כוללת איכות שירות בהיבט של פער בין תפיסות לציפיות)		-0.24**	-0.11*
תדמית ממוקדת			-0.33**
R^2	0.03	0.09	0.18
Adjusted R^2	0.02	0.08	0.16
F	3.30*	7.90**	14.01**
ΔR^2	-	0.06	0.09
F for ΔR^2	-	25.47**	40.67**

כדי לבחון את תרומתם המשותפת של המשתנים "תדמית ארגונית" ו"שביעות רצון משירות" לניבוי העמדה כלפי ביצוע רפורמה בשלב א של המחקר נערך ניתוח מסוג רגרסיה הייררכית מרובה. בניתוח זה, זולת המשתנים "תדמית ארגונית" ו"שביעות רצון", הוכנסו למודל משתנים נוספים הנכללים: מגזר עיסוק, גיל, השכלה ומגדר). ניתוח זה יאפשר התבוננות נרחבת יותר בשאלה העיקרית שבה דן מחקר זה באשר להבדלי התרומה של כל אחד מהמשתנים המרכזיים לניבוי העמדה כלפי ביצוע רפורמה. ממצאי הרגרסיה מוצגים בלוח 2:

על פי לוח 2, בשלב השלישי והאחרון צורף למודל, נוסף על המנבא שביעות רצון ממוקדת והמנבאים הדמוגרפיים, המנבא תדמית ממוקדת. המודל נמצא מובהק סטטיסטית ($R^2 = 0.18$, $F(6,394) = 14.01$, $p < 0.001$) ומידת השונות המוסברת עמדה על 18%. תרומתו של צעד זה לשונות המוסברת עמדה על 9%. הקשר בין התדמית הממוקדת לבין העמדה כלפי ביצוע רפורמה נמצא שלילי ומובהק סטטיסטית ($\beta = -0.33$, $p < 0.001$). לעומת זאת, הקשר בין שביעות הרצון הממוקדת לבין העמדה כלפי ביצוע רפורמה נחלש במידה רבה ($\beta = -0.11$, $p < 0.05$). נוסף על כך, לאחר שלב זה נמצא המשתנה גיל כבעל קשר חיובי ומובהק סטטיסטית עם העמדה כלפי הרפורמה ($\beta = 0.11$, $p < 0.05$). המשתנים השכלה, מגדר ומגזר העיסוק נמצאו חסרי קשר עם העמדה כלפי הרפורמה. התוצאות שהתקבלו מצביעות על כך שמידת התדמית הממוקדת ומידת שביעות הרצון הממוקדת מנבאות באופן מובהק סטטיסטית את העמדה כלפי ביצוע רפורמה. הכנסת התדמית הממוקדת למודל הביאה להחלשה ניכרת של הקשר בין שביעות הרצון הממוקדת לבין העמדה כלפי ביצוע הרפורמה ($\beta = -0.11$, $p < 0.05$). לעומת רמתו לאחר השלב השני ($\beta = -0.24$, $p < 0.001$). ממצא זה אינו תומך בהשערה 1, שציפתה להשפעה חזקה יותר של שביעות הרצון על העמדה כלפי הרפורמה לעומת התדמית. חשוב לציין כי הסיבה לנפל בגודל המדגם נובעת בעיקר מהכנסת המשתנה המרכזי "שביעות רצון ספציפית" לניתוח הרגרסיה. משתנה זה מורכב יחסית ונבנה בהתאם למתודולוגיית המדידה של הכלי SERVQUAL (Parasuraman et al., 1988) המבטא, נוסף על איכות המוצר ועל גורם המחיר, גם את הפער בין תפיסות הלקוח לבין ציפיותיו אגב התייחסות לחמישה ממדים שונים הנמדדים בעזרת 44 פריטים (22 פריטים למדידת התפיסות, ו-22 פריטים תואמים למדידת הציפיות).

כדי לבחון את השפעת התפעול בשלב השני של המחקר, על העמדה כלפי הרפורמה בקבוצות הניסוי לעומת קבוצת הביקורת, נעשה שימוש בניתוח מסוג רגרסיה הייררכית מרובה ובניתוח שונות דו-כיווני.

2. רגרסיה הייררכית מרובה לבחינת ההבדלים בין קבוצות הניסוי

ניתוח הרגרסיה ההייררכית כלל הכנסת רכיב אינטראקציה בין המשתנה "קבוצה" (מבחין בין קבוצות הניסוי והביקורת) לבין משתנה התפעול המבחין בין בעלי התדמית או שביעות הרצון הנמוכים ובין בעלי התדמית או שביעות הרצון הגבוהים (תדמית / שביעות רצון x קבוצה). משתנה אינטראקציה זה מאפשר בחינת אפקט ניבוי משולב (אינטראקציה) של שני משתנים בלתי תלויים אלו על העמדה כלפי הרפורמה (Brambor et al., 2006). לצורך יצירת משתנה התפעול

פוליטיקה ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש

הוגדר משתנה דיכוטומי המייצג את התפעול שבוצע (תדמית או שביעות רצון). משתנה זה מבחין בין רמת תדמית / שביעות רצון נמוכה - "0" לבין רמת תדמית / שביעות רצון גבוהה - "1". כלומר, הבחנה בין ערכי הממוצעים הנמוכים לבין אלה הגבוהים של התדמית או של שביעות הרצון. הבחנה זו בוצעה באמצעות חישוב החציון. כמו כן, הוכנסו כמנבאים נוספים לניתוח הרגרסיה המשתנים הדמוגרפיים האלה: מגזר עיסוק, גיל, השכלה ומגדר. תוצאות ניתוח הרגרסיה לגבי השפעת מניפולציית התדמית מוצגות בלוח 3:

לוח 3: רגרסיה הייררכית מרובה (ערכים מתוקננים β ושונות מוסברת) לבדיקת השפעת מניפולציית התדמית על העמדה כלפי הרפורמה ($N = 289$)
 $N=289$ * $p<0.05$ *** $p<0.001$

משתנים	צעד 1	צעד 2	צעד 3
	β	β	β
מגדר	-0.00	-0.00	-0.00
גיל	0.13*	0.11*	0.12*
השכלה	0.22***	0.13*	0.13*
מגזר עיסוק (=1 לא במגזר ציבורי)	0.02	-0.00	-0.02
שביעות רצון כללית	-0.14*	-0.03	-0.01
קבוצה		0.04	0.04
תדמית		-0.32***	-0.32***
אינטראקציה (תדמית X קבוצה)			-0.18*
R^2	0.09	0.17	0.18
Adjusted R^2	0.07	0.15	0.16
F	5.26***	8.08***	7.71***
ΔR^2	-	0.08	0.01
F for ΔR^2	-	13.91***	4.47*

על פי לוח 3, בשלב השלישי והאחרון התווסף למודל כמנבא משתנה האינטראקציה - תדמית x קבוצה. המודל נמצא מובהק סטטיסטית ($R^2 = 0.18$), ומידת השונות המוסברת לאחר צעד זה עמדה על 18%. תרומתו של צעד זה לשונות המוסברת עמדה על 1% בלבד. הקשר בין התדמית לבין העמדה כלפי ביצוע רפורמה נמצא שלילי ומובהק סטטיסטית ($\beta = -0.32, p < .001$). כמו כן, הקשר בין משתנה האינטראקציה - תדמית x קבוצה לבין העמדה כלפי הרפורמה נמצא שלילי ומובהק סטטיסטית ($\beta = -0.18, p < .05$). לעומת זאת, המשתנה "קבוצה" נמצא חסר קשר עם העמדה כלפי הרפורמה. התוצאות שהתקבלו מלמדות על כך שהקבוצה אינה מנבאת באופן מובהק סטטיסטית את העמדה כלפי ביצוע רפורמה בארגון ($\beta = 0.04, p = .44$). לעומת זאת נמצא כי התדמית ($\beta = -0.32, p < .001$) ומשתנה האינטראקציה שבין תדמית וקבוצה ($\beta = -0.11, p < .05$) מנבאים באופן מובהק סטטיסטית את העמדה כלפי הרפורמה. רמת ההסבר הכוללת של המודל עמדה על 18% ($R^2 = 0.18, F_{(8,280)} = 7.71, p < .001$). התוצאה המובהקת סטטיסטית של האינטראקציה מצריכה בדיקה מעמיקה של מהות האינטראקציה. בדיקה זו בוצעה באמצעות ניתוח שונות דו-כיווני (ראו להלן).

מבחן רגרסיה דומה שבוצע עבור השפעת התפעול על שביעות הרצון הצביע על כך שמידת שביעות הרצון מנבאת באופן קרוב מאוד למובהק סטטיסטית את העמדה כלפי ביצוע רפורמה בארגון ($\beta = -0.08, p = .054$). לעומת זאת, הקבוצה ($\beta = -0.01, p = .78$) ומשתנה האינטראקציה - שביעות רצון x קבוצה ($\beta = 0.06, p = .13$) אינם מנבאים באופן מובהק סטטיסטית את העמדה כלפי הרפורמה. רמת ההסבר הכוללת של המודל עמדה על 21% ($R^2 = 0.21, F_{(8,518)} = 17.35, p < .001$).

3. ניתוח שונות דו-כיווני לבחינת ההבדלים בין קבוצות הניסוי

בהמשך לניתוח הרגרסיה ההייררכית וכדי לבדוק את ההבדלים בין הקבוצות, בוצע ניתוח שונות דו-כיווני. במבחן זה היה המשתנה התלוי העמדה כלפי הרפורמה, והמשתנים הבלתי תלויים היו "קבוצה" ומשתנה התפעול (תדמית או שביעות רצון). על פי המקובל, לפני ביצוע ניתוח שונות דו-כיווני, נבדקה שונות הקבוצות כדי לבחון את ההבדלים בין קבוצות התדמית לבין קבוצת הביקורת. הבדיקה בוצעה באמצעות מבחן לוין (Levene's Test of Equality of Error Variance). תוצאות מבחן זה הצביעו על כך שהשונות באוכלוסיות שוות ($F_{(3,297)} = 2.29, p = .08$), כך שניתן לבצע את ניתוח השונות הדו-כיווני. תוצאות מבחן השונות מובאים בלוחות 4 ו-5:

פוליטיקה ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש

לוח 4: השוואה בין קבוצת התדמית (SG תדמית) לקבוצת הביקורת: ממוצעים וסטיות תקן של העמדה כלפי הרפורמה לפי קבוצה ורמת התדמית (נמוכה/גבוהה)

קבוצה	תדמית	ממוצע	סטיית תקן SD	N
SG תדמית	נמוכה - 0	3.71	1.05	72
	גבוהה - 1	2.93	0.98	78
	סך הכול	3.30	1.08	150
ביקורת	נמוכה - 0	3.33	1.02	74
	גבוהה - 1	3.13	0.84	77
	סך הכול	3.23	0.93	151
סיכום	נמוכה - 0	3.51	1.05	146
	גבוהה - 1	3.03	0.92	155
	סך הכול	3.27	1.01	301

לוח 5: סיכום ניתוח שונות דו-כיווני להשוואת העמדה כלפי הרפורמה לפי רמת התדמית והקבוצה

מקור השונות	סכום הריבועים	דרגות חופש df	ממוצע סכום הריבועים	F	Sig
קבוצה	0.58	1	0.58	0.61	.435
תדמית	17.65	1	17.65	18.44	.001
קבוצה x תדמית	6.33	1	6.33	6.62	.011
טעות	284.20	297	0.95		
סך הכול	3,528.19	301			

ניתוח השונות הדו-כיווני לבדיקת ההבדלים בעמדה לגבי הרפורמה לפי קבוצה ורמת התדמית לימד על היעדר הבדל מובהק סטטיסטית בין הקבוצה שבה תופעלה התדמית לבין קבוצת הביקורת ($F_{(1,297)} = 0.61, p = .44$). לעומת זאת, נמצא הבדל מובהק סטטיסטית לגבי העמדה, בין המחזיקים בתדמית נמוכה לבין אלה המחזיקים בתדמית גבוהה ($F_{(1,297)} = 18.44, p < .001$). משתתפים בעלי תדמית נמוכה תומכים במידה רבה יותר ברפורמה (ממוצע: 3.51, סטיית תקן: 1.05) לעומת משתתפים בעלי תדמית גבוהה (ממוצע: 3.03, סטיית תקן: 0.92). כמו כן, נמצא אפקט אינטראקציה מובהק סטטיסטית של (קבוצה x תדמית) על העמדה לגבי הרפורמה ($F_{(1,297)} = 6.62, p < .05$). כלומר, קיים הבדל מובהק סטטיסטית בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת הביקורת, לגבי העמדה כלפי הרפורמה בתלות ברמת התדמית. מידת התמיכה ברפורמה בקרב בעלי התדמית הנמוכה בקבוצת הניסוי רבה יותר בהשוואה למקבילים להם בקבוצת הביקורת - ממוצע של 3.71 (סטיית תקן 1.05) לעומת 3.33 (סטיית תקן 1.02). לעומת זאת, מידת התמיכה ברפורמה בקרב בעלי התדמית הגבוהה בקבוצת הביקורת רבה יותר בהשוואה למקבילים להם בקבוצת הניסוי - ממוצע של 3.13 (סטיית תקן 0.84) לעומת 2.93 (סטיית תקן 0.98).

משמעות ממצאים אלו וממצאי הרגרסיה ההיררכית לגבי תפועול התדמית היא שקיים הבדל מובהק סטטיסטית בין קבוצת הניסוי לבין קבוצת הביקורת לגבי העמדה כלפי הרפורמה בתלות ברמת התדמית. כלומר, רמת התמיכה ברפורמה בקרב בעלי התדמית הנמוכה בקבוצת הניסוי גבוהה יותר בהשוואה למקבילים להם בקבוצת הביקורת. לעומת זאת, מידת התמיכה ברפורמה בקרב בעלי התדמית הגבוהה בקבוצת הביקורת רבה יותר בהשוואה למקבילים להם בקבוצת הניסוי.

ה. דיון ומסקנות

ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים על קשר חיובי בין תדמית הארגון לבין שביעות הרצון מהשירות שהוא מספק ($r = 0.42, p < 0.01$) וכן על קשר שלילי ומובהק סטטיסטית בין תדמית הארגון ורמת שביעות הרצון מהשירות לבין העמדה כלפי הרפורמה. ואולם, השוואת עוצמות הקשרים בין התדמית לבין העמדה כלפי הרפורמה ($\beta = -0.33, p < 0.001$) בהשוואה לשביעות הרצון ($\beta = -0.11, p < 0.05$), באמצעות מבחן סטטיסטי מתאים, העידה על קשר חזק הרבה יותר

בין התדמית לבין העמדה כלפי הרפורמה. נוסף על כך העידו תוצאות תפעול התדמית במסגרת הניסוי שבוצע על הבדל מובהק סטטיסטית בין קבוצת הניסוי (SG תדמית) לבין קבוצת הביקורת (G), בתלות ברמת התדמית. תוצאות אלו מאששות את **השערה 2** שטענה להבדלי תמיכה ברפורמה בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת כתוצאה מתפעול התדמית. משמעותם של הממצאים היא קיום קשר סיבתי בין התדמית הארגונית לבין העמדה כלפי הרפורמה, בתלות ברמת התדמית. כלומר, בהתאם לרמת התדמית שבה מחזיק הנבדק - נמוכה או גבוהה. לעומת זאת, **השערה 3**, שטענה להבדלי תמיכה ברפורמה כתוצאה מתפעול שביעות הרצון, לא אוששה. דומיננטיות זו של התדמית הארגונית מנוגדת למצופה ב**השערה 1**, אשר התבססה על מוטיבציית "האינטרס העצמי". על בסיס מוטיבציה זו שביעות הרצון, הכרוכה בהפקת תועלות חומריות מפעילות הארגון, אמורה להימצא כדומיננטית יותר בתהליך גיבוש העמדה כלפי הרפורמה לעומת התדמית, העשויה לעורר בעיקר רגשות כלשהם כלפי הארגון. ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים בבירור על כך שבהשפעה על עמדות הציבור כלפי ביצוע רפורמות בארגונים ציבוריים, תדמית הארגון דומיננטית יותר משביעות הרצון. על פי הממצאים ניתן להסיק כי התמיכה ברפורמה אינה נובעת מרצון לשפר את השירות אלא מבוססת על מניעים כלליים יותר של תדמית הארגון. הסברים תאורטיים אפשריים לממצא זה ניתן לבסס על הטענה הקיימת במחקר והגורסת כי תדמית ארגונית מתבססת על ידע שיש למעריך כלפי הארגון (Treadwell and Harrison, 1994). על פי גישה זו, ארגון בעל תדמית גבוהה הוא זה ההולם ביותר את הפרט, את אמונותיו ואת ערכיו (ויגודה ובן-ציון, 2003). מחקרים קודמים מצביעים על כך שההתנהגות והבחירה של הפרט מונעות בעיקר מהשפעה של ערכים, אמונות ואידאולוגיות (Dawes et al., 1988; Tyler, 1990; Kaltenthaler et al., 2008). ערכים פוסט-חומרניים (Inglehart, 1977) לעומת היחלשותם של ערכים חומרניים הקשורים להעדפת אינטרסים אישיים (Miller and Ratner, 1998). כלומר, עמדתם של האזרחים כלפי המדיניות הציבורית עשויה להיות מובלת על ידי ערכים, אמונות ואידאולוגיות יותר מאשר השפעתה של מדיניות זו על רווחתם החומרית (Sears and Funk, 1990; 1991). כך למשל ממצאי מחקר קודם מלמדים על כך שאנשים מייחסים חשיבות רבה יותר להגיונותם של התהליכים שלהם הם חשופים, בהשוואה לתפוקות החומריות הכרוכות בתהליכים הללו (Tyler, 1990). כמו כן, מחקרים אחרים טוענים כי לבני אדם חשובה יותר תפוקת הקבוצה המשותפת שלהם משתייכים, בהשוואה לתפוקותיהם האישיות וכי אופן חשיבתם נובע בעיקר מן העמדות או מן הרעיונות שהם מחזיקים בהם לגבי פוליטיקה וחברה, ואינם מתבססים רק על

שיקול של תועלת כלכלית אישית (Dawes *et al.*, 1988; Kaltenthaler *et al.*, 2008). לאור זאת, ניתן להסביר את הממצאים בכך שתדמית הארגון, המתבססת על ערכים, על אמונות ועל אידאולוגיות של הפרט, עשויה להשפיע בצורה חזקה יותר על עמדתו לגבי הרפורמה בהשוואה לשביעות הרצון המדגישה היבטים תועלתיים יותר. ממצא מרכזי זה בעל השלכות הן במישור התאורטי והן במישור המעשי. כמו כן, ממצא זה עשוי לעורר דיון לגבי נכונות הגישות דוגמת ה"ניהול הציבורי החדש", הדוגלות בהתייחסות לציפיות הציבור או לעמדותיו בעת תהליכי קבלת החלטות ובעת קביעת המדיניות הציבורית (White and Menke, 1982; Vigoda, 2000).

גישת ה"ניהול הציבורי החדש" מדגישה את העיקרון של בחינת עמדות הציבור וציפיותיו ושל ההיענות להן. הטענה המרכזית היא זו הגורסת כי מן הראוי לשלב את עמדות הציבור בתוך מערכת השיקולים הרחבה לקבלת החלטות, עיצוב המדיניות והגדרת מערכת היחסים במסגרת השירותים הציבוריים. עם זאת קיימת ביקורת על כך שגישה זו מדגישה את ה"תגובתיות" לצרכים והביקושים של האזרחים ומנותקת מהצורך ב"שותפות", שמשמעותה קשר הדוק יותר עם האזרחים בתהליכי קביעת המדיניות. ממצאי המחקר הנוכחי, המצביעים על כך שהתמיכה ברפורמה מבוססת יותר על מניעים כלליים של תדמית הארגון ופחות על רצון לשפר את השירות, מעלים לדיון את נכונות אותן גישות הדוגלות בהתייחסות לעמדות הציבור לצורך קביעת המדיניות הציבורית ומעמידות בספק את החשיבות שיש לייחס לעמדות הללו בתהליך. ייתכן שממצאי המחקר מלמדים על הצורך בהגבלת השפעת עמדות הציבור על ההחלטות לתחומי מדיניות מסוימים, שאינם מצריכים ידע מקצועי מעמיק והסתמכות על מומחים (Thompson and Elling, 2000). נראה כי הממצאים מחזקים את הביקורת כלפי גישת ה"ניהול הציבורי החדש" המנותקת מהצורך בשיתוף פעולה הדוק יותר ובמעורבות פעילה יותר ודו-כיוונית בין הציבור לבין המנהל הציבורי והממשל (Vigoda, 2002). כפי שמצביעים ממצאי מחקר זה, רמת שיתוף כללית ורדודה של הציבור עלולה לייצג עמדות המבוססות על שיקולי תדמית כלליים שיהיו מנוגדים לאינטרס הציבורי. שיתוף פעולה פעיל והדוק יותר של הציבור בתהליכים עשוי לספק לו מידע, ידע וחשיפה למכלול השיקולים המקצועיים והאחרים. שיתוף כזה עשוי להפחית את השפעת הגורמים הכלליים הנובעים מחוסר בידע ובמידע.

ממצאי המחקר באשר לדומיננטיות ה"תדמית הארגונית" לעומת "שביעות רצון משירות" בהשפעה על עמדות הציבור יכולים לסייע לקובעי המדיניות במאמצי ההסברה והשכנוע של הציבור לתמוך ברפורמות. הממצאים מלמדים שניתן

להשפיע על עמדות הציבור כלפי הארגון בצורה חזקה יותר בעיקר באמצעות תדמית הארגון ופחות באמצעות שביעות הרצון מהשירות. הפנייה לציבור צריכה להיעשות בעיקר במישורים של ערכים, של אמונות ושל אידאולוגיות ופחות במישורים של תועלת חומרית ואישית. ראייה זו משפיעה בהכרח על קבלת החלטות ברמת הארגון בנושא הקצאת משאבים ותוכן המסרים המועברים לציבור. כך למשל בקביעת האסטרטגיה הפרסומית-שיווקית (למשל תוכן המסרים ומיקוד ההדגשים) וחלוקת התקציב בין ההשקעה בהעלאת שביעות רצון (הכוללת את איכות השירות, איכות המוצר ומחיר המוצר) לבין ההשקעה בשיפור התדמית הארגונית. לא יהיה זה נכון להשקיע את מרב התקציבים לקידום שביעות הרצון או איכות השירות והמוצר על מנת לקדם עמדות חיוביות של הציבור כלפי הארגון. הגישה העדיפה צריכה לכלול השקעה בזמנית בשני הגורמים תוך כדי מתן עדיפות ברורה לגורם התדמית. משמעותה של מסקנה זו אינה הזנחת גורם שביעות הרצון הכולל את רכיב איכות השירות, שכן ראינו כי גם גורם זה משפיע במידה מסוימת על עמדות הציבור. ארגונים ציבוריים לא מעטים נוקטים אסטרטגיה של התמקדות בהעלאת רמת שביעות הרצון בתקווה שהדבר יוביל בהכרח לשיפור התדמית ולעמדות חיוביות יותר כלפי הארגון. ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים אפוא שיהיה זה נכון יותר ליחד תשומת לב נפרדת לתדמית הארגון, שכן השפעתו דומיננטית יותר.

לסיכום, מן הראוי לבחון את המסקנות ואת הממצאים העולים מן המחקר הנוכחי, אשר הובאו עד כה, אגב התחשבות במגבלות האובייקטיביות של המחקר ואגב העלאת כיווני מחקר נוספים לבחינת עמדות הציבור כלפי רפורמות בארגונים בכלל ובארגונים ציבוריים בפרט. ראשית, אין ספק, כפי שגם עולה מרמת ההסבר של מודל המחקר את עמדת הציבור כלפי ביצוע רפורמה, שקיימים גורמי הסבר נוספים. במסגרת המחקר הנוכחי קצרה היריעה מלאתר את הגורמים הללו ומלדון בהם. אף שאין בכך משום מגבלה ישירה על יכולת הכללה מתוך המחקר הנוכחי מן הראוי לאתר ולבחון במחקרים עתידיים גורמי הסבר נוספים אשר יקדמו את המחקר בתחום עמדות הציבור כלפי רפורמות. לשאלת כושר הכללתם של הנתונים, המחקר התמקד בארגון ציבורי יחיד המספק שירות תשתית מרכזי לכלל אזרחי המדינה - חברת החשמל לישראל. יתכן שהממצאים שעלו במסגרת המחקר רלוונטיים לסוג כזה של ארגונים, בסדר גודל דומה והעוסקים בתחום שירות דומה. מגבלה נוספת של המחקר קשורה לראשוניותו שכן, לא היה באפשרותי להסתמך על מידע קודם מהספרות הקיימת העוסק בתחום של עמדות הציבור כלפי רפורמות במשק החשמל.

בספרות המחקרית הקיימת אין בנמצא מחקר שבדק באופן אמפירי סוגיה זו אלא סוגיות קרובות בלבד.

השפעתם הבולטת של גורמי התדמית לעומת גורמי שביעות הרצון על עמדות הציבור, כפי שעולה ממצאי המחקר הנוכחי, עשויה לעורר עניין במחקר המתייחס לנושא קבלת החלטות. המחקר הנוכחי מחזק את הצורך בבחינת סוגיה זו במחקרי המשך ובתחומים נוספים כגון: התנהגות צרכנים ועמדות ציבור. המחקר גם מעורר את הצורך במחקרים נוספים שיתמקדו בתחומי שיווק, פרסום ותקצוב, לקביעת המינון האופטימאלי בהקצאת משאבי הארגון בין שיפור התדמית לבין שיפור שביעות הרצון (הכוללת את איכות השירות). כפי שמשתקף ממחקר זה, הגישה המועדפת צריכה לכלול השקעת משאבים בו זמנית הן בהגדלת שביעות הרצון והן בשיפור התדמית תוך כדי ייחוס חשיבות רבה יותר לשיפור התדמית. ממצאי המחקר מחזקים את הצורך בהרחבת המחקר הבוחן את מקומם של ערכים, של אמונות ושל אידיאולוגיות בתהליכים של קביעת עמדות ציבור וקבלת החלטות, ובתחומים התורמים לחיזוי העמדות הללו ולאפשרות להשפיע עליהן.

מקורות

- בן-דוד, ע', 2007. "מבחן הלקוחות קבע: ציון נכשל לחברת החשמל", **מעריב, כלכלה**, 20.6.07, עמ' 4.
- ויגודה, ע', וא' בן-ציון, 2003. "הקשר בין תדמית ארגונית לבין נטיות לעזיבת צה"ל אל תעשיית הטכנולוגיה העילית", **מגמות** מב(3): 488-460.
- ויגודה-גדות, ע', וש' מזרחי, 2007. **ביצועי המגזר הציבורי בישראל: ניתוח עמדות אזרחים והערכת מצב לאומית**, נייר עבודה מספר 5, המרכז לניהול ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת חיפה.
- טליאס, מ', וי' כ"ץ, 2002. "ניהול ציבורי חדש בישראל", בתוך: מ' טליאס (עורך), **הניהול הציבורי החדש: ערכת הדרכה בנושא רפורמה במנהל הציבורי**, ירושלים: ג'וינט-אלכא.
- Andreassen, T. W., 1994. "Satisfaction, Loyalty and Reputation as Indicators of Customer Orientation in the Public Sector", *The International Journal of Public Sector Management* 7 (2): 16-34.
- Athanassopoulos, A. D., 2000. "Customer Satisfaction Cues to Support Market Segmentation and Explain Switching Behavior", *Journal of Business Research* 47 (3): 191-207.
- Aucoin, P., 1990. "Administrative Reform in Public Management Paradigms, Principles, Paradoxes and Pendulums", *Governance* 3: 115-137.
- Barnett, M. L., J. M. Jemier, and B. A. Lafferty, 2006. "Corporate Reputation: The Definitional Landscape", *Corporate Reputation Review* 9 (1): 26-39.
- Bartels, L. M., 2005. "Homer Gets A Tax Cut: Inequality and Public Policy in The American Mind", *Perspectives on Politics* 3 (1): 15-31.
- Bei, Lien-Ti, and Cian-Fong Shang, 2006. "Building Marketing Strategies for State-Owned Enterprises against Private Ones on the Perspectives of Customer Satisfaction and Service Quality", *Journal of Retailing and Customer Services* 13: 1-13.
- Benton, J. E., and J. L. Daly, 1993. "Measuring Citizen Evaluation: The Question of Question Order Effects", *Public Administration Quarterly* 16 (4): 493-508.
- Bickart, B., 1993. "Carryover and Backfire Effects in Marketing Research", *Journal of Marketing Research* 30: 52-62.
- Brambor, T., W. R. Clark, and M. Golder, 2006. "Understanding Interaction Models: Improving Empirical Analyses", *Political Analysis* 14: 63-82.
- Brooks, C., and J. Manza, 2007. *Why Welfare States Persist: The Importance of Public Opinion in Democracies*, Chicago: University Of Chicago Press.
- Carlson, J., R. Mason, J. Saltiel, and R. Sangster, 1995. "Assimilation and Contrast Affects in General/Specific Question", *Rural Sociology* 60 (4): 666-673.
- Christensen, T., and P. Laegreid, 2003. "Trust in Government – The Significance of Attitudes Towards Democracy, The Public Sector and Public Sector Reform", *Working Paper 7*, Stein Rokkan Center for Social Studies, Bergen University Research Foundation, pp. 1-30.
- Chun, R., 2005. "Corporate Reputation: Meaning and Measurement", *International Journal of Management Review* 7 (2): 91-109.

- Chun, R., and G. Davies, 2006. "The Influence of Corporate Character on Customers and Employees: Exploring Similarities and Differences", *Journal of the Academy of Marketing Science* 34 (2): 138–146.
- Cohen, A., Y. Zalamnovich, and H. Davidesko, 2005. "The Role of Public Sector Image and Personal Characteristics in Determining Tendency to Work in Public Sector", *Public Administration Quarterly* 29 (3): 445–481.
- Collins. A. M., and E. F. Loftus, 1975. "A Spreading-Activation Theory of Semantic Processing", *Psychological Review* 82: 407–428.
- Davies, G., and L. Miles, 1998. "Reputation Management: Theory versus Practice", *Corporate Reputation Review* 2 (1): 16–27.
- Davies, G., R. Chun, R. V. da Silva, and S. Roper, 2004. "A Corporate Character Scale to Assess Employee and Customer Views of Organization Reputation", *Corporate Reputation Review* 2 (1): 16–27.
- Dawes, R. M., A. J. C van de Kragt, and J. M. Orbell, 1988. "Not Me Or Thee But We: The Importance of Group Identity in Eliciting Cooperation in Dilemma Situations: Experimental Manipulations", *Ada Psychologica* 68: 83–97.
- Debardeleben, J., 1999. "Attitudes Towards Privatisation in Russia", *Europe-Asia Studies* 51 (3): 447–465.
- Demoranville, C. W., and C. C. Bienstock, 2003. "Question Order Effects in Measuring Service Quality", *International Journal of Research in Marketing* 20 (3): 217–231.
- Durant, R. F., and J. S. Legge Jr., 2001. "Politics, Public Opinion, and Privatization: A Test of Competing Theories in Great Britain", *Public Organization Review: A Global Journal* 1: 75–79.
- Durant, R. F., and J. S. Legge Jr., 2002. "Politics, Public Opinion, and Privatization in France: Assessing the Calculus of Consent for Market Reform", *Public Administration Review* 62 (3): 307–323.
- Dutton, J. E., and J. M. Dukerich, 1991. "Keeping Eye On The Mirror: Image and Identity in Organizational Adaptation", *Academy of Management Journal* 34 (3): 517–554.
- Faber, B., 1998. "Toward Rhetoric of Change: Reconstructing Image and Narrative in Distressed Organization", *Journal of Business and Technical Communication* 12 (2): 217–237.
- Finn, A., and U. Kayande, 1997. "Reliability Assessment and Optimization of Marketing Measurement", *Journal of Marketing Research* 34 (May): 262–275.
- Fligstein, N., 1998. *Is Globalization the Cause of the Crisis of Welfare States?* EUI Working Paper, Florence, Italy.
- Fombrun, C. J., 1996. *Reputation: Realizing Value from the Corporate Image*. Boston: Harvard Business School Press.

- Fombrun, C. J., N. A. Gardberg, and J. M. Sever, 2000. "The Reputation Quotient: A Multi-Stakeholder Measure of Corporate Reputation", *The Journal of Brand Management* 7 (4): 241–255.
- Geddes, R., 1998. "Public Utilities", in *The Encyclopedia of Law and Economics, 1998*, pp. 1162–1205.
- Geri, L. R., 2001. "New Public Management and the Reform of International Organizations", *International Review of Administrative Sciences* 67: 445–460.
- Goldberg, M. E., and J. Hartwick, 1990. "The Effect of Advertiser Reputation and Extremity of Advertising Effectiveness", *Journal of Consumer Research* 17 (September): 172–179.
- Green, D. P., and A. E. Gerken, 1989. "Self-Interest and Public Opinion toward Smoking Restrictions and Cigarette Taxes", *The Public Opinion Quarterly* 53 (1): 1–16.
- Hasenfeld, Y., and J. A. Rafferty, 1989. "The Determinants of Public Attitudes toward The Welfare State", *Social Forces* 67: 1027–1048.
- Hayo, B., 2004. "Public Support for Creating A Market Economy in Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics* 32: 720–744.
- Hill, N., J. Brierley, and R. Macdougall, 1999. *How to Measure Customer Satisfaction*, England: Gower.
- Hood, C., 1991. "A Public Management For All Seasons?", *Public Administration* 69: 3–19.
- Hunt, H. K., 1977. "CS/D – Overview and Future Research Directions", in: R. L. Day and H. K. Hunt, (eds.), *Conceptualization and Measurement of Consumer Satisfaction and Dissatisfaction*, Cambridge, MA: Marketing Science Institute.
- Inglehart, R., 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Johnson, M. D., A. Gustafsson, T. W. Andreassen, L. Lervik, and J. Cha, 2001. "The Evolution and Future of National Customer Satisfaction Index Models", *Journal of Economic Psychology* 22 (2): 217–245.
- Kaltenthaler, K., S. Ceccoli, and R. Gelleny, 2008. "Attitudes toward Eliminating Income Inequality in Europe", *European Union Politics* 9 (2): 217–241.
- Kouzmin, A., E. Loffler, H. Klages, and N. Korac-Kakabadse, 1999. "Benchmarking and Performance Measurement in Public Sectors – Towards Learning for Agency Effectiveness", *The International Journal of Public Sector Management* 12 (2): 121–144.
- MacMillan, K., K. Money, S. Downing, and C. Hillenbrand, 2005. "Reputation in Relationships: Measuring Experiences, Emotions and Behaviors", *Corporate Reputation Review* 18 (3): 214–235.
- McLaren, L. M., 2007. "Explaining Opposition to Turkish Membership of the EU", *European Union Politics* 8 (2): 251–278.

- Meyer, D. E., and R. W. Schvaneveldt, 1971. "Facilitation in Recognizing Pairs of Words: Evidence of Dependence Between Retrieval Operations", *Journal of Experimental Psychology* 90: 227–234.
- Miller, D. T., and R. K. Ratner, 1998. "The Disparity between the Actual and Assumed Power of Self-Interest", *Journal of Personality and Social Psychology* 74 (1): 53–62.
- Moffitt, M. A., 1994. "A Cultural Studies Perspective toward Understanding Corporate Image: A Case Study of State Farm Insurance", *Journal of Public Relations Research* 6: 41–66.
- Moorhouse, J. C., 1995. "Competitive Markets for Electricity Generation", *Cato Journal* 14 (3): 421–441.
- Osborne, D., and T. Gaebler, 1992. *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit Is Transforming the Public Sector*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Parasuraman, A., V. A. Zeithaml, and L. L. Berry, 1988. "SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Customer Perceptions of Service Quality", *Journal of Retailing* 64 (1): 12–37.
- Parasuraman, A., V. A. Zeithaml, and L. L. Berry, 1994. "Reassessment of Expectations as a Comparison Standard in Measuring Service Quality Implications for Future Research", *Journal of Marketing* 58: 111–124.
- Peris, M. W., 2003. "The Impact of Interpersonal Satisfaction on Repurchase Decisions", *Journal of Supply Chain Management* 39 (3): 30–38.
- Pollitt, C., and G. Bouckaert, 2000. *Public Management Reform: A Comparative Analysis*, Oxford: Oxford University Press.
- Pollitt, C., and H. Summa, 1997. "Trajectories of Reform: Public Management Change in Four Countries", *Public Money and Management* January–March: 7–18.
- Rabin, M., 1993. "Incorporating Fairness into Game Theory and Economics", *The American Economic Review* 83 (5): 1281–1302.
- Ratcliff, R., and G. McKoon, 1988. "A Retrieval Theory of Priming in Memory", *Psychological Review* 95 (3): 385–408.
- Schul, Y., and M. Schiff, 1993. "Measuring Satisfaction with Organization: Predictions From Information Accessibility", *The Public Opinion Quarterly* 57 (4): 536–551.
- Schuman, H., and S. Presser, 1996. *Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording and Context*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schwartz, B., 1986. *The Battle for Human Nature*, New York: Norton.
- Sears, D. Q., and C. L. Funk, 1990. "Self-Interest in Americans' Political Opinions", in: J. J. Mansbridge (ed.), *Beyond Self-Interest*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sears, D. Q., and C. L. Funk, 1991. "The Role of Self-Interest in Social and Political Attitudes", in: M. P. Zanna (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. vol. 24. California: Academic Press.

- Sobol, M., and G. Farrelly, 1988. "Corporate Reputation: A Function of Relative Size or Financial Performance", *Review of Business and Economic Research* 26 (1): 45–59.
- Strack, F., 1992. "'Order Effects' in Survey Research: Activation and Information Functions of Preceding Questions", in: N. Schwarz and S. Sudam (eds.), *Context Effects in Social and Psychological Research*, New York: Springer-Verlag.
- Thompson, L., and R. C. Elling, 2000. "Mapping Patterns of Support for Privatization in the Mass Public: The Case of Michigan", *Public Administration Review* 60 (July/August): 338–348.
- Torres, L., 2004. "Trajectories in Public Administration Reforms in European Continental Countries", *Australian Journal of Public Administration* 63 (3): 99–112.
- Treadwell, D. F., and T. M. Harrison, 1994. "Conceptualizing and Assessing Organizational Image: Model Images, Commitment, and Communication", *Communication Monographs* 61: 63–85.
- Tyler, T. R., 1990. "Justice, Self-Interest, and the Legitimacy of Legal and Political Authority", in: J. J. Mansbridge (ed.), *Beyond Self-Interest*, Chicago: University of Chicago Press.
- Van Ryzin, G. G., 2004. "Expectations, Performance and Citizen Satisfaction with Urban Services", *Journal of Policy Analysis and Management* 23 (3): 433–448.
- Van Ryzin, G. G., D. Muzzio, S. Immerwahr, L. Gulick, and E. Martinez, 2004. "Drivers and Consequences of Citizen Satisfaction: An Application of the American Customer Index Model to New York City", *Public Administration Review* 64 (3): 286–296.
- Vigoda, E., 2000. "Are You Being Served? The Responsiveness of Public Administration to Citizens' Demands: An Empirical Examination in Israel", *Public Administration* 78 (1): 165–191.
- Vigoda, E., 2002. "From Responsiveness to Collaboration: Governance, Citizens, and the Next Generation of Public Administration", *Public Administration Review* 62 (5): 527–540.
- Vigoda, E., and R. T. Golembiewski, 2001. "Citizenship Behavior and the Spirit of New Managerialism: A Theoretical Framework and Challenge for Governance", *American Review of Public Administration* 31 (3): 95–273.
- Vigoda-Gadot, E., and F. Yuval, 2004. "The State of Bureaucracy: Public Opinion about the Performance of Government Agencies in Israel", *International Journal of Public Opinion Research* 16 (1): 63–80.
- Weikart, L. A., 2001. "The Giuliani Administration and the New Public Management in New York City", *Urban Affairs Review* 36 (3): 81–359.
- White, M. F., and B. A. Menke, 1982. "On Assessing the Mood of the Public toward the Police: Some Conceptual Issues", *Journal of Criminal Justice* 10: 211–230.
- Wisniewski, M., 2001. "Using SERVQUAL to Assess Customer Satisfaction with Public Sector Services", *Managing Service Quality* 11 (6): 380–389.

פוליטיקה ציבור ורפורמה בעידן של ניהול ציבורי חדש

Yi, Y., 1989. "A Critical Review of Customer Satisfaction", in: V. A. Zeithaml, (ed.), *Review of Marketing*. Chicago: American Marketing Association.

Zeithaml, V. A., and M. J. Bitner, 1996. *Service Marketing*, New York

רון א' כהן

מדינה במעבר ופוליטיקה בשעת מבחן: יחסי המג'אהדין ח'לק והממשלות העיראקיות^{*1}

א. מבוא

המג'אהדין ח'לק הוא ארגון האופוזיציה הגדול ביותר שקם לרפובליקה האסלאמית של איראן. הארגון היה קיים עוד לפני ייסוד הרפובליקה האסלאמית והוא היה אחת התנועות המהפכניות שפעלו באיראן ערב הפלת משטרו של השאה האיראני, מוחמד ריזא שאה ב-1979. בזכות הלהט הדתי והארגון המג'אהדיני הצליחו הכוחות המהפכניים להפיל את המלוכה הפהלווית ששלטה במדינה האיראנית מ-1925. הפלת המלוכה הביאה לסיומה של שיטת שלטון מלוכנית והקימה במקומה שלטון תאוקרטי-רפובליקני.

הרפובליקה האסלאמית של איראן מייצגת שיטת שלטון חדשה בעולם האסלאם: שלטון רפובליקני על בסיס חוקתי-דתי. עם כינונה נדחקו המג'אהדין יחד עם תנועות ומפלגות אחרות אל השוליים הפוליטיים של הרפובליקה החדשה. דחיקה זו מנעה מהם להתחרות על מושבים במג'לס (הפרלמנט האיראני) החדש, להתמודד לנשיאות המדינה ואף להתקיים כארגון פוליטי. הארגון סירב להכיר בעובדה זו והחל להתעמת עם מוסדות הרפובליקה החדשה שאך קמה. מייסדי הרפובליקה החדשה רדפו את הארגון עד חורמה ולא אפשרו את פעילותו. רדיפה זו הובילה את הארגון לנקוט אמצעים אלימים נגד המשטר על מוסדותיו השונים. תקופה זו מוכרת בהיסטוריה של איראן המודרנית כ"תקופת הטרור". עימותים אלו לא שככו עד אשר הסתלק הארגון מאיראן בקיץ 1981 ונערך לבנייה מחודשת בצרפת.

שהיית הארגון בצרפת ארכה חמש שנים (1981-1986) עד אשר החליטה ממשלת צרפת בלחץ איראני, דיפלומטי בחלקו אך טרוריסטי בעיקרו, לגרש את אנשי הארגון ולמנוע את המשך פעילותו על אדמתה. אנשי הארגון קיוו למצוא מפלט

^{1*} עיקרי מאמר זה נישאו בהרצאה במכון טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים: "ברית לא מותרת: המג'אהדין האיראני והמשטר העיראקי", יוני 2009. תודתי נתונה לד"ר נגה אפרתי ולד"ר בשמת יפת-אבשלום שהעניקו אכסניה להרצאה.

מדיני במדינה אירופית אחרת, אך תקוותם נגוזה: מדינות אירופה חסמו אף הן את כניסתם אל שטחן בגלל חשש ממשבר דיפלומטי עם איראן ואף מטורר עקיף מצדה, כפי שאירע בצרפת. הארגון, שלא מצא מנוח לכף רגלו על אדמת אירופה ובארצות הברית, החליט להתמקם פוליטית וצבאית בעיראק של צדאם חוסיין. בשנה זו, 1986, היו נתונות איראן ועיראק בשיאה של המלחמה עקובת הדם ביניהן, ובשלב זה טרם נחזה סיומה.

מטרת מאמר זה היא להציג את השתלשלות האירועים לעזיבת הארגון את צרפת ולהתמקמותו בעיראק. המאמר ינסה לענות על השאלות האלה: מדוע בחרו אנשי הארגון לחבור לגרועה שבאויבות מולדתם וכיצד הצליח הארגון להשתלב צבאית במערך הלחימה העיראקית ברפובליקה האסלאמית? כיצד עלה בידי הארגון לשרוד תקופה כה ארוכה מתום מלחמת איראן-עיראק באוגוסט 1988 ועד נפילת המשטר העיראקי של צדאם במאי 2003, ואף לאחר מכן?

כמו כן אנסה לבחון מזווית אחרת את הצד העיראקי ב"רומן האסור" הזה לכאורה בין ארגון אופוזיציוני איראני-שיעי לבין משטר דיקטטורי עיראקי-סוני במטרה לענות על השאלות האלה: מדוע המשיכה עיראק לתמוך במג'אהדין לאחר תום מלחמת שמונה השנים? כיצד השפיעה נוכחותו של הארגון על תהליך הנורמליזציה של עיראק עם איראן לאחר תום מלחמת שמונה השנים? וכיצד ראה העולם המערבי - אירופה וארצות הברית - את שידוך הכלאיים הזה?

ב. רקע היסטורי

ארגון המג'אהדין ח'לק קם ב-1965 על ידי עשרה סטודנטים באוניברסיטת טהראן שקיוו להוביל תנועה עממית להפלת המלוכה הפהלווית. הארגון קם שנתיים לאחר פרסום רפורמות "המהפכה הלבנה" של מוחמד ריזא שאה, השאה של איראן, ב-1963. עם הכרזת הרפורמות בשנה זו מחה האיתאללה רוחאללה ח'ומייני על הרפורמות הללו וכרך את מורת רוחו מהן במחאה אנטי-מלוכנית ואנטי-מערבית, אגב הדגשת השאיפות לשוב ל"אסלאם הטהור" ולהחזיר את אנשי הדת לעשייה הפוליטית והכלכלית. המג'אהדין מנגד גיבשו את האידאולוגיה שלהם על בסיס אסלאמי-מרקסיסטי.

באותה העת נשבה רוח הסוציאליזם במדינות המזרח התיכון ואף נקלטה במצרים הגאצריסטית, עובדה שבאה לידי ביטוי ב"אמנה הלאומית" של נאצר בכל הנוגע לסוציאליזם ערבי. גם באיראן היו תנועות מרקסיסטיות וסמי-מרקסיסטיות שביקשו להחדיר לעולם המוסלמי את רעיונותיהן. נראה היה כי יש

קושי רב בשילוב סוציאליזם מרקסיסטי בעולם האסלאם, שכן סוציאליזם מבית מדרשו של קרל מרקס, שהיה נגוע באתאיזם, לא קנה לו אחיזה בארצות המזרח התיכון המוסלמיות והמסורתיות (Keddie, 1981: 239). אנשי הדת באיראן לא נבדלו בהתייחסותם לאתאיזם המיוצג לכאורה במשנתו של מרקס. אך בפועל, היו באיראן נציגויות של מפלגות פרו-קומוניסטיות לא מעטות, והמובילה שבהן הייתה ה"תודעה" (ההמון) שהייתה תחת השפעה רוסית. מפלגת ה"תודעה" עמדה במוקד "משבר מצדק"² שכן בריטניה, ובייחוד ארצות הברית, חששו מהשתלטות רוסית על הפוליטיקה האיראנית באמצעות מפלגה זו. הייתה זו אחת המפלגות היחידות לאחר המהפכה האסלאמית שהותר לה להמשיך ולהתקיים, ואף להיבחר לפרלמנט; אך זאת רק עד 1983, עת פוזרה המפלגה וראשיה נעצרו ונכלאו באשמת ריגול לברית המועצות.

ארגון המג'אהדין, שקיבל על עצמו לגבש אידאולוגיה רעיונית המשלבת בין אסלאם לבין סוציאליזם, היה נתון בקונפליקט פנימי בין הכוחות שביכרו את הרעיונות המרקסיסטיים על פני הרעיונות האסלאמיים, ולהפך. בשנה העשירית לקיומו (1975) חווה הארגון פיצול רעיוני ופיזי: האידאולוגים המרקסיסטים עזבו את שורות הארגון וכינו את הפלג החדש המג'אהדין המרקסיסטי, ואילו אלו שדגלו בהדגשת הזהות האסלאמית נשארו בארגון האם בשמו המקורי: המג'אהדין ח'לק (מנשרי, 1988: 80; Keddie, 1989: 162–169; Abrahamian, 1989: 162–169; Gheissari and Nasr, 2006: 49, 82; 1981: 225).

הפלג המרקסיסטי נלאה מלקנות לו אחיזה חברתית,³ ונרדף על ידי המשטרה החשאית של השאה (סאוא"ך - סַזְמַאן-א-אַמְנִית וְ אָטְלַעַאֵת כְּשֶׁר - הארגון לביטחון ומודיעין של המדינה). לעומתו הצליח הפלג האסלאמי לרדת למחתרת ולשמר את כוחותיו. בשלב זה, במחצית השנייה של שנות השבעים, הגביר הארגון את דפוס פעולתו הלוחמנית, והחל לדבוק בזירוז ההתקוממות המזוינת כדי לממש את מטרתו: הפלת המלוכה הפהלווית בכל דרך.

בצד המג'אהדין פעלו שני הארגונים המרקסיסטיים - ארגון הפדאיון ח'לק ותנועת ה"תודעה" - שנלחמו כל אחד בדרכו כדי להביא לקץ שלטון הפהלוויים: המג'אהדין והפדאיון בחרו בדרך המזוינת, ואילו התודעה בחרה בדרך המחאה. על התזמורת האופוזיציונית הזו ניצח האיתאללה ח'ומייני ששהה אותה העת

² המשבר קרוי על שמו, מפני שהוא היה מובילי הכוחות הלאומיים שפעלו והצליחו להלאים את הנפט האיראני ב-1951. עם ההלאמה ואי-חידוש הזיכיון עם הבריטים, נוצר משבר כלכלי-פוליטי ודיפלומטי שהסתיים רק בהדחתו מראשות הממשלה באוגוסט 1953, במבצע שידוע בכינוי "מבצע אג'קס".

³ הגם שהיו ארגונים מרקסיסטיים אחרים (פדאיון, "תודעה") שממילא התמיכה בהם הייתה חלקית, וזאת בעיקר בשל זהותה האתאיסטית של האידאולוגיה המרקסיסטית.

בעיראק והלהיט משם את הרוחות באיראן. להפצת התעמולה נעזר ח'ומייני בקלטות ובעלוני, אשר הופצו חנים או במחירי עלות בקרב כל בית ובית. גם תחנת בי.בי.סי הבריטית עמדה בצדו ונתנה לו במה לשדר את תעמולתו אל איראן. כך או כך מצאה לה התעמולה אוזן קשבת, והמוני מאמינים שיעים, קהלו של ח'ומייני ונפגעי תמורות "המהפכה הלבנה" נענו לקריאתו והביעו את מחאתם ברחובות (Cohen, 2009: xiii).

תהליך האצת המהפכה החל בינואר 1978 עת מאמר מערכת של עיתון **אטלאעאט** (חדשות או ידיעות) יצא במתקפה חריפה על ח'ומייני ועל מעמדו הדתי, בין השאר, בטענה שהוא סוכן בריטי. מאמר זה ליבה את הגחלים שלחשו ממילא והוציא לרחובות את המוני תומכיו של ח'ומייני שביקשו לתבוע את עלבוננו. המשטר לא נשאר אדיש לנוכח התפתחות זו, וכוחות הביטחון המלוכניים דיכאו את המהומות ביד קשה שגרמה להרוגים ולפצועים רבים מהמחנה הח'ומייניסטי.

מאותה עת החל להיווצר תהליך הקצנה של ליבוי הלהבות. בכל הפגנה היו הרוגים, ולכל ההרוגים נעשו הלוויות המוניות בעלות צביון מחאתי-דתי שגררו הרוגים נוספים. כך חוזר חלילה עד ערב המהפכה. גם המג'אהדין, יחד עם התנועות המהפכניות האחרות, גרמו לשלהוב היצרים, ובניגוד לאנשי הדת ולתומכיהם, הם נמנו עם הכוחות היחידים שהפעילו טרור ואחזו בנשק נגד המשטר ונגד מוסדותיו. למרות זאת, זעם המשטר לא הופנה כלפיהם בלבד, אלא ביחוד כלפי אנשי הדת ותומכיהם שגדשו את הרחובות במחאות ובהפגנות.

שבור, מוכה וחבול, ונוסף על כך חולה מאוד, יצא השאה את איראן ב-16 בינואר 1979 ומעולם לא שב אליה. השאה השאיר את ראש הממשלה שאהפור בח'תיאר ממפלגת "החזית הלאומית" לנהל את המדינה ולהשיב את השקט על כנו. כ-25 שנה קודם לכן בעת "משבר מוצדק" יצא השאה את איראן מבולבל ומבוהל בעקבות לחץ בריטי ואמריקני, והסכים בלית בררה שארגון הסי.איי.אי יפעל בדרכיו להדחת ראש הממשלה מוחמד מוצדק. אירוני למדי שאז הייתה "החזית הלאומית" בראשות מוצדק הבעיה של השאה (ובעיקר של הבריטים והאמריקנים), ואילו עתה הוא ביקש להיעזר בה (באמצעות מינויו של בח'תיאר) לצורך הרגעת ההמונים והשכנת סדר במדינה.

יציאתו של השאה דווקא במועד זה סימלה אפוא בעיני המהפכנים ניצחון חשוב וגדול. ראש הממשלה בח'תיאר השלה את עצמו בכך שיוכל להביא לרגיעה עם ביטול הצנזורות והחוקים הנוקשים ועם ביטול רפורמות "המהפכה הלבנה", מפני שהכוחות המהפכניים, ח'ומייני, המג'אהדין, הפדאיאן ושאר התנועות ראו בשיטת

פעולתם ניצחון גדול ומהפכני. ח'ומייני כינה את ממשלתו של בח'תיאר "לא חוקית" ומינה לעצמו "ממשלת צללים" בראשותו של מהדי בזארגאן, שלימים תהפוך להיות ממשלת הרפובליקה האסלאמית של איראן (Keddie, 1981: 257; מנשרי, 1988: 86).

הלהט המהפכני עם הסתלקותו של השאה הלך וגבר. עם התפרקות הסדר המלוכני והמשטרה הפנימית, נוסף על התפרקות יחידות צבאיות שלמות שערקו מהצבא ועברו לצד המהפכני, נוצר עתה כוח חסר תקדים, ייחודי, תוסס וצמא לדם של הכוחות המהפכניים. אלו ביקשו לבוא חשבון עם כל אותם מלוכנים שבמשך עשורים דיכאו את המדינה האיראנית על מגוון רבדיה הדתיים והחברתיים. אכן הקבוצות הללו שלימים ייקראו "הוועדות המהפכניות" ו"משמרות המהפכה" החלו לבוא חשבון עם נציגי המשטר שהופל לא מכבר.

ג. התקווה לעתיד חדש

עם כינון המשטר החדש קיוו המג'אהדין להשתלב במערכת הפוליטית החדשה שאך הוקמה. אולם, לדאבונם ולדאבון שאר התנועות המהפכניות שתפיסת עולמן הפוליטית לא עלתה בקנה אחד עם התורה המהפכנית האסלאמית השיעית של האייתאללה ח'ומייני, נמנע מתנועות אלו, למעט מפלגת ה"תודה", להתחרות על מקומות במג'לס ואף להתמודד לנשיאות המדינה. המג'אהדין חשו נבגדים, ובצדק. יחד עם תנועות המחאה האיראניות הם העלו קרבן אנושי גדול שגמולו לא הושב להם עם כינון הרפובליקה האסלאמית (מנשרי, 1988: 101-103).

הארגון ניסה להביע את אכזבתו בדרכי המחאה העממית הישנה והטובה. תקוותו הייתה שבאמצעותה יאפשר המשטר החדש למג'אהדין להיכנס למעגל היצירה הפוליטית של המשטר. ואולם, המשטר פירש אחרת את רוח המחאה וראה בפוטנציאל המהפכני של הארגון איום על קיומו. בשלב זה החלה גם הרפובליקה האסלאמית, בדומה לשאה, לרדוף את הארגון. רדיפה זו הביאה את הארגון להשתמש באלימות מזוינת כדי להביא להפלת הרפובליקה האסלאמית, בדומה לפעולות שנקט זה מכבר נגד המלוכה הפהלווית.

המשטר האיראני החדש סבר כי אם לא יקטע את שאיפות הארגון בעודן באבן עתיד הוא להתמודד עם ארגון שאחזיתו בעם האיראני הולכת וגדלה. בשלב זה, במחצית השנה הראשונה של 1981, החל המשטר למגר בכוח את האופוזיציה המג'אהדינית שהחליטה בינתיים לרדת אל המחותרת כדי לשמר את כוחותיה. תמיכה לא צפויה במג'אהדין באה מצדו של הנשיא האיראני אבו אל-חסן בני-

צדר שהיה אותה העת נתון במאבקים פנימיים בצמרת ההנהגה האיראנית. גם בני-צדר, שהוכר על ידי ח'ומייני כ"בנו הרוחני", ביקש לנתב את השלטון למחוזות שלווים יותר מאשר ביקשו אנשי הדת דוגמת ראש הממשלה רג'אי, רפסנג'אני וח'מנהאי.

בני-צדר גילה כי כוחם של אנשי הדת במג'לס ובמעגל הקרוב של ח'ומייני רב יותר מכוחו, ולאחר הדחתו מהנשיאות ביוני 1981 ירד בהסכמה שבשתיקה מצד ח'ומייני אל המחותרת וחבר להנהגת המג'אהדין שכבר הייתה לא מכבר במחתרת. ביולי 1981 עזבו בני-צדר והנהגת המג'אהדין את איראן והתמקמו בצרפת. המשטר הצרפתי שהיה פתוח לגולים פוליטיים כאלו ואחרים אִפשר למטה המג'אהדין להתבסס בצרפת ולהעתיק אליה את פעילותם הפוליטית והמחתרתית (מנשרי, 1988: 108; קורדסמן ווגר, 1998: 139; Abrahamian, 2001: 76–77).

בצרפת חברו המג'אהדין לארגוני אופוזיציה אחרים שכבר שהו בגלות והייתה להם מטרה אחת - הפלת הרפובליקה האסלאמית - שלמען מימושה התגבשו והקימו את "מועצת ההתנגדות הלאומית של איראן". גם הנשיא המודח בני-צדר חבר למועצה זו.⁴ המג'אהדין היו התנועה הגדולה במועצה אך אט-אט החלו להשתלט על הנהגת המועצה הוועדות שהקימה המועצה לטובת המטרה שלשמן הוקמה.

הרומן הצרפתי-מג'אהדיני נמשך כחמש שנים (1981-1986). בזמן הזה הייתה איראן נתונה במלחמה עקובה מדם נגד עיראק. עמידתה של צרפת וסיועה לעיראק בזמן המלחמה לא התקבלו בעין יפה ברפובליקה האסלאמית. איראן, שקרסה תחת העול הכלכלי והמחיר הכבד שהמלחמה גבתה ממנה, לא יכלה להישאר אדישה לנוכח עזרתה הגלויה של צרפת לרודן העיראקי. לא זו אף זו, הצרפתים אירחו, על חשבונם, את האופוזיציה האיראנית שהפעילה מהרובע הצרפתי שבה התמקמה (Auvers Sur-Oise) את שליחיה באיראן כנגד מוקדי השלטון השונים במדינה (Cohen, 2009: 59–62).

על רקע הדברים הללו לא יכלה איראן לעמוד מנגד ולאפשר לצרפת לתמוך במאמץ המלחמתי העיראקי ובד בבד במאמץ המחותרת-אופוזיציוני של המג'אהדין. לפיכך החליטה כי עליה להילחם בצרפת כדי להפיל שתי ציפורים במכה אחת: השתקת האופוזיציה האיראנית שנשלטה בעיקר על ידי המג'אהדין

⁴ בתו של בני-צדר נישאה אפילו לבין מסעוד רג'וי מנהיג המג'אהדין. נישואי בוסר אלו החזיקו מעמד כשנה, ובאו לקצם בד בבד עם נטישת בני-צדר את "מועצת ההתנגדות" בשל רקימת קשרים דיפלומטיים בין המועצה לבין עיראק.

וכן הובלת צרפת להפסיק את סיועה הצבאי לעיראק. לשם כך לחצה איראן על צרפת, בדרכים דיפלומטיות ובעיקר טרוריסטיות, ודרשה ממנה לסלק מאדמתה את המג'אהדין.⁵ איראן דרשה גם להשיב את הכספים המוקפאים בבנקים הצרפתיים מאז הסתלקות השאה. המשטר האיראני היה נואש למטבע זר בשל עלות המלחמה והכלכלה הקורסת.

הלחץ הדיפלומטי והטרוריסטי שהפעילה איראן השפיע בסופו של דבר, וב-1986 ביקשה צרפת את המג'אהדין לעזוב את המדינה. הארגון הבין כי תחינותיו לא יעזרו, וביקש למצוא לו מקלט אחר באירופה. אך לדאבונו נקלט המסר שהעבירה איראן לצרפת גם בקרב מדינות אירופה האחרות שחששו ממשברים דיפלומטיים עם איראן, ובעיקר מטרור סמוי ועקיף מצד איראן נגדן. בלית בררה החליט הארגון לעזוב את צרפת ולהתמקם בעיראק. המציאות שהייתה צפויה הכי פחות מבחינת הארגון הפכה לעובדה מוגמרת. להזכיר, עיראק ואיראן היו נתונות במלחמה שבשלב זה טרם נצפה סיומה (מנשרי, 1988: 210; Cohen, 2009: 59–68).

ד. ברית לא מותרת: המג'אהדין ועיראק

הארגון ידע משברים רבים בשנות פעילותו ואיבד חברים ותומכים, אך למרות זאת הגיע להישגים מהפכניים והחל להתברג כארגון מהפכני בתודעה האיראנית. כך נפתח הלכה למעשה עידן חדש בעולם התנועות המהפכניות במזרח התיכון בכלל ובאיראן בפרט. בוגדים ואנשי גיס חמישי היו מאז ומעולם, אך בכל זאת עד מעבר המג'אהדין לעיראק טרם נרשם תקדים בהווי המזרח תיכוני בעת החדשה, ובו חוברים אנשי קבוצה אופוזיציונית למאבק המלחמתי של מדינת האויב במולדתם שלהם. פעילות מרי וטרור של ארגוני אופוזיציה ותנועות לאומיות - למשל דרוזים נגד המנדט הצרפתי בלבנון וסוריה; יהודים נגד המנדט הבריטי; אלג'יר נגד הקולוניאליזם הצרפתיים; עיראק נגד הבריטים - הופנתה לרוב נגד השלטון הקולוניאלי, ופחות, אם בכלל, נגד האוכלוסייה המקומית או נגד מייצגיה. התנועות הלאומיות בצד תנועות האופוזיציה המגוונות, הקיימות באופן טבעי בכל מדינה ומדינה במזרח התיכון, פעלו ועודן פועלות בתוך המסגרת הגאוגרפית של מדינתן.

⁵ להרחבה בנושא קשרי איראן-צרפת בזמן מלחמת איראן-עיראק ראו, Kramer, 2009: 61; Cohen, 1996: 245–254.

אפשר לכאורה לנמק את המעבר של הארגון לעיראק ברצון המשותף להפיל את המשטר האסלאמי, כל אחד מסיבותיו. העיראקים חפצו בכך לנוכח חששם המובהק כי הדי המהפכה יקימו עליהם את האוכלוסייה השיעית במדינה, ואילו הארגון פעל על רקע תחושתו כי נגנבה לו המהפכה שהוא כה טרח להביאה. מנהיגי הארגון ידעו כי את תהליך ההיווצרות של המהפכה האסלאמית ניהל הלכה למעשה חו'מיני מעיראק, והיו משוכנעים כי מה שהיה טוב עבור מהפכת הקלטות של ח'ומייני, יהיה טוב לצבא המתגבש של תנועת האופוזיציה של המג'אהדין.

עם הגעת הנהגת הארגון לעיראק היא החלה לפעול לכך שכל התאים המחותרתיים שנותרו באיראן בצד תומכי הארגון וחבריו הנמצאים במערב יחברו אל אנשיה בעיראק. בד בבד החל הארגון בשיתוף פעולה מלא עם סוכנויות הביטחון העיראקיות לתכנן את הקמתו של צבא המג'אהדין. עם הגעת התומכים והחברים הרבים של הארגון, מאירופה (בעיקר מצרפת) ומאיראן, החל הארגון להקים את "צבא השחרור הלאומי של איראן" ששלדו התבסס בעיקר על חברי המג'אהדין ועל תומכים נוספים מארגוני אופוזיציה שונים שחברו למג'אהדין ולמטרותיהם.

המג'אהדין ייחסו כמה יתרונות אפשריים לשהותם בעיראק. הראשון הוא הקרבה הגאוגרפית לאיראן. על גבול עיראק־איראן יהיה להם קל יותר ליישם את מטרותם מאשר מצרפת. השני, לעיראק ולתנועת ההתנגדות יש מטרה משותפת: הפלת הרפובליקה האסלאמית. השלישי, הדבר יקל על קבלת סיוע עיראקי למימוש מטרותם. הרביעי, האמונה המלאה כי המלחמה קרבה לסיום וכי המשטר האיראני על סף קריסה כלכלית, צבאית, פוליטית וחברתית. כל שנותר למג'אהדין לעשות הוא להמתין לנפילת המשטר ולהיות קרובים דיים כדי להשתלט מחדש על המדינה האיראנית.

ואכן, המשטר העיראקי חימש וצייד את המג'אהדין ועזר להם להקים את "צבא השחרור הלאומי של איראן". עם זאת טענו המג'אהדין ו"מועצת ההתנגדות הלאומית של איראן" כי עיראק אינה מסייעת להם כספית וקל וחומר אינה מעורבת בחימוש, באימון ובניהול המבצעים שאותם הוציאו ומתעתדים להוציא בשטחה של איראן. לטענת הארגון, הציבור האיראני באיראן ומחוצה לה הוא התורם העיקרי, בהקרבה אנושית או כספית, לטובת מטרותו הנעלה, הלוא היא הפלת הרפובליקה האסלאמית של איראן.

בשנה הראשונה של המג'אהדין בעיראק, הארגון לא היה שותף בלחימה בכוחות האיראניים מאחר שהתמקד בהקמת "צבא השחרור" ובאימון הלוחמים. רק ב-

1987 התחיל להוציא מבצעים נגד הכוחות האיראניים ונחל הצלחות לא מעטות בשדה הקרב. העיראקים סיפקו כמובן לארגון את המודיעין המקדים ואת החיפוי האווירי והארטילרי.

בשיא כוחם מנו המג'אהדין 40,000 לוחמים ששירתו הן כלוחמים והן כתומכי לחימה ב"צבא השחרור" של הארגון. מבצעייהם היו מתוקשרים ומוצלחים, ובשיא כוחם אף חדרו יותר מ-150 ק"מ לתוך השטח האיראני, יותר מאשר חדרו אי-פעם כוחות עיראקיים אל המדינה האיראנית. הצלחות אלו חיזקו את האמונה המג'אהדינית בדבר חולשתה של איראן, והם החלו להאמין שישלטו במדינה בזמן הקרוב.

ביולי 1988 קיבלו עיראק ואיראן את החלטת מועצת הביטחון מס' 598 בדבר הפסקת האש, וחודש לאחר מכן חתמו על הסכם הפסקת האש. המג'אהדין עמדו נבוכים במציאות החדשה שנוצרה, מפני שמבחינתם המלחמה הסתיימה מהר מדי, ותוצאותיה לא היו לפי רוחם. לדידם, המשטר באיראן שחתם על הסכם הפסקת אש לא השתנה. הסיום הרצוי מבחינתם היה קריסת המערכות באיראן והתממשות תקוותם של המוני העם האיראני שהארגון על שלוחותיו יציל את העם האיראני מטופרי המשטר הדתי (קורדסמן ווגנר, 1998: 428-429).

עם זאת, הסכם הפסקת האש לא מנע מהמג'אהדין לסבור שהמציאות בחלק האיראני זהה לזו שסרטטו לעצמם: משטר כה חלש העומד על סף התפרקות, כך שכל שנתר להם הוא להיכנס לאיראן ולקטוף את פרי מאבקם - הפלת הרפובליקה האסלאמית. אמונה נאיבית ופתטית זו הביאה את המג'אהדין להוביל מבצע שהיה מורכב בעיקר מאזרחים איראנים ומלוחמים מעטים שקיוו שבעצם כניסתם לאיראן יחברו אליהם המוני העם האיראני ויפלו יחד עמם את הדרך לטהראן; כך לשיטתם צפויה הייתה להיווצר תנועה עממית-מהפכנית בלתי ניתנת לעצירה.

למבצע זה יצאו כ-2,500 גברים, נשים וטף. רק כמה עשרות בודדות הצליחו לשוב בחיים אל הגבול העיראקי. כל השאר נטבחו על ידי הצבא האיראני ועל ידי "משמרות המהפכה" שידעו מבעוד מועד על התהלוכה העממית שמנסה הארגון להוביל. למצער גם אזרחים תמימים בכפרים ובערים האיראניות שבהם עברה התהלוכה, סבלו שלא כדין מנחת זרועו של המשטר האיראני לנוכח החשד שאותם כפריים נרתמו למאמצים המהפכניים והמרדניים של המג'אהדין. לא נרחיק לכת ונאמר כי צעדת המג'אהדין אל תוך איראן, על היבטיה השונים, מזכירה את צעדתו של האמאם השלישי, חוסיין בן עלי, ב-680 לספירה, יחד עם

תומכיו ומשפחתו, בעיר כרבלא כדי להילחם בעושק המשטר האומיי של יזיד, היורש הטרי של האימפריה האומיית.

מכל מקום תוצאותיו ההרסניות של המבצע היו נקודת השיא של הארגון לחיוב ולשלילה. כמו כדור העולה אל שיא גובהו היו המג'אהדין, דקה לפני היציאה למבצע, בשיא כוחם, אך עם הכניסה הפיזית לאיראן החל הכדור לצלול אל עברי פי פחת. עתה, לא רק שהארגון סבל מאבדן חמור של חיי אדם שהביא לפגיעה בסדר כוחותיו אלא אף נפגמו המוטיבציה שלו ואמונתו בצדקת הדרך. המשבר שנכפה על המג'אהדין נבע אפוא מהבנה שגויה של המציאות באיראן ומתחושת עליונות רעיונית וצבאית חסרת בסיס (Cohen, 2009: 59–68).

ה. המציאות החדשה עם תום מלחמת איראן-עיראק ושנות התשעים

בעקבות המבצע הכושל נמחקו באחת כל הצלחותיו הקודמות של הארגון בשדה הקרב מול איראן. עתה ניסה הארגון לשקם את כוחו, על אף המורל הירוד ותחושת ההחמצה שאחזו בו. הארגון שהה עדיין בשטח העיראקי, ולכן הרשה לעצמו להוציא פעולות צבאיות כאלו ואחרות בשטח האיראני בלי שייראה הדבר כאילו עיראק היא זו שדוחפת את הארגון להסלמה. אך עם תחילת תקופת הנורמליזציה בין איראן לעיראק בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת, התקשה הארגון עוד יותר להוציא מבצעים צבאיים. עתה, הרודן העיראקי צדאם חוסיין מנע את פעולותיו הצבאיות של הארגון, ולא נותר לו אלא לקפוא על שמריו ולייחל למציאות צבאית אחרת באזור.

מאחר שידי הארגון נכבלו מן הבחינה הצבאית, לעת עתה פנה אל דעת הקהל הבינלאומית בתקווה לגייסה לצדו במאבקו ברפובליקה האסלאמית של איראן. לטובת כך הקים הארגון משרדי פעולה וצירף לשירותיו לוביסטים רהוטי שפה שביקשו לגייס תמיכה פוליטית מצד מפלגות כאלו ואחרות. תמיכה זו הושגה בעיקר ממפלגות פוליטיות שלא היו בשלטון ומכאלה שהתנגדו לשלטון הדתי באיראן.

במציאות החדשה של איראן לאחר מלחמת שמונה השנים הרגישה הרפובליקה האסלאמית כי עליה להצדיק את קיומה ולקבוע עובדות בשטח בדבר עצם קיומה. מעבר לשיקולים הדיפלומטיים, ניסתה איראן לנקוט טרור סמוי ועקיף שהופנה נגד גורמים במדינות שונות שלא ראו עין בעין את קיומה של הרפובליקה האסלאמית. הטרור לא כוון נגד המדינות שבהן בוצעו פעולות

הטרור אלא נגד מתנגדי המשטר האיראני ששהו במדינות האלה. במהלך הפעולות הללו נפגעו גם אזרחים חפים מפשע. איראן הצליחה אמנם להעביר מסר ברור לתנועות ההתנגדות האיראנית באמצעות פעולות החיסול, אך בד בבד ערערה את תדמיתה בעיני מדינות המערב ואת קשריה הדיפלומטיים עמן, שממילא היו רופפים.

בהמשך השכילה איראן להפסיק את הטרור האנטי-אופוזיציוני ולהמיר אותו בהידברות עם מדינות המערב, הידברות שגם המערב חפץ בה. הידברות זו הייתה מותנית בכך שהמדינות יפסיקו את התמיכה הכלכלית והפוליטית בתנועת ההתנגדות האיראנית, והמג'אהדין בראשם (Mohaddesin, 1993: 113–124).

ההידברות שניסה המערב להוביל נבעה מחישוב יחסי הכוחות החדשים שנוצרו במזרח התיכון עם סיום מלחמת שמונה השנים בין איראן לעיראק. המערב, ובראשו ארצות הברית, דגל בשיטת "הבלימה הכפולה" (dual containment), כדי לייצב את המערכת במזרח התיכון וכדי שלא להעדיף כוח אחד על משנהו. כך שאפו לשמר את מאזן הכוחות במזרח התיכון. איראן, שהייתה עד ערב המהפכה האסלאמית ה"שוטר של המפרץ", הפכה עד מהרה להיות איום קיומי עבור מדינות שהמיעוט השיעי בהן שימש קרקע נוחה לספיגת גלי המהפכה האסלאמית השיעית (Cohen, 2009: 143–144).

ההידברות על פי רוב לא נשאה פרי. הסיבה לכך היא שאיראן הציבה תנאי מוקדם ובלתי מתפשר שהמדינות החפצות בהידברות איתה חייבות תחילה לחדול מתמיכה כזו או אחרת בארגוני ההתנגדות והמג'אהדין בראשם. לצערה של תנועת ההתנגדות, מאמצי הרפובליקה האסלאמית נשאו פרי, כאשר באוקטובר 1994 הכריזה מחלקת המדינה של ארצות הברית על צירוף ארגון המג'אהדין לרשימת ארגוני הטרור הבינלאומי שפעילותם על אדמת ארצות הברית אסורה (שם, 152).

הסיבות הרשמיות שאותן פרסמה ארצות הברית לגבי המג'אהדין היו: הארגון הוא כת הסוגדת למנהיגה, מסעוד רג'וי; הארגון נטול לגמרי סדר יום מערבי דמוקרטי; כל חזונו היא שקר וכזב. כמו כן טענה ארצות הברית כי המג'אהדין מפעילים טרור נגד אוכלוסייה תמימה באיראן. האמריקנים קבעו נחרצות כי המג'אהדין היו שותפים בהריגת קצין אמריקני באיראן שלפני המהפכה האסלאמית. נתון זה מוטל בספק רב מאחר שבידי ארצות הברית לא היו הוכחות מוצקות לכך שדווקא המג'אהדין היו אלו שפגעו בקצין. הסיבה הרשמית פחות להכרזה של ארצות הברית על המג'אהדין כארגון טרור הייתה כי היא מנסה

להפיס את דעתה של איראן לקראת הידברות אפשרית, שהותנתה כאמור מראש במידת נכונותן של אותן המדינות למנוע את פעילות המג'אהדין (שם, 44-46).

הדיון אם הארגון הוא כת הסוגדת למנהיגה הוא תאורטי ברובו, מפני שההגדרות למושג "כת" נרחבות. ארגון כמו המג'אהדין עונה על חלק מההגדרות הרבות שחלקן נכפו עליו בשל היותו ארגון נרדף וגולה. קשה לומר שהמג'אהדין יצרו דת חדשה או ביקשו לשנות את זו הקיימת, אלא ניסו כפי שהמערב מבין זאת, להשתמש בכליהם הדתיים כדי להסביר את דת השיעה, כפי שאנשי דת סונים או שיעים עושים חדשות לבקרים. הארגון, אם כן, לא חידש דבר בתחום זה.⁶

אחת ההשלכות המיידיות של הכנסת הארגון אל רשימת ארגוני הטרור הבינלאומי הייתה הטלת איסור גורף על הארגון להמשיך בפעילותו הפוליטית בארצות הברית, להחזיק במשרדיו ואף לאסוף כספים מתורמים פרטיים או מקבוצות תמיכה ממשלתיות. בשלב זה קצרה הרפובליקה האסלאמית את פרות דבקותה האובססיבית בכך שהמג'אהדין הוא ארגון טרור, וטענה כי הצדק הבינלאומי בנושא זה יצא לאור.

השלכה נוספת לפעולה זו של מחלקת המדינה האמריקנית הייתה שמדינות מערביות נוספות אימצו את הנורמה האמריקנית בדבר הכללת הארגון ברשימת ארגוני הטרור הבינלאומי הפרטית שלהן. תגובת שרשרת זו הביאה הלכה למעשה להתמוססותו של הארגון בארצות הברית ובאירופה. הארגון מנגד לא קיבל את הדין בהכנעה, וניסה בשארית כוחותיו הפוליטיים להעמיד את האמריקנים ואת האירופים על טעותם. לצער המג'אהדין מאמציהם עלו בתוהו. ארגון המג'אהדין נותר אפוא בודד וחסר אונים על אדמת עיראק, בהחזיקו במטה הראשי שלו - מחנה אשורף הקרוב לבגדאד - ובעוד ארבעה בסיסים הפזורים על קו הגבול העיראקי-איראני.

1. ההדרה הכפולה

מאבקם הצבאי של המג'אהדין הוקפא כאמור חלקית בתום מלחמת שמונה השנים בין איראן לעיראק, עובדה שאילצה את הארגון לפתח חזיתות מקבילות ויעילות לא פחות כדי להילחם ברפובליקה האסלאמית של איראן. אחת

⁶ נושאים כמו אידאולוגיות הארגון, פולחן האישי של מסעוד רגוי, הגמישות האידאולוגית, המאבק המזוין בשנות התשעים, וחזונום לגבי איראן, אפשר למצוא בספרי על המג'אהדין (Cohen, 2009). להבנת המורכבות בפרשנות האסלאם למושגים מערביים של זכויות אדם וליברליזם, ראו פרק ב בספרה של קטרינה דלקורה (Dalacoura, 2003: 39-75).

החזיתות הללו הייתה זירת "זכויות האדם", שבאמצעותה חשבו המג'אהדין לזכות באהדתו של העולם המערבי, הרגיש מאוד לזכויות האדם בארצות האסלאם, בייחוד תחת משטרים מעיקים ואסלאמיסטיים דוגמת הרפובליקה האסלאמית עצמה.

בתחום "זכויות האדם" צברו אפוא המג'אהדין בתחילה נקודות זכות רבות אך לא הצליחו להביא לתוצאות הרצויות מבחינתם: תמיכה רשמית ורחבת היקף בשאיפתם להפיל את הרפובליקה האסלאמית. לדאבונם, הגרוע מכול הוא שאירע להם בעקבות הכנסתם לרשימת ארגוני הטרור הבינלאומי. הסיבות להכנסתם לרשימת הטרור כבר נידונו בפרוטרוט, אך אציין שדווקא הרכב הארגון ודרכי פעילותו הפנימית, בצד פעילותו הטרוריסטית לכאורה, הם שהכריעו את הכף להכנסתם לרשימת הטרור הבינלאומי.

איראן עצמה ניסתה לשמוט את הקרקע מתחת לרגלי המג'אהדין, בייחוד בכל הנוגע לקלף החדש-ישן שלהם - "זכויות האדם". כדי לעשות זאת הפעילה הרפובליקה האסלאמית של איראן את העיתונות שלה מחד גיסא, ואת המערך הדיפלומטי שלה מאידך גיסא במטרה להוכיח לעולם שהמג'אהדין הוא בגדר "הפוסל, במומו פוסל", וכי הם עצמם אינם נקיים מדיוכי זכויות האדם בבסיסהם הצבאיים בעיראק. לטובת כך גייסו האיראנים עריקים או חברים לשעבר במג'אהדין (שאוּלְצוּ) לספר את סיפורם ולגולל את מסכת ההתעללויות שחוו תחת ידי המג'אהדין.⁷

בעצם מעברו לעיראק, עוד בטרם נכלל ברשימה, חרץ הארגון את גורלו לרעה וניתק את קשריו עם העם האיראני באיראן ובגולה. ההתחברות לגרוע שבאויביהם, תהיה מטרתם חשובה ככל שתהיה, הובילה לסלידה מוצהרת של העם האיראני מתנועת ההתנגדות ובעיקר ממייצגיה - המג'אהדין ח'לק. הארגון התעלם מכך שהעם האיראני על אף היותו שיעי-מוסלמי הוא גם עם בעל זיקה לאומית ופטריוטית, ולכן אינו ממהר לחבור לגורמי חוץ כדי לנהל את המציאות הפוליטית-חברתית במדינה האיראנית (משבר מוצדק הוא דוגמה להתערבות מבחוץ שהובילה להזחת ראש הממשלה שהאיראנים רואים בה פגיעה גסה בריבונותם הפוליטית). נוסף על כך הובילה הכנסתם לרשימת הטרור להדרה נוספת מקהלים חשובים לא פחות. קהלים אלה היו אירופה, ארצות הברית

⁷ שוראי-א מלי-א מקאומת-א איראן, רזיים אחיונדי, כמיסיון-א אמנית וצ'ד תרוריסם, **אסנאד טרחהא ו תוטיה האי "סאזמאן-א פרהנג ו ארתבאטא-א אסלאמי"** (מועצת ההתנגדות הלאומית של איראן, הוועדה לביטחון ואנטי-טרוריסם, **המסמכים, התוכניות והמזימות [של] הארגון [ל]תרבות ו[ל]קשרים אסלאמיים [של] המשטר הדתי [משטר אנשי הדת]**), איראן כתאב, 1998, עמ' 67-74.

ושלוחות מערביות נוספות, שהיעדר תמיכתן בנושא החשוב ללבם - זכויות אדם - חרץ הלכה למעשה את גורלו של הארגון בזירה הבינלאומית.

ז. האופציה הגרעינית וחידוש הפעילות הצבאית של המג'אהדין

לקראת סוף שנות האלפיים הבינו המג'אהדין כי קלפי המשחק שלהם מתמעטים משנה לשנה, שכן הזירה הצבאית מוגבלת, זירת היחצנות בנושא "זכויות האדם" מוצגת בפתטיות והתמיכה הבינלאומית במטרותיהם בשפל של כל הזמנים. מלקק את פצעיו ניסה הארגון בשארית כוחותיו לשחזר את ההצלחות הדיפלומטיות שלו, ובכל זאת לעורר עניין מהותי בקרב הזירה הבינלאומית בדבר שאיפותיו. כבר ב-1998 הגיעו חברי המג'אהדין לארצות הברית וחשפו לפניו כי איראן מנסה להתחמש בנשק גרעיני וכי היא רוכשת ציוד מצפון קוריאה. ארצות הברית, שהייתה ערה למאמצי המג'אהדין, לא ייחסה חשיבות לטענתם ופטרה את טענותיהם בתואנה כי המג'אהדין מנסים להסב את תשומת הלב הבינלאומית. האמריקנים היו ספקנים, מפני שמידע מודיעיני שכזה הוא בר השלכות דיפלומטיות ואסטרטגיות על ארצות הברית בכלל ועל המזרח התיכון בפרט. יתרה מכך לא נמצאו תימוכין לטענת המג'אהדין בארגוני הביון של ארצות הברית והעולמיים, כך שהדבר ירד מסדר היום האמריקני באותה המהירות שבה עלה.

בד בבד עם תהליך הנורמליזציה בין איראן לעיראק שהחל בראשית שנות התשעים של המאה העשרים, לא חדלו המג'אהדין להפעיל את יחידותיהם הצבאיות נגד צבא הרפובליקה האסלאמית ואף את התאים המחתרתיים בתוך איראן נגד אושיות משטרתיות, כגון אנשי דת ופקידות בכירה: שופטים, אנשי משמרות המהפכה, מנהלי בתי סוהר ועוד.

לפיכך לא הסתפקה איראן במאמציה הדיפלומטיים בעולם אלא אף יזמה פעילויות צבאיות נגד בסיסי המג'אהדין הממוקמים בעיראק לאורך קו הגבול המשותף ביניהן. בתחילה היו אלה פעולות גומלין של יחידות צבאיות שחדרו לשטח העיראקי כדי להכות במג'אהדין. עם מחאותיה של עיראק בדבר הפרת הריבונות העיראקית ואזהרות בדבר סיכון תהליך הנורמליזציה בין המדינות,⁸

⁸ לאיראן חשוב היה לשמור על תהליך הנורמליזציה מאחר שהערים הקדושות לדת השיעה (דת המדינה האיראנית) ממוקמות בעיראק. תהליך הנורמליזציה אפשר את עלייתם לרגל של השיעים האיראנים אל המקומות הקדושים להם בעיראק.

עברה איראן לדפוס פעולה חדש. דפוס פעולה זה היה ירי ארטילריה על בסיסי המג'אהדין שנמשך אף לאחר הכללת הארגון ברשימת ארגוני הטרור הבינלאומי (Cohen, 2009: 87–90).

באפריל 2001 הקצינה איראן את סף הפעולות שלה נגד המג'אהדין וירתה כמה טילי קרקע־קרקע משטחה אל עבר בסיסי המג'אהדין בעיראק. דפוס זה היה קבוע והוסבר על ידי הרשויות האיראניות כתגובת תגמול להמשך פעילותו הטרוריסטית של הארגון על אדמת איראן. דפוס הפעולה הוקצן מירי ארטילרי לירי טילים בין-יבשתיים. דפוס זה הטריד את עיראק והמערב, וגרר מחאה מהסיבות האלה: ראשית, גם ירי טילים בין-יבשתיים שנופלים על בסיסי המג'אהדין בשטח עיראק מפר את ריבונותה הטריטוריאלית של עיראק. שנית, המערב דגל בשיטה אלימה פחות ליישוב סכסוכים פוליטיים בין מדינה לבין ארגון האופוזיציה שלה. שלישית, עיראק והמערב כאחד היו עדים כעת ליכולותיה הבליסטיות של איראן, שעלולות להיות מכוונות נגדם בעתיד (Tarsi, 2001: 125).

כעת יש לתת את הדעת לעיתוי שבו הועלתה המחאה ולכמה סוגיות נוספות. איראן כבר ירתה כמה טילים בליסטיים על בסיסי המג'אהדין עוד ב-1999. אם כן, מדוע רק ב-2001 הגיבו העיראקים בהיסטריה על ירי הטילים? יכולותיה הבליסטיות של איראן לא יידונו במאמר זה, אך ברור כי איראן ביקשה במעשה זה להוכיח את עליונותה בהשוואה לעיראק. האם באמת המג'אהדין היו איום כל כך גדול עבור האיראנים, עד כדי כך שאיראן "יצאה מגדרה" ותקפה אותם בטיילי קרקע־קרקע? ומה באמת היה כוחם הצבאי של המג'אהדין בעיראק וכוחם הדיפלומטי במערב בתחילת האלף השלישי?

באתה עת אחזו המג'אהדין בעיראק במספר בסיסים על קו הגבול העיראקי-איראני ושלטו בכמה שכונות אזרחיות בפרברי בגדאד. מספרם לא עלה על אלפים בודדים. בשל הגדרתם ארגון טרור בינלאומי לא יכלו המג'אהדין לפעול בארצות אירופה ובארצות הברית כפי שפעלו בעבר. למרות האיסור החוקי המשיכו משרדי המג'אהדין לפעול במתכונת מצומצמת בבירה האמריקנית, אגב העלמת עין מכוונת מצד הממשל האמריקני.

בתגובה למתקפת הטילים האיראנית פתחו המג'אהדין במתקפות טרור נגד משמרות המהפכה ונגד תשתיות איראניות, כגון צינורות נפט באזור דהלוראן (בדרום איראן), ופעילי הארגון אף השליכו רימוני רסס על משרד ההגנה האיראני בטהראן. מתקפות אלו נמשכו ממתקפת הטילים באפריל 2001 עד סוף חודש מאי באותה שנה. בצד מתקפות הטרור ביקשו המג'אהדין לזכות במעט אהדה

בינלאומית שתתבטא בגינוי בינלאומי למתקפת הטילים על בסיסיה. המוזר הוא שהארגון בחר להשתמש דווקא בטיעון שהעיראקים היו אמורים להשמיעו: במתקפת הטילים הפרה איראן הלכה למעשה את החלטת מועצת הביטחון הנוגעת להפסקת האש בין איראן ועיראק.

לבסוף גם העיראקים בחרו להגיב. תגובתם הייתה שונה מזו של המג'אהדין בדבר הפרת הריבונות העיראקית. הממשלה העיראקית הרחיקה לכת ואמרה כי איראן עשתה יד אחת עם ערב הסעודית כדי לקדם את האינטרסים של ארצות הברית באזור. לטענת עיראק נועדה פעולתה של איראן לאותת לארצות הברית כי בכוונתה לחזור לימי הזוהר שלה כ"שוטר של המפרץ", וזאת על חשבון עיראק. לאות מחאה החרימה עיראק את ועידת הפרלמנטרים של המדינות האסלאמיות שהתקיימה בטהראן ב-24 באפריל 2001 (שם, 127). טענה מקורית והזויה זו לקשירת קשר איראני-סעודי נגד עיראק מציגה את היעדר התחכום העיראקי בתמרוניה התעמולתיים והפוליטיים במרחב. קשה להאמין שאיראן וערב הסעודית יחברו לצאת נגד עיראק, בייחוד אחר שערב הסעודית עמדה לימין עיראק נגד איראן במלחמת שמונה השנים. יותר משטענה זו ביקשה להכפיש את איראן היא ביקשה בהחלט להעליב את בית המלוכה הסעודי, שכן אין זה סוד שאיראן וערב הסעודית הן יריבות אידאולוגיות ותיקות, שכל אחת מהן שואפת להיות בטווח הרחוק מנהיגת עולם האסלאם ובטווח הקרוב "השוטר של המפרץ".

לכאורה, הפעולה האיראנית לא כוונה נגד עיראק עצמה, לפחות לא במישרין. תגובתה של עיראק חרגה מגבולות המחאה על הפרת הריבונות והעידה על תסכול מכוונותיה האסטרטגיות של איראן במפרץ הפרסי בחסות ערב-סעודית ולכאורה גם בחסות אמריקנית. השידוך בין עיראק והמג'אהדין עורר פרובוקציה בין שתי המדינות, ובד בבד העלה שאלות נוספות: מי ניצל לטובתו את הנוכחות המג'אהדינית בעיראק? האם היו אלו האיראנים שביקשו לטענת עיראק להבליט את כוחם האזורי, או שמא העיראקים שהשתמשו במג'אהדין כדי לעורר פרובוקציות מול איראן ולהדיחה להסלמה שתיאלץ את איראן לחשוף את כוחה כך שתתעורר מודעות העולם הערבי והמערבי כאחד לסכנה הנשקפת ממנה? האם צדאם ידע דבר מה שהמערב הסומא ביקש שלא לראות ואולי שאף לא לדעת?

שאלה נוספת שעלינו לשאול היא: מדוע המשיך המשטר העיראקי להחזיק במג'אהדין בשטחו לאחר מלחמת איראן-עיראק, ובייחוד בעת תהליך הנורמליזציה בין שתי המדינות בתחילת שנות התשעים? המג'אהדין נקלעו כאמור למבוך פוליטי בחסות העיראקים. פירק צבאם לאחר המלחמה וחזרה

לאירופה היו משימות בלתי אפשריות. התפרקות הארגון עצמו והשתלבות חברי כגולים איראנים בעיראק, גם כן לא באו בחשבון מפני שפעולות אלה היו מנוגדות לחזון המג'אהדיני. איזה מסר מבקשים אפוא העיראקים להעביר לאיראנים באמצעות המג'אהדין?

ח. בנבכי הטקטיקה העיראקית

כריכת ההתקפות בשיתוף פעולה ביטחוני בין איראן לסעודיה ביטאה את רצונה של עיראק להביא את מדינות המפרץ הקטנות להכרה כי שיתוף פעולה אפשרי כזה יערער את ביטחונן. יתרה מכך, עיראק כבר חוותה את ניסיונות "ייצוא המהפכה" האיראנית שהובילו לפרוץ מלחמת איראן-עיראק, ולפיכך הייתה רגישה ודרוכה יותר לניסיונות כאלו מצד איראן, הן כלפיה, הן כלפי מדינות המפרץ והן כלפי מדינות בעלות מיעוט שיעי.

החלטת מועצת הביטחון מס' 598 בדבר הפסקת האש בין איראן לעיראק נראית נפיצה כפי שמעולם לא נראתה, גם בראשית המילניום השלישי. עיראק מודעת לכך שתוקפנות איראנית, הגם שהיא מכוונת כלפי המג'אהדין, כמוה כתוקפנות כלפי עיראק עצמה. עיראק גינתה באופן לא רשמי את ההתקפות הללו וטענה כי איראן הפרה בכך את החוק הבינלאומי וכי היא שומרת לעצמה את הזכות להגיב בזמן המתאים לה. עיראק הרחיקה לכת באמרה כי פעולות מסוג זה הובילו לפרוץ מלחמת איראן-עיראק (שם: 127-128), ובכך שלחה רמז עבה למשטר האיראני לגבי הרגישות העיראקית בדבר הפרת ריבונותם.

התגובה האמריקנית הן לתקיפות האיראנים ולתקיפות הנגד מצד המג'אהדין והן למחאת המג'אהדין שתמכה בעיראק הייתה צוננת למדי. האמריקנים ביקשו שלא לקחת צד בסכסוך המדומה הזה בין שתי המדינות והארגון הנמצא בתווך, מפני שלטענתה לכולם תלויה "קופת שרצים" על צוואריהם. שלושת הגורמים המעורבים - איראן, עיראק והמג'אהדין - כלולים ברשימת המדינות והארגונים הנותנים חסות לטרור ואף עוסקים בטרור (שם, 128).

ט. המג'אהדין והפלישה האמריקנית לעיראק ב-2003

בשעות הבוקר של 11 בספטמבר 2001 פגעו כזכור שני מטוסי נוסעים שנחטפו בידי טרוריסטים במגדלי הסחר הבינלאומי בניו יורק (מגדלי התאומים) ובאחד

האגפים של הפנטגון. סדרת פעולות טרור אלו גבתה מחיר אנושי של יותר מ-3,000 אנשים - גברים, נשים וטף. הפגיעה הקשה ב"בטנה הרכה" של ארצות הברית הובילה אותה ליזום פעולת תגמול נגד אותן מדינות שמהן לכאורה יצאו המפגעים ושהיו קרקע פורייה לצמיחת ארגון אל-קאעדה. המדינה הראשונה שספגה את הזעם האמריקני הייתה אפגניסטן שהונהגה על ידי המשטר הרדיקלי של הטאליבן (Qassem, 2009: 247; Amanat, 2009: 19).

המלחמה בטרור ובמדינות "ציר הרשע" של ארצות הברית והמערב הובילה להפלת משטר הטאליבן באפגניסטן ב-2002 ולפלישה האמריקנית לעיראק ב-2003 לטובת הפלת המשטר הרודני של צדאם חוסיין (Amanat, 2009: 19). אף שאף לא אחד מ-19 המפגעים שהשתתפו באירועי הטרור של 11 בספטמבר היה עיראקי, בחרה ארצות הברית לכלול את עיראק במדיניות האנטי-טרוריסטית שלה וב"סדר החדש" שאותו היא מבקשת ליישם במזרח התיכון. שאלת הפלת המשטר העיראקי עוד תידון כנראה בהרחבה במחקרים עתידיים, אך כבר עתה ניתן לומר בזהירות שזו אחת הטעויות החמורות יותר של ארצות הברית בעיצוב פני המזרח התיכון, ואולי אף בעיצוב פני העולם כולו.

ארצות הברית החלה את המערכה בעיראק ב-20 במרס 2003 בהפצצת מטרות צבאיות עיראקיות כדי להפיל את המשטר הדיקטטורי של צדאם חוסיין. הסיבות העיקריות והמוצהרות למתקפת הקואליציה המערבית בראשות ארצות הברית היו שתיים: האחת, עיראק מחזיקה נשק להשמדה המונית המאיים על מדינות המזרח התיכון ועל העולם כולו; השנייה, קשירת המשטר העיראקי לארגון אל-קאעדה שפעל בצפון עיראק ושממנו יצאו הטרוריסטים שפגעו בארצות הברית.

נשק להשמדה המונית טרם נמצא בעיראק, והקשרים עם ארגון אל-קאעדה שפעל בצפון עיראק בחלק האוטונומי של הכורדים בצפון המדינה היו רופפים ביותר. עובדות אלה לא הפריעו לארצות הברית ולכוחות הקואליציה להגביר את הלחץ על המדינה העיראקית, לפזר את הצבא העיראקי ולהפיל את צדאם חוסיין.⁹

רק במאי 2003 הגיעו הכוחות האמריקניים אל קו הגבול העיראקי-איראני ובכך השתלטו כמעט לגמרי על המדינה העיראקית. בסיסי המג'אהדין היו פזורים על קו הגבול הזה, ובכך השלימו הכוחות האמריקניים את ההשתלטות על הבסיסים הללו. יש לציין כי המג'אהדין לא איימו מיידית על הכוחות האמריקניים ואף לא נצפה מהם איום שכזה. אולם נשמעו טענות שהם אכן נלחמו בצד הצבא

⁹ לקריאה נוספת על המצב הפנים-עיראקי ועל הקשיים שניצבו בפני ארצות הברית בעיראק ראו בנג'ו, 2004: 88-97.

העיראקי בחלק מהבסיסים, בעיקר באזור פאלוג'ה, עובדה שהובילה להתקפות אוויריות על חלק מבסיסי הארגון בסוף חודש מרס ובמחצית הראשונה של חודש אפריל 2003.

האמריקנים ראו בהם הלכה למעשה אחד הכוחות הצבאיים שתמכו במשטרו של צדאם חוסיין, ולמרות היותם לכאורה כוח איראני אופוזיציוני שאינו שייך לצבא העיראקי, ביקש הצבא האמריקני לפרוק את היחידות המג'אהדיניות מנשקן (Al-Hayat, 2003). חשוב לציין שהמג'אהדין לא היו מופתעים מהמהלך האמריקני, ודווקא ביקשו לשתף עמו פעולה. עוד בטרם הגיעו הכוחות האמריקניים פיזית אל בסיסי המג'אהדין, נוצר הסכם הכניעה של המג'אהדין.

בטרם יושם ההסכם התחולל ויכוח עקרוני בין הממשל האמריקני לבין הסי.איי.אי לגבי עתיד המג'אהדין. הממשל האמריקני נטה להשאיר את המג'אהדין על כוחותיו לטובת מניעת השפעה איראנית אפשרית עתידית על השיעים בעיראק. אולם הסי.איי.איי החזיק בדעתו שהארגון אינו זוכה לתמיכה באיראן ואף לא בקרב הגולה האיראנית והביע את תפיסתו כי מדובר בארגון טרור בינלאומי הסוגד למנהיגו ואשר תמך במשטרו של צדאם חוסיין. לבסוף נפלה ההכרעה כי המג'אהדין יפורקו מנשקם. איראן עצמה לא הסתירה את נחת רוחה ואת סיפוקה הרבים, ברוח האמרה ש"מלאכתם של צדיקים נעשית בידי אחרים" (Recknagel, 2003; Abedin, 2003).

המג'אהדין פירשו כמובן באופן שונה את סדרת האירועים שהובילו לכיבוש בסיסיהם ולביטול כוחם הצבאי בעיראק. לדידם, עוד בינואר 2003, עת היה ברור שכוחות הקואליציה יתקפו בעיראק, יצרה ארצות הברית קשר עם הנציגות האיראנית באפגניסטן, כדי שאיראן לא תתקוף את כוחות המג'אהדין בעיראק. איראן בתגובה גרמה לארצות הברית להבין כי היא מתנה את אי-תקיפתה בהבטחה שבעתיד לא יוכלו המג'אהדין להוציא לפועל פעולות צבאיות נגד איראן מתוך אדמת עיראק.

לטענת המג'אהדין, איראן אכן לא תקפה את בסיסיהם אך היו אלו ארצות הברית ובריטניה שהפציצו כמעט את כל בסיסי המג'אהדין בקו הגבול העיראקי-איראני. לאחר נפילת הצבא העיראקי ב-9 באפריל 2003 נכנסו כוחות איראניים לעיראק והשתלטו על נקודות מפתח בערים העיראקיות. המג'אהדין המשיכו וטענו כי בתגובה הציעה ארצות הברית הפסקת אש עמם, טענה תמוהה כשלעצמה על רקע העובדה שהמג'אהדין הקפידו לטעון שהם לא נלחמו כלל מול האמריקנים ולמעשה אף לא מול כוח אחר. הם אלו הרי שהותקפו. כך או כך "הסכם הפסקת

האש", שהוא הלכה למעשה "הסכם הכניעה" של המג'אהדין, הושג ב-15 באפריל אותה שנה.

רק במאי 2003, כאשר הובהר לאיראנים כי אין בכוונתה של ארצות הברית להפיל את המשטר האיראני ולעודד קבוצות אנטי-איראניות בעיראק (כלומר המג'אהדין), החליטה ארצות הברית כי עליה לנטרל את כוחם הצבאי של המג'אהדין. האחרונים תמחו כיצד יכלה ארצות הברית לכבוש את בסיסיהם, לפרוק אותם מנשקם, ולא פחות חמור, לסגור את משרדיהם הפוליטיים, אף שהם עצמם הוכיחו קבל עם ועולם כי לאיראן כורים גרעיניים באראך ובנתנז (Jafarzadeh, 2007: 215–217).¹⁰ אחת מתוך השאלות רבות שהעסיקו את המג'אהדין עצמם, לאורך כל חיי גלותם, היא כיצד ייתכן שהם, הנמצאים בצד הנכון של המטבע הפוליטי, מוגדרים "לא אמינים", "בדאים", ולא פחות חמור - "טרוריסטים"?

י. עידן חדש בחיי המג'אהדין בעיראק

לאחר הפלת המשטר העיראקי וקטיעת הקשרים ההדוקים שהיו בין ראשי המג'אהדין לבין ראשי המשטר העיראקי, בייחוד עם צדאם חוסיין, נכנס הארגון לעידן חדש בחייו. מאז 1986 נמצא הארגון בעיראק וחווה עליות ומורדות בהתפתחותו הפוליטית והצבאית. במרוצת השנים הצליח הארגון בסיוע עיראקי צמוד להקים לעצמו כמה בסיסים¹¹ שבהם שיכן את חייליו ומהם יצא אף לפעולות צבאיות נגד הרפובליקה האסלאמית של איראן.

עם כיבוש בסיסי המג'אהדין בעיראק איבד הארגון את עוצמתו הצבאית. עתה הפך להיות שבוי בידי הצבא האמריקני והותר לו להחזיק רק בנשק אישי להגנה פרטית ולא בכלל הציוד הצבאי הכבד (טנקים, נגמ"שים וכלי ארטילריה) ששימשו אותו בפעולותיו הצבאיות נגד הרפובליקה האסלאמית. אפשר לומר כי במהלך זה פורק באופן לא רשמי ארגון המג'אהדין ח'לק מנשקו, וכך הוא נאלץ לזנוח את מהותו כארגון לחימה צבאי.

¹⁰ ספר זה חשוב להבנת השתלשלות האירועים שהובילה לחשיפת אתרי הגרעין של איראן. המג'אהדון טוענים לכתר בחשיפת אותם אתרים, טענה מובלטת למדי בספר זה, מפני שהוא כתוב בידי עלירזא גיעפרזאדה, מי שהיה דובר המג'אהדון וחבר "יתנועת ההתנגדות הלאומית של איראן" שנשלטת הלכה למעשה על ידי המג'אהדון.

¹¹ ישנן טענות כי למג'אהדון היו 16 בסיסים על קו הגבול העיראקי-איראני, אולם ידועים רק שישה בסיסים עיקריים: (1) מחנה אשרף - המטה הראשי של המג'אהדון בעיראק, כ-72 ק"מ מצפון-מזרח לבגדאד; (2) חביב - 82 ק"מ מצפון לבצרה; (3) פאיז - 18 ק"מ מדרום-מערב לכות; (4) הומאיון - 32 ק"מ מצפון לבסיס פאיז; (5) אנואלי; (6) בנויאד עלוי.

עם פירוק כוחו הצבאי של המג'אהדין נותר הממשל האמריקני בהתלבטות אסטרטגית לגבי המשך פעילות הארגון. הדילמה הייתה מוסרית בעיקרה. מצד אחד, ארצות הברית ידעה היטב כי הרפובליקה האסלאמית מעולם לא חסה על חיי מתנגדיה, ולכן הסגרת אנשי המג'אהדין חזרה למדינת האם שלהם - איראן - כמוה כחריצת גורלם למוות. מצד אחר, ארצות הברית סברה כי אין למג'אהדין עתיד מעשי תחת המשטר החדש שיוקם בעיראק.

הארגון נותר כמעמסה על כתפי הממשל האמריקני. אנשיו חששו שהם משמשים קלף מיקוח בידי ארצות הברית מול איראן בטענה כי שתי המדינות גמרו אומר לבצע החלפת "שבויים" ביניהן, שבמסגרתה תיתן ארצות הברית לאיראן את ראשי המג'אהדין, ואילו איראן תיתן לארצות הברית את ראשי אל-קאעדה הנמצאים לכאורה בשטחה. לבסוף לא יצאה העסקה אל הפועל מאחר שלא בשלו התנאים למשא ומתן בין שתי המדינות. ארצות הברית נהגה עם המג'אהדין בצורה דו-קוטבית: מצד אחד מפרקת את הארגון מנשקו ומצד אחר ערבה לחיי חבריו. קוטביות זו באה לידי ביטוי מיד אחרי שהממשלה העיראקית הזמנית החליטה בדצמבר 2003 לסלק את המג'אהדין משטחה, החלטה שארצות הברית מכוח הדילמה המוסרית שהזכרתי נמנעה מלבצע.

אנו למדים, אם כן, שהממשלה הזמנית של עיראק הוקיעה את המג'אהדין באופן כפול: החלטה עקרונית על הוצאת הארגון מהמדינה; וקביעת תפיסה חדשה בכל הנוגע להישארות הארגון על אדמת עיראק ולמהות הקשרים העתידיים של המדינה העיראקית עם שכנתה האיראנית. נהיר היה שהחלטת הממשלה הקבועה בנושא המג'אהדין תייצג הלכה למעשה את סדר היום של הממשלה הזמנית שיעלה בקנה אחד עם הגישה האמריקנית.

המג'אהדין מנגד ביקשו לקנות את חירותם בעיראק ובעולם המערבי כולו, בכך שהציעו עזרה לארצות הברית בכל הנוגע לחשיפת פרויקט החימוש הגרעיני של איראן. לדבריהם, חברי הארגון הנמצאים בעיראק ייכנסו לאיראן כמרגלים שיביאו לארצות הברית מידע יקר שיחשוף את כוונותיהם האמיתיות של האיראנים בנושא האטום. בתמורה יקבלו המג'אהדין את חירותם בעיראק, ושם הארגון על שלוחותיו יוצא מ"הרשימות השחורות" של ארצות הברית והאיחוד האירופי המציגות את כל ארגוני הטרור. מכל מקום, הצעה זו לא עלתה על סדר היום של המודיעין האמריקני, הן בגלל חוסר האמון האמריקני שהמג'אהדין אכן מסוגלים להביא מידע מסוג זה והן מסיבות אסטרטגיות אחרות.

מאחר שגישה זו כשלה ניסו המג'אהדין להציל את חירותם בדרכים אחרות. כך למשל הציעו להדיח את מנהיגם האידיאולוגי מסעוד רג'וי ולהגביר את תעמולתם

המדינית נגד הרפובליקה האסלאמית. כמו כן הציעו להחליף את שמו של הארגון ולאפשר לחבריו לפעול בכותרת "מועצת ההתנגדות הלאומית של איראן", שתשמש הזרוע הפוליטית של תנועת ההתנגדות האיראנית על שלוחותיה.¹²

ארצות הברית והאיחוד האירופי לא התרשמו מהגמישות הרבה שגילו אנשי המג'אהדין עתה. מבחינתם, המג'אהדין הוא ארגון אופורטוניסטי המשנה את עמדותיו בהתאם לכוח השולט: כאשר פעל תחת שלטונו של צדאם חוסיין זוהה כאחת מזרועותיו המבצעות, ואילו בעקבות השליטה האמריקנית בעיראק ביקשו המג'אהדין לחדש את זהותם המערבית לכאורה, כדי לשכנע את המערב בכנותם בדבר רצונם להפיל את הרפובליקה האסלאמית.

דווקא איראן היא זו שהשליכה את חבל ההצלה לארגון בכך שמסרה לארגון אמנסטי הבינלאומי כי המג'אהדין שיביעו חרטה על חברותם בארגון ועל פעילותם נגד הרפובליקה האסלאמית יזכו בחנינה ויוכלו לשוב חזרה לאיראן. למרות ספקנותו הרבה הצליח הצלב האדום בדצמבר 2004 להעביר כ-41 חברי מג'אהדין שהביעו חרטה על מעשיהם, ובזכות כך חזרו לאיראן ואוחדו עם משפחותיהם.

פתרון זה שהציעה הרפובליקה האסלאמית חילץ חברים רבים בארגון המג'אהדין מתוך הסבר הפוליטי והמעמדי שנקלעו אליו בעיראק, תחת הממשלה החדשה ותחת עיניהם הפקוחות של האמריקנים. ערב כניעתו לצבא האמריקני מנה ארגון המג'אהדין כ-8,000 לוחמים. מאז הצעת איראן הספיקו לשוב אל המדינה כמה מאות חברים לשעבר של המג'אהדין שהתאחדו עם בני משפחותיהם. רובם הגדול לא דרך על אדמת איראן יותר מ-24 שנים.

למותר לציין שראשי הארגון לא עודדו את חציית הקווים הזו, שהעידה יותר מכול על כישלוננו החרוץ של הארגון להביא להפלת הרפובליקה האסלאמית. הצבא האמריקני אפשר אמנם את המשך פעילותה של קבוצת הפיקוד במחנה אשרף, אך פיקוד זה לא יכול היה להשתלט על הנסיבות שהובילו לעזיבת חברים רבים את הארגון ולחזרתם לאיראן. עתידה הלוט בערפל של עיראק, המניעה של רבים מהם להגר לאירופה ולארצות הברית בשל הגדרת הארגון "ארגון טרור בינלאומי" והוקעת הממשלה העיראקית את הארגון משטחה - כל אלו יצרו מציאות חדשה ולא מתפשרת עבור חברי הארגון, על מפקדיו וחבריו (Khodabandeh, 2004).

¹² בעניין האחרון לא היה שום חידוש מאחר שחברי המג'אהדון שימשו גם חברי המועצה.

יא. עלילות אל-מאליכי והמג'אהדין

לאחר נפילת מחנות המג'אהדין בידי האמריקנים, ובייחוד מחנה אשרף, שריכז את כוחות המג'אהדין מיתר הבסיסים, החזיקו האמריקנים בבסיס זה, כאמור, מתוך תקווה למצוא פתרון יעיל למג'אהדין שנתמך עד כה על ידי צדאם חוסיין. מ-24 ביולי 2004, יום נפילת בסיסי המג'אהדין בידי האמריקנים, ועד סוף 2008 נשלטו המג'אהדין על ידי האמריקנים. בדצמבר 2008 הסכימו האמריקנים והממשלה העיראקית על העברת השליטה הביטחונית על מחנה אשרף לידי העיראקים, ובינואר 2009 הועברה השליטה דה-פקטו לידיהם.

כבר בשלב זה התבטאו גורמים בממשלה העיראקית ובייחוד יועצו של נורי אל-מאליכי לביטחון לאומי, ד"ר מואפאק אל-ראבאי, שיש לסגור את מחנה אשרף ולהיפטר מנוכחות המג'אהדין על אדמת עיראק. המתח בין הממשלה העיראקית למג'אהדין עשה את שלו, מפני שב-14 במרס 2009, נכנסו כוחות עיראקיים למחנה אשרף ועצרו כמה מחברי המג'אהדין. לאחר מכן הטיל הצבא העיראקי מצור על המחנה ומונע את יציאתם ואת כניסתם של חברי המג'אהדין בצד איסור להכנסת אספקה עבורם. המג'אהדין הואשמו בכך שסירבו לשתף פעולה עם הממשלה העיראקית. התוקפנות העיראקית נבלמה על ידי האמריקנים, אשר השאירו נוכחות צבאית במחנה ובסביבותיו.

הממשלה העיראקית ביקשה לממש את ריבונותה בשטחה על ידי צמצום הנוכחות המג'אהדינית לכדי אפס ועל ידי טשטוש מוחלט של התבלטותם במרחב העיראקי. לבישת מדים צבאיים או אחיזה במחנה צבאי על נשקיו השונים התפרשו על ידי העיראקים כפגיעה בריבונות מדינתם. אי-לכך החליטה הממשלה העיראקית להטיל מגבלות על השוהים במחנה אשרף, כגון: התרת הכניסה למחנה אך ורק לעובדים (ייתכן שהכוונה, לנותני שירות); איסור כניסתם של עורכי דין עיראקים למחנה; איסור על כניסת נשים מכל לאום שהוא; איסור בניית מבנים חדשים או תחזוק הקיימים; איסור כניסת חומרי בניין; איסור לבישת מדים; איסור מוחלט על החזקת ציוד תיעוד כגון וידאו או מצלמות (Zucker, 2009).

הלחץ העיראקי על מחנה אשרף לא דעך במרס 2009, מפני שכעבור כארבעה חודשים פרצו כוחות עיראקיים לתוך המחנה, הרגו תשעה מאנשי המג'אהדין ופצעו רבים אחרים. 36 מחברי המג'אהדין נעצרו ונכלאו ושחררו רק בדצמבר 2009, וזאת אחרי ששבתו רעב במחאה על החזקתם ומעצרו. בדצמבר 2009 הגבירו העיראקים את הלחץ על מחנה אשרף וביקשו לפנותו אגב מציאת פתרון ל-3,400-3,500 חברי המג'אהדין ששהו בו באותה עת. הפעם רצה אל-מאליכי

להעבירם לפרובינציה מות'אנה בדרום המדינה או למחנה מבודד במדבר ליד העיר בצרה (Almutawa, 2009; Fox News, 2009; Tawfeeq, 2009).

לאחר הפלתו של צדאם על ידי ארצות הברית והכוחות המשותפים, לא ראתה ממשלתו של אל-מאליכי בנוכחות הכוחות הזרים במדינה גזרת גורל. המצב הפוליטי ב-2009 הביא אותו ואת הפרלמנט העיראקי להחליט כי המג'אהדין על כוחותיו השונים חייבים לעזוב את עיראק (ולא רק להיות מועברים לחלק אחר של המדינה). אתר הרדיו האיראני הרבה להזכיר את התבטאויותיו של אל-מאליכי לגבי נוכחות המג'אהדין בעיראק. להערכתו ישנם כ-3,500 אנשי מג'אהדין בעיראק, המאובטחים על ידי הכוחות העיראקים. אל-מאליכי ביקש מאנשי הארגון לעזוב את עיראק בשל פעילות הארגון נגד העם העיראקי. בדבריו אלה התכוון לפגיעה במיעוט השיעי במדינה, ולא בעם האיראני, כפי שאולי היה צפוי להישמע משידורי הרדיו האיראני.¹³

לשיטתו של אל-מאליכי, כל הכוחות הזרים השוהים זמנית על אדמת עיראק פועלים למען ייצוב המצב הפוליטי והצבאי במדינה. זאת בניגוד לנוכחותם של המג'אהדין, המוגדרים בפיו (ועל ידי האיראנים והאמריקנים כאחד) ארגון טרור שנוכחותו על אדמת עיראק זמנית, וזאת בעיקר בשל עברו הטרוריסטי של הארגון.¹⁴

המג'אהדין כדרכם נטו לייחס את פעילות הממשלה העיראקית ובייחוד את מעשיו של אל-מאליכי למדיניות האיראנית כלפיהם. לדידם, הפעילות נגד הארגון והאשמתם בביצוע פשעים נגד המיעוט השיעי בעיראק משקפות את קולם של האיראנים בבחינת "הקול קול יעקב (איראן) והידיים ידי עשוי (עיראק)". המג'אהדין ראו בהחלטות הללו מתן פרס לממשלת איראן מצד הממשלה העיראקית.¹⁵

¹³ "Maleki: MKO Operatives Should Leave Iraq", 24.11.2009 in: <http://english.trib.ir/news/middle-east/item/52112-maleki-mko-operatives-should-leave-iraq>

¹⁴ "Nuri al-Maliki: Iraq no conduit for Mojahedin Khalq Terrorists", 19.12.2009 in: <http://www.nejatngo.org/en/post.aspx?id=2895>, "אחיראגי מג'אהדון חילק: חיואסטה משתרך מרדס-א איראן ו עראק אז נורי מאלכיי" (יציאת המג'אהדון חילק: רצון האנשים הפשוטים באיראן ובעיראק מאל-מאלכיי), פאיגאה אטלאע רסאמי-אקרבאניאן-י תרור (הבסיס למידע לקורבנות הטרור), 18.10.1389 (8.1.2011) בתוך: <http://www.teror-victims.com/fa/index.php?Page=definition&UID=1959100>

¹⁵ "Iraq accuses People's Mojahedin of crimes against humanity", *Radio Zamaneh*, 13.7.2010 in: <http://www.payvand.com/news/10/jul/1111.html>, Accessed: 13.3.2011; "Iraq accuses People's Mojahedin", 13.7.2010, in: http://www.sunninet.com/news.net/en/articles.aspx?selected_article_no=9811, Accessed: 13.3.2011, איראנפור, 2009.

י.ב. סיכום ומסקנות

ארגון המג'אהדין הוקם ב-1965 מתוך מטרה ברורה להפיל את המלוכה הפהלווית של השאה מוחמד ריזא פהלווי. בצד קבוצות אופוזיציה אחרות, אסלאמיות ומרקסיסטיות הצליח הארגון להביא להפלת משטר המלוכה מחד גיסא ולעליית אנשי הדת מאידך גיסא. המג'אהדין קיוו להשתלב בפוליטיקה החדשה, אך ח'זמיניי ושלוחיו לא אפשרו למג'אהדין ולמפלגות ותנועות אחרות להשתתף במשחק הפוליטי.

מאוכזב ונדכא פנה הארגון לאפשרות היחידה מבחינתו, הפלת הרפובליקה האסלאמית שאך עתה קמה. רדיפת המשטר החדש את הארגון וחבריו הייתה עקיבה, כואבת וברורה. למג'אהדין לא נותר אלא להיחלץ בעור שיניהם ולעזוב את איראן. יחד עם הנשיא המודח, אבו אל-חסן בני-צדר, הם עזבו את איראן והתמקמו בצרפת. שם, במשך כחמש שנים (1981-1986), הם ניסו לגבש קואליציה של תנועות האופוזיציה והקימו את "תנועת ההתנגדות הלאומית של איראן". זו איחדה את כוחות האופוזיציה לטובת הפלת הרפובליקה האסלאמית של איראן.

ב-1986 סולק ארגון המג'אהדין מצרפת והתמקם בעיראק. הסיבה המיידית להתמקמות במדינה השכנה הייתה שהארגון לא מצא מנוח לכף רגלו על אדמה אירופית. הארגון נאלץ אפוא למקם את עצמו על אדמת עיראק, בעודה נלחמת באיראן מולדתו. במשך כשנה ביסס הארגון את כוחו הצבאי אגב קבלת סיוע צבאי וכלכלי ממשטרו של צדאם, ותוך כדי גיוס חבריו מאיראן ומחוצה לה. כך ביקש הארגון להתכונן ליום הפקודה, שבו הוא ועיראק יפילו את הרפובליקה האסלאמית, כך שיוכל להשתלט מקרוב על המדינה האיראנית.

עם סיום מלחמת איראן-עיראק ב-1988 נאלץ הארגון להמעיט את היקף פעולותיו הצבאיות בחסות עיראקית, שכן זו האחרונה נכנסה לתהליך נורמליזציה קר וארוך עם אויבתה משכבר. למרות זאת הוציא הארגון פעולות צבא וטרור ואף זכה לתגובת נגד מצד המשטר האיראני. לרוב לוותה תגובה זו בהתקפה ארטילרית, במחאה הדדית ובהטלת אשמה הדדית על יצירת פרובוקציות מסיבות כאלו ואחרות.

עם התגברות הטרור הבינלאומי ועם עלייתו של ארגון אל-קאעדה וסדרת פעולות הטרור נגד ארצות הברית והמערב, החלה ארצות הברית במתקפה נגד מדינות הטרור שמבחינתה היו "אפגניסטן ועיראק תחילה". את משטר הטאליבן הפילו האמריקנים ב-2002 ואת המשטר העיראקי של צדאם חוסיין ב-2003.

משנה זו ואילך, נכנס המג'אהדין לעידן אחר בחייו המעמדיים בעיראק, שנשלטה צבאית בידי האמריקנים ופוליטית בידי ממשלה זמנית.

הפלת צדאם חוסיין ומשטרו ציינה את תחילת קצו של הארגון הן מן הבחינה הצבאית והן מן הבחינה התודעתית כארגון אופוזיציה שיכול היה להביא להפלת הרפובליקה האסלאמית של איראן. בעצם פעולתה של ארצות הברית נגד המשטר העיראקי נחרץ דינו של ארגון המג'אהדין. הפלת המשטר העיראקי ושלוחותיו - על צבאו, על מוסדותיו ועל סוכנויות הביטחון שלו - כאשר למצער, המג'אהדין משמשים מעין צבא שכיר חצי עצמאי, הובילה בהכרח להפלת המג'אהדין, שכן המשטר העיראקי היה מקור החמצן העיקרי של הארגון.

להבדיל מח'ומייני שניצל את שהותו בעיראק כדי לבסס את תעמולתו וכדי לפתח את משנתו הדתית-פוליטית החדשה, הייתה עיראק למג'אהדין בחזקת קללה יותר מאשר ברכה. המג'אהדין לא הצליחו למנף את שהייתם בעיראק, ובמקום לנהל מהפכה כלפי הרפובליקה האסלאמית, הם ניהלו מלחמת הישרדות שהיו בה כוחות עדיפים וחזקים יותר מהם: איראן ודעת הקהל שלה מחד גיסא וארצות הברית ואירופה מאידך גיסא. אמונת המג'אהדין כי הפלת המשטר העיראקי אינה קשורה כלל להסגרת כוחותיהם לצבא האמריקני נובעת מאשליה הולכת ונשנית בחיי הארגון שחרת על דגלו את הפלת הרפובליקה האסלאמית. מטרה, שארצות הברית ואיראן גם יחד, מנעו ממנו להגשים. כל אחת מהן עשתה זו בדרכה שלה.

מקורות

איראנפור, נאצר, 2009. "נג'את ג'אן אעצ'אי-א סאזמאן- מג'אהדין-א ח'לק-א איראן דר עראק, יכ וט'יפהי-א אנסאני" ("חייהם של חברי המג'אהדין ח'לק בעיראק, אחריות [חובה] אנושית"), 23.6.09, מתוך: <http://iran-federal.com/Rojin/PDF-Dateien%20-%20eigene%20Dateien/100.%20Mojahedin.pdf>

בנג'ו, עפרה, 2004. **עיראק אחרי צדאם: חלומות באספמיה על מסופוטמיה**, פרסום שנתי של מרכז משה דיין.

מנשרי, דוד, 1988. **איראן במהפכה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קורדסמן, אנתוני א', ואברהם ר' וגנר, 1998. **מלחמת איראן עיראק**, תל אביב: הוצאת מערכות.

Abedin, Mahan, 2003. "The Future of the Mojahideen Khalq", *The Daily Star*, 20.5.03.

Abrahamian, Ervand, 2001. *Reinventing Khomeini*. Chicago: The University of Chicago Press.

—, 1989. *Radical Islam; The Iranian Mojahedin*. London: I. B. Tauris.

Al-Hayat, 2003. "Media denied access to MKO bases in Iraq", 12.5.03.

Almutawa, Shatha, 2009. "Iraq Tells Camp Ashraf Residents to Get Out", *Human Rights Now*, 16.12.09, in: <http://blog.amnestyusa.org/middle-east/iraq-tells-camp-ashraf-residents-to-get-out>.

Amanat, Abbas, 2009. *Apocalyptic Islam and Iranian Shi'ism*, London: I. B. Tauris.

Cohen, Ronen A., 2009. *The Rise and Fall of the Mojahedin Khalq, 1987–1997: Their Survival after the Islamic Revolution and Resistance to the Islamic Republic of Iran*, London: Sussex Academic Press.

Dalacoura, Katerina, 2003. *Islam, Liberalism and Human Rights*, London: I. B. Tauris.

Fox News, 2009. "Iraqi Forces Reportedly Opened Fire, Beat Iranian Exiles", 29.7.09, in: <http://www.foxnews.com/story/0,2933,535182,00.html>.

Gheissari, Ali, and Vali Nasr, 2006. *Democracy in Iran; History and the Quest for Liberty*, New York: Oxford University Press Inc.

Jafarzadeh, Alireza, 2007. *The Iran Threat; President Ahmadinejad and the Coming Nuclear Crisis*, New York: Palgrave Macmillan.

Keddie, Nikki R., 1981. *Roots of Revolution; An Interpretive History of Modern Iran*, New Haven: Yale University Press.

Khodabandeh, Massoud, 2004. "The Disintegration of Mojahedin-n Khalq in Post-Saddam Iraq", *Terrorism Monitor* 3(2), 27.1.04.

Kramer, Martin, 1996. *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*, New Brunswick: Transaction Publishers.

Mohaddesin, Mohammad, 1993. *Islamic Fundamentalism: The New Global Threat*, Washington: Seven Locks Press.

Qassem, Shayeq, 2009. "Afghanistan: Imperatives of Stability Misperceived", *Iranian Studies* 42(2). {PP.??}

Recknagel, Charles, 2003. "Iraq: U. S. Forces Disarm Armed Iranian Opposition Fighters", in: <http://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/iraq/2003/05/iraq-030514-rfel-154305.htm>.

Tarsi, Amin, 2001. "Darby Parliament, 'Missile Messages: Iran Strikes MKO Bases in Iraq'", *The Nonproliferation Review*, Summer.

Tawfeeq, Mohammed, 2009. "Fights with police at Iranian refugee camp leave 7 dead", 29.7.09, in: <http://edition.cnn.com/2009/WORLD/meast/07/29/iraq.iranian.refugees>.

Zucker, Daniel M., 2009. "Ashraf: A Litmus Test for Obama's Commitment to Human Rights", 30.3.09, in: http://www.analyst-network.com/article.php?art_id=2855.

רפי נץ-צנגוט

הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות בראי מחקריהם של יהודים מן הארץ ומן העולם

א. מבוא

צדדים לסכסוכים בלתי נשלטים יוצרים זיכרון קולקטיבי של הסכסוכים. זיכרון זה מאופיין בתארו את הצד לסכסוך המחזיק בו באופן חיובי ואת יריבו באופן שלילי. כך הוא ממלא תפקיד חשוב בסכסוך בעצבו את התגובות הפסיכולוגיות וההתנהגותיות של כל צד באופן חיובי כלפי עצמו, ובאופן שלילי כלפי יריבו (Nets-Zehngut, 2008). הכרה בחשיבות זו תרמה במידה רבה לעלייה בהתעניינות בתקופה האחרונה, מצד פוליטיקאים וחוקרים בעולם, בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים. אחד המקורות החשובים ביותר המשפיע על הזיכרון הקולקטיבי הוא הזיכרון ההיסטורי, כלומר האופן שבו החוקרים רואים ומתארים את אירועי הסכסוך (Winter, 2010).

הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המהווה חלק מהסכסוך הישראלי-ערבי הכולל, הוא בעיקרו סכסוך בלתי נשלט המעסיק במידה רבה את הקהילה הבינלאומית (Caplan, 2010). במהלך הסכסוך יצר כל אחד מהצדדים זיכרון קולקטיבי משלו לגבי הסכסוך, שככלל, דומה למאפיינים הכלליים של הזיכרון הקולקטיבי של סכסוכים שתוארו לעיל. הנושא ההיסטורי המרכזי בחשיבותו במסגרת הזיכרון העומד במוקד מאמר זה עוסק בסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות. שני נרטיבים עיקריים רווחים בקרב החברה היהודית בישראל בנושא זה: האחד הוא הנרטיב הציוני, ולפיו עזבו כל הפליטים מרצונם החופשי עקב סיבות שונות; האחר הוא הנרטיב הביקורתי,¹ ולפיו עזבו חלק מהפליטים מרצונם, ואילו חלקם גורשו על ידי כוחות הביטחון היהודיים (שיהפכו

¹ נרטיב זה מכונה בשמות שונים. אחד הרווחים שבהם הוא "הנרטיב הפוסט-ציוני".

לימים עם הקמת המדינה לכוחות הישראליים). הספרות הישראלית² והיהודית מתייחסת לזיכרון ההיסטורי הישראלי/יהודי בנושא זה - כפי שהוא מתבטא במחקרים פרי עטם של חוקרים יהודים, מישראל או מחוץ לה - כאילו עד המחצית השנייה של שנות השמונים של המאה העשרים הוא שיקף את הנרטיב הציוני. משלהי שנות השמונים, עת החלה תקופת "ההיסטוריונים החדשים"³, נטען כי זיכרון זה החל להיות בחלקו גם ביקורתי (למשל זנד, 2004; בר-טל, 2007).

מטרת המאמר הנוכחי היא לחשוף את הזיכרון ההיסטורי הישראלי/יהודי במהלך השנים 1949-2004 לגבי מקרה המבחן של הסיבות לעזיבת הפליטים. כמו כן אדון במגוון מאפיינים של זיכרון זה ואעמוד על הסיבות למאפיינים הללו.

ב. סקירת ספרות

1. זיכרון קולקטיבי וזיכרון היסטורי

זיכרון קולקטיבי, באשר הוא, מוגדר כייצוגים של העבר המאומצים קולקטיבית (Kansteiner, 2002). בהתמקדנו בסכסוכים, הצדדים המסוכסכים יוצרים במהלכם זיכרון קולקטיבי המורכב מהאופן שבו הם תופסים את האירועים שהובילו לפרוץ הסכסוך ושהתרחשו במהלכו. זיכרון זה הוא לרוב נוקשה ומוטה, היות שהוא מבקש לתמוך באינטרסים של הקבוצה המחזיקה בו. הוא גם דיכוטומי בתארו את הצד לסכסוך המחזיק בו באופן חיובי ואת יריבו באופן שלילי (בר-טל, 2007; Devine-Wright, 2003). לזיכרון כזה תפקיד מרכזי במהלך הסכסוך בעצבו את התגובות הפסיכולוגיות (אמונות חברתיות, רגשות ומוטיבציות) וההתנהגותיות של כל צד בסכסוך כלפי עצמו (לחיוב) וכלפי היריב (לשלילה) (Nets-Zehngut, 2011).

זיכרון קולקטיבי של סכסוכים מושפע מן ההווה בשני אופנים מרכזיים (Devine- Wright, 2003; Olick and Robbins, 1998; Winter and Sivan, 1999). הראשון, באופן תרבותי, על ידי ההשפעה הבלתי נמנעת, ולעתים הבלתי מודעת,

² התואר "ישראלי" במאמר זה מתייחס ליהודי מדינת ישראל בלבד. לצורך תיאור ערביי ישראל אני משתמש במונח "פלסטיני".

³ המונח "היסטוריונים חדשים", ובכלל זאת משמעויותיו השונות ואופן השימוש בו, עמד במוקד דיונים רבים. במסגרת המאמר השתמשתי בו משום היותו המונח הרווח לגבי חוקרים שפרסמו מחקרים ביקורתיים בנושא הסכסוך בשלהי שנות השמונים, ולא מפני שאני בהכרח מקבלו כמתאים.

של תרבות ההווה על האופן שבו האנשים מפרשים את אירועי העבר. השני, על ידי השימוש האינסטרומנטלי והמודע בעבר לצורכי ההווה. מוסדות שונים משתמשים באופן ההשפעה השני לצורך קידום האינטרסים שלהם. כך גם למוסדות המדינה שמור בתקופה המודרנית תפקיד מרכזי בשימוש בעבר לקידום בהווה של האינטרסים של מדינת הלאום. עם זאת בתקופה האחרונה חלה ירידה בתופעה זו עקב השפעת תהליך הגלובליזציה, עקב ירידת הלאומיות ועקב הפרטת פונקציות של זרועות המדינה (Wertsch, 2002).

מקום מרכזי בהשפעה על תוכן הזיכרון הקולקטיבי שמור לזיכרון ההיסטורי (Devine-Wright, 2003; Winter and Sivan, 1999). הספרות מתייחסת אל החוקרים היוצרים זיכרון זה כאל כאלה השייכים למוסדות האקדמיה של המדינה הנידונה (Olick and Robbins, 1998; Wertsch, 2002). מחקרים העוסקים באירועי הסכסוך הנערכים על ידי חוקרים הם מקור בר סמכא לקביעת "מה אירע במהלך הסכסוך?". הזיכרון ההיסטורי אינו משפיע רק במישרין על הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך אלא גם בעקיפין. מוסדות מדינה וחברה רבים מסתמכים על ממצאי החוקרים ומפיצים אותם בקרב החברה (למשל באמצעות פרסומי המוסדות).

זיכרון היסטורי נחשב אובייקטיבי יותר ומוטה פחות מאשר זיכרון קולקטיבי, היות שהחוקרים משתמשים בשיטות מדעיות לשם ביצוע מחקריהם ושואפים להגיע ל"אמת האובייקטיבית". עם זאת, בעיקר בעת האחרונה, נמתחה ביקורת על החוקרים בטענה כי גם הם מושפעים מן ההווה בשני האופנים שהוזכרו לעיל: מן הבחינה התרבותית ומן הבחינה האינסטרומנטלית. בנוגע לאופן השפעה אחרון זה נטען כי החוקרים פועלים לעיתים קרובות לשם מתן לגיטימציה לנרטיבים שהמדינה חפצה כי יאומצו על ידי אזרחיה (Olick and Robbins, 1998; Kansteiner, 2002; Wertsch, 2002). היבט אחר של יחסי המדינה והחוקרים הוא שהמדינה לעיתים שולטת בתוכני המחקרים בשיטות שונות, דוגמת הטלת חיסיון על מסמכים ארכיוניים או נקיטת צנזורה (Wertsch, 2002).

הגורמים המשפיעים על שינוי זיכרון היסטורי לא נידונו בהרחבה בספרות. ככלל נטען כי שינויים כאלו יתרחשו עקב שתי סיבות עיקריות: הראשונה, התחושה כי ממצאי מחקרי העבר אינם מדויקים וכי יש לעדכןם. תחושה זו יכולה לנבוע מגילוי ממצאים חדשים לגבי העבר או משימוש בכלים אנליטיים ובתפיסות תאורטיות חדשות (שם). הסיבה השנייה היא שינוי במאפייני החוקרים, עת נטען למשל כי היסטוריית ארצות הברית החלה בתקופה האחרונה להיות מוצגת באופן שונה מאשר בעבר, לאור הגידול בייצוג של נשים וחברי קבוצות מיעוטים בקרב היסטוריונים העוסקים בנושא זה (Appleby, Hunt and Jacob, 1994).

2. הפליטים הפלסטינים של מלחמת העצמאות

בעיית הפליטים הפלסטינים מתייחסת לעזיבת כ-650,000 פלסטינים את יישוביהם במהלך מלחמת העצמאות. היא מהווה חלק מרכזי מהזהות הפלסטינית, והייתה אחד הנושאים הקשים ביותר לפתרון במסגרת המשא ומתן בין הישראלים לפלסטינים - מאז מלחמת העצמאות בכלל ומאז שיחות השלום שהתנהלו ביניהם בשנות התשעים בפרט (Ben-Josef Hirsch, 2007). במסגרת המחקר אותרו סיבות שונות שנידונו בישראל ככאלה שגרמו לעזיבת הפלסטינים, והמרכזיות שבהן מוצגות בלוח 1 להלן.

לוח 1: הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים

פירוט	הסיבה	
פתיחת הפלסטינים והערבים במלחמה היא זו שגרמה לעזיבת הפלסטינים	עצם התחלת המלחמה	1
הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים קראה לפלסטינים לעזוב את יישוביהם	קריאה מצד המנהיגות	2
2.1 קריאה כוללת מצד המנהיגות: הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים הפנתה קריאה כוללת ומפורשת לכלל הפלסטינים לעזוב את יישוביהם		
2.2 קריאה חלקית מצד המנהיגות: הנהגת ארצות ערב או הפלסטינים, ברמה הלאומית או פעמים רבות ברמה המקומית, לרבות מפקדי צבא, קראה לפינוי חלקי כלומר, פינוי יישובים או אזורים מסוימים, ולרוב רק של נשים, ילדים וזקנים		
הפלסטינים פחדו, לעיתים באופן מופרז, מאנשי היישוב היהודי ולימים מהישראלים	פחד	3
עם פתיחת המלחמה החלה החברה הפלסטינית להתמוטט בהדרגה עקב מנוסת מנהיגיה, שסעים פנימיים, היעדר צבא מאורגן והתבוסה בשדה הקרב	התמוטטות חברתית	4
הפלסטינים עזבו את יישוביהם מרצון (ללא התייחסות למניעים שעמדו מאחורי עזיבה רצונית זו)	עזיבה מרצון	5
חלק מהפלסטינים פונו או גורשו מיישוביהם על ידי כוחות הביטחון של היישוב היהודי ולימים על ידי כוחות הביטחון הישראליים	פינוי או גירוש	6
אנשי היישוב היהודי, ולימים הישראלים, הפעילו לחץ פסיכולוגי על הפלסטינים, ובכלל זאת השמעת איומים או מתן "עצות ידידותיות" כי כדאי להם לעזוב את יישוביהם פן יבולע להם	לחץ פסיכולוגי	7
אנשי היישוב היהודי ולימים הישראלים התקיפו לעתים יישובים פלסטיניים במטרה לגרום לבריחת תושביהם	התקפות שמטרתן לגרום לבריחה	8

בקרב החברה היהודית בישראל קיימים ככלל שני נרטיבים מרכזיים לסיבות לעזיבת הפליטים: נרטיב ציוני ונרטיב ביקורתי (המכונה לעיתים פוסט-ציוני).⁴ הנרטיב הציוני כולל בעיקר את סיבות 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות), 3 (פחד) ו-5 (עזיבה מרצון); בולטות במיוחד סיבות 2.1 ו-5. במסגרת זאת מוכחש כי חלק מהפליטים גורשו על ידי כוחות הביטחון של היישוב היהודי ולימים על ידי כוחות הביטחון הישראליים. להפך. מצוין כי היהודים, ולימים הישראלים רצו שהפלסטינים יישארו ביישוביהם ואף ניסו לשכנעם להישאר, אך לרוב נכשלו בכך (למשל בר-טל, 2007; 2002; Nets-Zehngut, 2008). הנרטיב הביקורתי ככלל מתייחס גם הוא לחלק מסיבות העזיבה שהוזכרו במסגרת הנרטיב הציוני (סיבות 3 ו-5). נוסף על כך מוזכרות במסגרתו גם סיבות 2.2 (קריאה חלקית מצד המנהיגות), 4 (התמוטטות חברתית), 6 (פינוי או גירוש), 7 (לחץ פסיכולוגי) ו-8 (התקפות שמטרתן לגרום לבריחה) (למשל Flapan, 1987, פריט 45; Morris, 1987, פריט 46). הבדל בולט בין שני הנרטיבים עולה מסיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות): הנרטיב הציוני מציג קריאה כוללת לעזוב (2.1), ואילו הנרטיב הביקורתי מציג קריאה חלקית (2.2). נוסף על כך בנרטיב הציוני סיבה 2.1 מרכזית יותר בהשוואה לנרטיב הביקורתי המציג כמה וכמה סיבות חשובות. ההבדל המשמעותי ביותר בין שני הנרטיבים נוגע בעיקר לסיבה 6.⁵ במסגרת הנרטיב הביקורתי מוצג הצד היהודי ולימים הישראלי כמי שבחלקו חפץ במהלך המלחמה בעזיבת הפלסטינים ופעל הלכה למעשה לגירושם או לעזיבת חלקם (Caplan, 2010; Nets-Zehngut, in press-a).

בחינת ספרות המחקר המתייחסת לסיבות לעזיבת הפליטים מעלה שלכאורה מחקרים של חוקרים יהודים - מן הארץ ומן העולם - הציגו עד שלהי שנות השמונים של המאה הקודמת את הנרטיב הציוני בלבד (למשל בר-טל, 2007; זנד, 2004; 1994; Morris, 1988, 1994; Bar-On, 2004; Shlaim, 1999).⁶ במועד זה, נטען, פורסמו מחקרים של אלה המכונים לרוב "ההיסטוריונים החדשים", שביקרו מגוון היבטים של הנרטיב הציוני בנושא הסכסוך. היבט מרכזי בביקורת זו עסק בסיבות לעזיבת הפליטים (Flapan, 1987, פריט 45; Morris, 1987, פריט 46). אחד המבקרים הבולטים בנושא זה היה בני מוריס, אשר הציג תוך כדי דיון רחב

⁴ אני מתייחס כאן לקווים העיקריים של הנרטיבים הללו כפי שהם מוצגים על ידי רוב החוקרים המרכזיים. המאמר מתייחס רק לסיבות לעזיבת הפליטים ולא להיבטים אחרים הקשורים להן, כגון קיום "רוח טרנספר" בקרב היישוב היהודי טרם פרוץ המלחמה, או קיום תכנית כוללת, לפני המלחמה או במהלכה, לגירוש הפלסטינים.

⁵ לעיתים נלוות לסיבה זו גם שתי סיבות נוספות הקשורות אליה: סיבה 7 (לחץ פסיכולוגי) וסיבה 8 (התקפות שמטרתן לגרום לבריחה).

⁶ מחקרו של מוריס (Morris, 1988) הוא היחיד מבין הנידונים כאן שבו מוזכר מחקר ביקורתי מוקדם יותר ממחקרי "ההיסטוריונים החדשים": מחקרו של רוני גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11).

היקף את הנרטיב הביקורתי. ממצאי מחקרו של מוריס התקבלו בישראל בביקורת נוקבת מצד תומכי הנרטיב הציוני, ובכללם חוקרים, פוליטיקאים, עיתונאים ואנשי רוח (ראו למשל ז"ק, 1991; מגד, 1994; רובינשטיין, 1997). בהמשך, לפי הספרות, בעקבות מחקרי "ההיסטוריונים החדשים" החל הזיכרון ההיסטורי בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים להיות ביקורתי בחלקו.

למרות האמור לעיל עד כה טרם נערך מחקר שיטתי שהתמקד בזיכרון ההיסטורי היהודי לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים, הן בתקופה מוקדמת יותר - סמוך לתום מלחמת העצמאות - והן לאחר פרסום מחקרי "ההיסטוריונים החדשים". מחקרי זה מבקש להשלים חוסר זה, מתוך ניסיון לתרום להבנת מגוון מאפיינים תאורטיים של הזיכרון ההיסטורי הזה.

ג. מתודולוגיית המחקר

במסגרת המחקר נותחו כל המחקרים שפרסמו בנושא מקרה המבחן חוקרים יהודים, מהארץ או מן העולם, מאז 1949, עת הסתיימה מלחמת העצמאות, ועד 2004, תום תקופת המחקר.⁷ מן הראוי להבהיר לגבי כמה רכיבים של הגדרה כללית זו:

1. שייכות החוקרים

החוקרים שמחקריהם נבדקו הם גם אנשי אקדמיה (השייכים למוסדותיה, להלן: "אקדמאים") וגם חוקרים שאינם משתייכים למוסדות הללו, דוגמת עיתונאים, ותיקי קרבות ו"אנשים מהציבור הרחב" (להלן: "לא אקדמאים"). שתי הקבוצות הללו יכוננו במאמר "קהילת המחקר".

⁷ מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף יותר אשר בדק את האופן שבו הוצגו בישראל בשנים 1949–2004 הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים ב-1948 בשישה מוסדות נוספים מלבד קהילת המחקר. שלושה מוסדות מדינה: מרכז ההסברה, ענף הסברה בחיל חינוך בצה"ל, וספרי לימוד בהיסטוריה ובאזרחות שאושרו ללימוד על ידי משרד החינוך (להבדיל ממחקרים קודמים לגבי ספרי הלימוד שבדקו ספרי לימוד שבהם נעשה שימוש במערכת החינוך, גם ללא אישור המשרד); ושלושה מוסדות חברה: ספרי זיכרונות של ותיקי קרבות 1948, מאמרי עיתונות בחמשת היומונים המרכזיים, ופרסומים של ארבעה ארגונים לא ממשלתיים. גם לגבי ששת המוסדות הללו נבדקו כל פרסומיהם הרלוונטיים לעזיבת הפליטים (לתיאור תמצות כלל הממצאים של המחקר המקיף – Nets-Zehngut, in press-b).

2. שפת המחקרים

במחקר נכללו רק מחקרים שפורסמו בעברית או באנגלית. בבואנו לחקור דיון הקשור לישראל, הבחירה באנגלית נובעת מכך ששפה זו היא חלק בלתי נפרד וחשוב מפעולת החוקרים בישראל, הרבה יותר מאשר חלקן של שפות אחרות.

3. זהות החוקרים

המחקר מתמקד כאמור רק במחקרים של יהודים מישראל או של יהודים המתגוררים מחוץ לישראל ("חיצוניים"). הערכתי היא כי רק פעילותם של החוקרים הללו רלוונטית, באופן בלעדי או מכריע, להשפעה על הזיכרון הקולקטיבי הישראלי בנושא הנידון. מחקרים אשר נכתבו בידי פלסטינים (ישראלים או שמחוץ לישראל), בידי ערבים או בידי חוקרים לא מעורבים ("צד שלישי") לא נכללו במחקר. הנחתי היא כי מחקריהם של הפלסטינים או של הערבים לא ימצאו אוזן קשבת בקרב הרוב המכריע של היהודים בישראל, שיראו בהם משום עמדה לא אמינה של הצד היריב. כך גם, אם כי במידה פחותה, לגבי מחקריהם של החוקרים הלא מעורבים, הנתפסים כ"כאלה שמחוץ למחנה הישראלי/יהודי" (גבאי, 2007; מוריס, 2006; קיימן, 2006).

4. סוגי המחקרים

הדרך העיקרית שבה החוקרים מפיצים את תוצאות מחקריהם היא פרסומם בכמה במות: בספרים משלהם, באסופות מאמרים וכן במאמרים בכתבי עת (להלן: "מחקרים"). המחקר ליקט פרסומים ממגוון הבמות הללו. עם זאת כאשר מחקרים של חוקר מסוים שעסקו במקרה המבחן פורסמו הן בספר משלו הן באסופות מאמרים או בכתבי עת, כללתי רק את הספר במחקר. הנחתי הייתה שהספר משמש בסיס מרכזי לתמיכה בעמדת החוקר בנושא הנידון, בהשוואה לאופן הדיון המצומצם יחסית במאמר או בפרק בספר. ספרים שפורסמו בעברית ובאנגלית הוכנסו למחקר פעמיים, וזאת מתוך ההנחה, שאושרה במהלך המחקר,⁸ כי לפרסום של ספר בשפה שנייה יש השפעה נוספת על קהל הקוראים.

⁸ כך למשל ספרו השני של בני מוריס שעסק בלידת בעיית הפליטים ושפורסם בעברית ב-1991 (פריט 52), נידון בישראל במסגרת מאמרי סקירה עיתונאיים רבים יותר מאשר ספרו הראשון שעסק בנושא זה ושפורסם באנגלית ב-1988 (פריט 46). יצוין כי אף שהספר באנגלית נושא את השנה 1987, לדברי מוריס, כפי שאמר לי בריאיון עמו ב-19.6.2006, מדובר בטעות, היות שהספר פורסם בראשית 1988.

5. איתור המחקרים

איתור המחקרים התבצע בכמה דרכים עיקריות: ראשית, במאגרי המידע **מפתח חיפה ורמב"י**⁹ ובמאגר *Institute for Scientific Information – ISI*¹⁰ שנית, גיבוי החיפוש במאגרים המקוונים שהוצגו לעיל גם בחיפוש ידני בעשרים כתבי עת. התמקדתי בכתבי עת בעברית העוסקים בעיקר בישראל, וזאת בנוגע לרובן המכריע של מהדורותיהם שאותרו במחקר. שלישית, חיפוש ספרים באינדקס *Union Libraries Index – ULI*, הקטלוג המאוחד של הספרים בספריות כל המוסדות להשכלה גבוהה בישראל. קטלוג זה הוא האמצעי המרכזי בישראל לאיתור ספרים בכל השפות, שפורסמו עוד קודם תחילת תקופת המחקר. רביעית, בעת קריאת המחקרים שאיתרתי בדקתי גם את הרשימות הביבליוגרפיות המובאות בהם במטרה לאתר מחקרים רלוונטיים נוספים. חמישית, ראיינתי כמה חוקרים שעסקו במקרה המבחן והם נשאלו, בין היתר, לגבי מחקרים רלוונטיים המוכרים להם: עקיבא אור (כתב במשותף ספר שפורסם ב-1961); רוני גבאי (1959), בני מוריס (פרסם ספרים רלוונטיים החל ב-1987); צ'רלס קיימן (1984); תום שגב (פרסם ספרים רלוונטיים החל ב-1984).

6. ניתוח המחקרים

ניתוח המחקרים נעשה באמצעות ניתוח תוכן (content analysis) איכותני (Glacner and Morena, 1989). כלומר ניתחתי את הטקסט במטרה לאבחן את הנרטיב שהוצג בהם לגבי מקרה המבחן, האם הוא ציוני או ביקורתי. זאת באמצעות קידוד לפי הסיבות לעזיבת הפליטים (ראו לעיל לוח 1). ההבחנה בין שתי הקבוצות נעשתה כאמור על פי הגורם המרכזי המבחין ביניהן: פינוי או גירוש הפליטים (סיבה 6). כלומר כאשר צוין במחקר מסוים כי סיבה ממשית, ולא שולית, לעזיבת הפליטים הייתה פינויים או גירושם, סווג המחקר כביקורתי, גם אם צוינו בו סיבות נוספות (כפי שאכן אירע ברוב המקרים). כאשר לא צוינה סיבה 6 אלא צוינו סיבות עזיבה אחרות, לרוב סיבה 2 (קריאה מצד מנהיגות לעזוב) או סיבה 5 (עזיבה מרצון) סווג המחקר כציוני. חלוקה בינרית זו אינה משקפת את הדקויות במסקנותיהם של חלק מהחוקרים, אך משקפת את ההבדל המרכזי בין שני הנרטיבים והכרחית לצורך הדיון הכללי בהם. כמו כן ניתחתי היבטים נוספים של הטקסט שאציגם להלן.

⁹ שני המאגרים הללו הם המקורות העיקריים בישראל לחיפוש מאמרים שהתפרסמו בכתבי עת אקדמאיים בעברית מ-1966.

¹⁰ המאגר המוביל בעולם לכתבי עת, הכולל מאמרים שפורסמו בעולם מ-1965.

ד. ממצאי המחקר

במהלך המחקר איתרתי 92 מחקרים רלוונטיים, מרביתם המכריעה ספרים. רובם המכריע של המחקרים התייחסו למקרה המבחן באופן כללי (הסיבות לעזיבת כלל הפליטים), ומביניהם חלקם עסקו גם בגורלם של תושבי יישובים ספציפיים (רק מיעוט שולי עסק רק בגורלם של תושבי יישובים ספציפיים). רשימת כל המחקרים מופיעה להלן בנספח לפי מועדי פרסומם.¹¹ המחקרים אינם מוצגים גם בביבליוגרפיה של המאמר. לוח 2 שלהלן מחלק את כל המחקרים לארבע קבוצות, המייצגות ארבע תקופות, לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים שהוצגו במחקרים וכן לגבי מאפיינים נוספים שלהם.

לוח 2: המחקרים העוסקים בסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים

בחלוקה לתקופות

מספר המחקרים שפורסמו במהלך התקופה	משך התקופה	גבולות התקופה	כותרת התקופה	מספר התקופה
5	9 שנים	1957-1949	מחקרים ישראליים-ציוניים	1.
25	19 שנים	1976-1958	מחקרים ישראליים-ציוניים וחיצוניים ביקורתיים	2.
15	11 שנים	1987-1977	ניצנים של מחקרים ישראליים ביקורתיים	3.
47	17 שנים	2004-1988	התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים	4.
92			סך הכול	

אסביר כעת את מבנה לוח 2. לשם מתן מידע חשוב לגבי מאפייני התקופות, ציינתי בכותרת כל תקופה (מלבד סוג הנרטיב שהוצג בה) גם את מקום מגוריהם של החוקרים שפרסמו מחקרים במהלכה: את המחקרים של היהודים מישראל כינתי "ישראליים", ואת מחקריהם של היהודים מחוץ לישראל כינתי כאמור "חיצוניים". לפיכך, כותרות התקופות מתבססות על שני המאפיינים האלה: מקום מגוריהם של החוקרים וסוג הנרטיב שהוצג במחקריהם. גבולות התקופה - מועד תחילתה וסיומה - מצוינים בעמודה 3, וזאת לפי מועדי פרסומם של המחקר הראשון ושל המחקר האחרון השייכים לאותה תקופה. עמודה 4 מציינת את משך התקופה בשנים. עמודה 5 מציינת את סך המחקרים שהתפרסמו בכל תקופה ותקופה.

¹¹ ההפניה במאמר זה למספריהם נעשית בהתאם למספרם שם.

נעבור כעת לתיאור התקופות בהתייחס לכמה מאפיינים בכל תקופה ותקופה: היקף המחקרים שפורסמו במהלכה; מקום מגורי המחקרים של מחקריה (ישראל או מחוץ לה); תוכני המחקרים (נרטיב ציוני או ביקורתי); היקף הדיון במקרה המבחן במסגרת המחקרים; ואופן ביסוס טענת המחקרים לגבי הסיבות לעזיבת הפליטים.

1. תקופה ראשונה: 1949-1957 - מחקרים ישראליים ציוניים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו, הנמשכת תשע שנים, כוללת חמישה מחקרים. כלומר 0.6 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: רוב מחקרי התקופה - ארבעה במספר - נכתבו בידי חוקרים ישראלים ורק אחד נכתב בידי חוקר חיצוני.

תוכני המחקרים: ארבעת המחקרים הישראליים מתארים את הנרטיב הציוני, ברוב המקרים בהתייחסם לסיבה 5 (עזיבה מרצון) וללא התייחסות לסיבה 2 (קריאת המנהיגות לעזוב). דוגמה לנרטיב ישראלי-ציוני טיפוסי בתקופה זו מובאת בדבריו של זאב וילנאי: "כשנכבשו ערים ועיירות וכפרים [...] גדל במהירות רבה מספר הפליטים הערבים שנטשו את בתיהם ונמלטו אל האזורים הערביים" (וילנאי, 1949: 21, פריט 1). המחקר החיצוני היה מעין ניטרלי (Hurewitz, 1950, פריט 4) בהציגו את הנרטיבים הדומיננטיים של שני הצדדים לסכסוך בלי לקבוע עמדה בנושא. הצד הישראלי סובר כי הוא אינו נושא בשום אחריות לעזיבת הפליטים היות שהם עזבו בעקבות מלחמה שנכפתה על ישראל (סיבה 1); לעומת זאת הפלסטינים סוברים שאנשי היישוב היהודי ולימים הישראלים אחראים באופן מלא לעזיבת הפליטים, היות שהאחרונים פונו או גורשו מבתיהם (סיבה 6).

היקף הדיון במקרה המבחן: הדיון במקרה המבחן היה לרוב קצר מאוד והובא בכמה שורות.

אופן ביסוס טענת המחקרים: ברוב המחקרים לא צוינו המקורות שעליהם התבססו בהתייחסם למקרה המבחן.

2. תקופה שנייה: 1958-1976 - מחקרים ישראליים ציוניים וחיצוניים ביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: בתקופה זו נכללו 25 מחקרים. ממוצע הפרסום השנתי כפול בערך בהשוואה לתקופה הקודמת: 1.3 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: מסך כל מחקרי התקופה 12 פורסמו בידי חוקרים ישראלים,¹² ויתרת 13 המחקרים בידי חוקרים חיצוניים. מבין 13 המחקרים החיצוניים, חמישה נכתבו, ולו בחלקם, בידי חוקרים הקשורים לישראל.¹³

תוכני המחקרים: רובם המכריע של המחקרים הישראליים (11 מ-12) המשיכו להציג את הנרטיב הציוני שהובא במהלך התקופה הראשונה, כלומר לרוב עזיבה מרצון (סיבה 5). לעתים היו גם התייחסויות לסיבות נוספות כגון התמוטטות חברתית (סיבה 4). בכמה מחקרים הודגשה במיוחד הסיבה של קריאה כוללת מצד המנהיגות לעזוב (סיבה 2.1), לעיתים אגב הכחשת גירוש הפלסטינים. בחלק מהמחקרים הישראליים אף מצוין כי היהודים ניסו לשכנע את הפלסטינים¹⁴ שלא לעזוב, למשל בחיפה, אך נכשלו בכך. כך למשל כתב שמואל כץ: "שום איש לא גירש את הפליטים הערבים מארץ-ישראל. הרוב המכריע יצאו בין מרצונם החופשי ובין בפקודתם או בהמרצתם של מנהיגיהם" (כץ, 1972: 24, פריט 26). בולט בקרב מחקרים אלה ספר של נתנאל לורך **קורות מלחמת העצמאות** (לורך, 1958, פריט 7), הן לאור מרכזיותו של החוקר והן לאור היקפו הנרחב של הספר, אם כי לא בהקשר של הדיון בנושא הפליטים, אלא בעיקר בהקשר של תיאור מערכות המלחמה. החריג היחיד למחקרי הישראלים שהציג את הנרטיב הביקורתי היה מחקרם של אור ומחובר, "שלום שלום ואין שלום" (פריט 13¹⁵). מחקרם מתייחס לסיבות אחדות: סיבה 6 (פינוי או גירוש), התייחסות היכולה להתפרש כסיבה 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות) בדברו בערטילאיות על "תעמולת החוסיינים והוועד הערבי העליון"; סיבה 1 (התחלת המלחמה) וסיבה 5 (עזיבה מרצון).

¹² ראו פריטים 6-8, 13, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 28 ו-29.

¹³ כך למשל רוני גבאי עלה לישראל ב-1950, התגורר בה כמה שנים קודם שנסע לשווייץ לרכוש את תואר הדוקטור, שעליו מתבסס ספרו (פריט 11), חזר לארץ לכמה שנים, ורק לאחר מכן עזב סופית את ישראל. דוד קמחי התגורר בקביעות בישראל. הוא ואחיו ג'ון, שהתגורר מחוץ לישראל, חיברו יחדיו את הספר בתי השפּות (פריטים 12, 14). נדב ספרן הוא ישראלי לשעבר שעזב את ישראל לטובת ארצות הברית לצמיתות כשנה מאז תום מלחמת העצמאות. הוא פרסם את הספר בשתי השפות – עברית ואנגלית (פריטים 21, 23).

¹⁴ מחקרים מוקדמים מתייחסים לתושבי ארץ ישראל ומדינת ישראל שלא היו יהודים כ"ערבים" ורק בהמשך כ"פלסטינים". עם זאת, לשם האחידות, אכנה אותם במאמר זה כל העת "פלסטינים", למעט כאשר מדובר בציטוט כלשונו מהמחקרים.

¹⁵ מחברי המחקר הנידון הם עקיבא אור ומשה מחובר, חברי מפלגת מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית) בעת פרסום הספר, ובהמשך מראשי ארגון "מצפן". עם זאת, השם המופיע על הספר כמחברו הוא "א. ישראלי", וזאת עקב חששם מציון שמותיהם על גביו (אור, 2006).

לעומת המחקרים הישראליים, רוב קטן מהמחקרים החיצוניים (8 מתוך 13)¹⁶ הציגו את הנרטיב הביקורתי ככוללם את סיבה 6 (פינוי או גירוש) באופן לא שולי. חלק ממחקרים אלו אף קבעו שכמחצית ממספר הפליטים פונו או גורשו; בעוד שחלקם (למשל, פריטים 11 ו-27) גם התייחסו ללחץ הפסיכולוגי (סיבה 7) שהופעל על הפלסטינים במטרה לאלצם לברוח מיישוביהם. אחת הדוגמאות למחקרים הביקורתיים היא עבודתו של רוני גבאי שכתב בספרו (באנגלית): "בהרבה מקרים [...] הכוחות היהודיים כבשו כפרים ערביים, גירשו את תושביהם ופוצצו בתים [...] העידוד היהודי של בריחת הערבים נשא צורות שונות. הוא בעיקר נעשה באופן פסיכולוגי [...] אף שבחלק מהמקרים ערבים שסירבו [לעזוב] הוכרחו לעבור לאזור הערבי" (Gabbay, 1959: 92, 109, פריט 11).

דוגמה נוספת היא ספרו של נדב ספרן: "לערך עד סוף מאי-ראשית יוני 1948 עזבו הפליטים אזורים שבשליטת יהודית, והם עזבו נוכח מאמצים מתמידים מצד היהודים לשדלם להישאר. מן העת ההיא והלאה הם גורשו כמעט מכל השטחים החדשים שהובאו תחת שלטון ישראל" (ספרן, 1969: 30, פריט 21).

לגבי חמישה מיתרת ששת המחקרים החיצוניים שלא כללו את הנרטיב הביקורתי: אחד מהם התייחס ככלל אל הנרטיב הציוני אגב הדגשת סיבה 2.1 (קריאה כוללת מצד המנהיגות), אך עם סייג האומר שהיה גירוש הכרחי בהיקף קטן של כמה כפרים, בגלל אילוצים ביטחוניים חמורים (Sytkin, 1966, פריט 18). ארבעת המחקרים האחרים הציגו את הנרטיב הציוני אגב התייחסות בעיקר לסיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות) או סיבה 9 (עזיבה מרצון). המחקר האחרון מהשישה היה ניטרלי בהציגו את עמדות שני הצדדים (Laqueur, 1969, פריט 22).

היקף הדיון במקרה המבחן: מחקרים, שדנו בנושא בקצרה מאוד כבתקופה הראשונה, היו חריגים. חלק לא קטן מהמחקרים דן בנושא באופן נרחב יותר. בולט ביניהם במיוחד מחקרו של גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11), הדן באופן ביקורתי בנושא בהיקף של עשרות עמודים. מחקרים בולטים נוספים הדנים בנושא בהיקף של כמה עמודים הם של מיכאל אסף (1967, פריט 19) ושל שמואל כץ (1972, פריט 26).

אופן ביסוס טענת המחקרים: בתקופה זו רק מיעוט מהמחקרים לא התייחסו כלל למקורותיהם. בעוד חלקם הסתמכו באופן כללי על מסמכים ארכיוניים לא ישראלים או על עדויות. לגבי תשעת המחקרים הביקורתיים של תקופה זו (אחד

¹⁶ ראו פריטים 9, 11, 12, 21, 23, 24, 27 ו-30.

ישראלי ושמונה חיצוניים): ארבעה מחקרים¹⁷ לא ציינו את המקור לדיון הספציפי בנושא זה; חמשת המחקרים הנותרים התייחסו לכמה מקורות. דון פרץ (Peretz, 1958, פריט 9) והווארד סחר (Sachar 1972, פריט 27) התבססו על מקורות משניים. פרץ התבסס על פרסום ישראלי רשמי ועל מחקר של חוקר ערבי-פלסטיני, ואילו סחר התבסס על מחקרו של גבאי (Gabbay, 1959, פריט 11). ספרן, בספרו בשתי השפות (פריטים 21, 23), התבסס על ניסיונו האישי כוותיק קרבות מלחמת העצמאות. עקיבא אור ומשה מחובר (ישראלי 1961, פריט 13) או שלא ציינו את המקורות לטענותיהם או שהסתמכו על כתבות עיתונאיות.

לסיכום, רוב המחקרים הישראליים והחיצוניים גם יחד בתקופה השנייה הציגו את הנרטיב הציוני, בעוד כשליש מהם הציגו את הנרטיב הביקורתי.

3. תקופה שלישית: 1977-1987 - ניצני מחקרים ישראליים ביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו כוללת 15 מחקרים, שפורסמו בהיקף דומה לזה שבתקופה הקודמת: 1.4 מחקר בממוצע לשנה.

מקום מגורי החוקרים: מסך כל מחקרי התקופה, 13 מחקרים נכתבו בידי חוקרים ישראליים, ויתרת השניים על ידי חוקר חיצוני - נדב ספרן (פריטים 21, 23). לשון אחר, החוקרים הישראליים הפכו להיות הגורם המרכזי שעסק במקרה המבחן.

תוכני המחקרים: 14 מ-15 המחקרים מתארים את הנרטיב הביקורתי. מדובר אפוא בניצני המחקר הביקורתי הישראלי לגבי מקרה המבחן. בתקופה הראשונה שבה בוצע מחקר כזה באופן משמעותי. במוקד רוב המחקרים הביקורתיים עומדת כמובן סיבה 6 (פינוי או גירוש), אך נלוות לה סיבות נוספות, למשל: לרוב סיבה 5 (עזיבה מרצון); לעיתים סיבה 3 (פחד); באופן שולי סיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות לעזוב); וסיבה 7 (לחץ פסיכולוגי). כך למשל כותב תום שגב:

רבים עזבו את בתיהם לפני המלחמה, היו שעזבו מאימת הידיעות על הטבח בדיר יאסין, היו שהתפתו להאמין כי בתוך ימים ספורים יוכלו לשוב בעקבות הצבא הערבי המנצח, היו שעזבו חרף ניסיונות אנשי ציבור יהודים לשכנעם

¹⁷ ראו פריטים 11 (Gabbay, 1959), 12 (Kimche and Kimche, 1960), 24 (Kurzman, 1970) ו-30 (Sachar, 1976).

להישאר, היו שלחמו בצה"ל וברחו רק כשהובסו בקרב [...] עשרות אלפים מבין התושבים הערבים נשארו בבתיהם - וצה"ל גירש אותם [...] בגליל גורשו בעיקר המוסלמים [...] מאות אלפי ערבים ברחו וגורשו מבתיהם (שגב, 1984: 40, 42, 58, פריט 41).

כך גם מאיר פעיל ואברהם זהר כותבים:

בעקבות אירוע זה [התקוממות תושבי העיר לוד] גורשו ערביי לוד ורמלה [...] היו שלוש סיבות עיקריות לבריחת הפלסטינים: כשליש [...] ברחו בעצמם מתוך חשש לחייהם [...] כשליש ברח בעקבות פעולות כיתור, הפגזה וכיבוש של כוחות 'ההגנה' וצה"ל. כשליש גורש ממש לאחר פעולות הכיבוש" (פעיל וזהר, 1985: 25, 43, פריט 42).

המחקר החריג היחיד בתקופה זו אשר התייחס לנרטיב הציוני נכתב בידי החוקר הישראלי מיכאל כהן (Cohen, 1982, פריט 38).

היקף הדיון במקרה המבחן: המגמה שרווחה בתקופה הקודמת לגבי היקף הדיון במקרה המבחן ככלל נמשכה גם במהלך תקופה זו. חלק מהמחקרים דנו בנושא בהיקף של כמה עמודים, בעוד חלקם בהיקף של עד כעמוד. המחקרים הביקורתיים הבולטים בדיון הנרחב יחסית במקרה המבחן הם: מחקריהם של צ'רלס קיימן (פריט 40), תום שגב (פריטים 41, 43 בשתי השפות), לברכט הנס (פריט 44) ושמחה פלפן (פריט 45).

אופן ביסוס טענת המחקרים: חלק ממחקרי התקופה שהציגו את הנרטיב הביקורתי, כאמור 14 במספר, לא ציינו את המקורות לביסוס טענותיהם הביקורתיות או שצינו מקורות משניים. לעומת זאת חלקם ציינו מקורות ראשוניים, וזאת בחלוקה לשני שלבים: בשלב הראשון, חמשת הספרים שפורסמו עד 1982 הזכירו עדויות מפי ותיקי קרבות מלחמת העצמאות: יצחק רבין ומרדכי מקלף בספרו של מיכאל בר-זוהר (פריטים 31, 32 בשתי השפות), נדב ספרן הסתמך על ניסיונו האישי במלחמה (פריטים 33, 34 בשתי השפות), ואריה יצחקי מפי יצחק רבין ומפי יגאל אלון (פריט 37). בשלב השני, מ-1984, חל שינוי. אחדים מהמחקרים - כגון של צ'רלס קיימן (פריט 40), תום שגב (פריטים 41, 43 בשתי השפות) ושמחה פלפן (פריט 45) - מתבססים לגבי מקרה המבחן, גם אם לא באופן רחב היקף, על מסמכים ארכיוניים, בעיקר ישראלים.

4. תקופה רביעית: 1988-2004 - התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים

היקף כתיבת המחקרים: תקופה זו כוללת 47 מחקרים, שפורסמו בהיקף של 2.8 מחקרים בממוצע לשנה. אנו רואים אפוא שהיקף פרסום המחקרים הכפיל את עצמו בהשוואה לתקופה הקודמת.

מקום מגורי החוקרים: בתקופה זו נמשכה הדומיננטיות המוחלטת כמעט של החוקרים הישראליים: 42 מהמחקרים נכתבו בידיהם, ואילו שאר החמישה נכתבו בידי חוקרים חיצוניים.¹⁸

תוכני המחקרים: כמעט כל המחקרים - 43 במספר - כוללים את הנרטיב הביקורתי; ברוב המכריע של המקרים ללא אימוץ סיבה 2 (קריאה מצד המנהיגות). כך למשל אפשר להתייחס לדברי היסטוריונית מרכזית, אניטה שפירא, ולפיהם: "מסקנתו [של בני מוריס] שעקירתם של הערבים מקורה במגוון של גורמים, הכוללים בריחה ספונטאנית בימי מלחמה, התפוררות הבריחים של החברה הפלסטינית והסתלקות מנהיגותה ראשונה וגם גירוש של הצבא והשלטונות הישראליים היא מסקנה סבירה" (שפירא, 1997: 23-24, פריט 66). המחקרים הביקורתיים כוללים גם את מאמרו האקדמאי של שבתאי טבת (Teveth, 1990, פריט 51). למרות הפולמוס בין טבת לבין בני מוריס בשלהי שנות השמונים מעל דפי עיתון **הארץ** לגבי בעיית הפליטים, הסכים טבת במפורש במאמר אקדמאי זה, וכן בסדרת מאמריו **בהארץ**, כי לאחר הקמת מדינת ישראל גורשו חלק מהפלסטינים. כך גם לגבי אפרים קארש (פריטים 67, 70). למרות התפלמסותו מעל במות שונות עם בני מוריס לגבי נושאים שונים (כגון קיום רוח טרנספר ביישוב), במחקרו הוא הסכים במפורש כי חלק מהפלסטינים גורשו.

לגבי ארבעת המחקרים האחרים, הלא ביקורתיים: שניים מהם כוללים ככלל את הנרטיב הציוני, אך בסייגים. מחקר אחד מתייחס ל"עידוד תושבי לוד ורמלה כי יעזבו" (הרסגור וסטרון, 1997, פריט 64), בעוד האחר מתייחס לגירוש בהיקף קטן של כמה כפרים (ואלך וכהן, 2000, פריט 74). רק שני מחקרים כוללים את הנרטיב הציוני ללא סייג אגב התייחסות בעיקר לסיבה 5 (עזיבה מרצון), וזאת לגבי יישובים ספציפיים: כפרים שונים בגליל (קורן, 1988, פריט 47) או בחיפה (גורן,

¹⁸ ראו את הפריטים הללו: מסי' 56 של ברוך קימרלינג ויואל מגדל (Kimmerling and Migdal, 1993); אציין כי רק מגדל הוא חוקר חיצוני; מסי' 71 של קימרלינג ומגדל (קימרלינג ומגדל, 1999); מסי' 60 של נורמן פינקלשטיין (Finkelstein, 1995); ומסי' 67 ו-70 של אפרים קארש, ישראלי לשעבר (קארש, 1999; Karsh, 1997).

1996, פריט 61). אנו רואים, אם כן, שבמהלך תקופה זו התבסס הנרטיב הביקורתי גם בקרב החוקרים הישראלים.

היקף הדיון במקרה המבחן ואופן ביסוס טענת המחקרים: היקף הדיון במקרה המבחן השתנה בתקופה זו במידה רבה בהשוואה לתקופות הקודמות. במהלכה התפרסמו לא מעט מחקרים - ספרים, מאמרים באסופות או מאמרים בכתבי עת - שעסקו בנושא בהיקף נרחב. בולטים במיוחד, גם בהשוואה למחקרי התקופות הקודמות, מחקריו של בני מוריס. זאת לנוכח מספרם הרב (תשעה מחקרים); לנוכח היקף הדיון הנרחב ביותר, בייחוד בספריו מן השנים 1988, 1991 ו-2004; שהוקדשו כולם לנושא זה; לנוכח ההסתמכות הרבה על מקורות ראשוניים; ולנוכח הדיון הפרטני ברוב היישובים הרלוונטיים לעזיבת הפליטים - והכול, בהיותו הראשון שעסק באופן כזה במקרה המבחן. חוקרים נוספים עסקו באופן נרחב בנושא, גם אם בהתמקדות פחותה מזו של מוריס ולאחריו, והסתמכו במחקריהם במידה רבה על מקורות ראשוניים; הבולט שביניהם הוא יואב גלבר (פריטים 81, 84). בתקופה זו רבים מהמחקרים (לבטח המרכזיים שבהם שהוזכרו לעיל) מתבססים בהקשר של הדיון בגירוש פלסטינים במידה רבה על מסמכים ארכיוניים ישראליים וכן אמריקניים, בריטיים ובינלאומיים.

ה. סיכום ודיון

ניתן אפוא לסכם את מאפייני המחקרים שפורסמו לגבי מקרה המבחן על ידי יהודים - ישראלים וחיזוניים גם יחד - במהלך תקופת המחקר. התמונה המצטיירת היא: **בתקופה הראשונה** (עד 1957) נכתבו מעט מחקרים מדי שנה, בעיקר בידי חוקרים ישראלים, והם הציגו ככלל את הנרטיב הציוני, לרוב בהיעדר התייחסות למקורות לביסוס טענותיהם בנושא הנידון.

בתקופה השנייה (עד 1976) חלו כמה שינויים במאפייני המחקרים, והיקף כתיבת המחקרים שנכתבו - באופן שווה למדי בידי חוקרים ישראלים וחיזוניים - הוכפל. כמו כן חל שינוי במאפייני תוכן המחקרים: אף שרובם כללו את הנרטיב הציוני, הייתה נוכחות בולטת לכשליש מהמחקרים שכללו את הנרטיב הביקורתי, רובם המכריע פרי עטם של חוקרים חיזוניים. היקף הדיון במקרה המבחן גדל גם כן, אך חלק מהמחקרים הביקורתיים לא ציינו את המקורות לביסוס טענותיהם. גם

אלה שצינו את מקורותיהם הזכירו מקורות ביקורתיים חסרי משמעות רבה,¹⁹ למעט נדב ספרן שהסתמך על ניסיונו האישי במלחמה.

בתקופה השלישית (עד 1987) נשאר היקף כתיבת המחקרים דומה לזה שבתקופה הקודמת, אך בד בבד חלו שינויים במאפייני המחקרים. רובם המכריע של מחקרי התקופה נכתב בידי ישראלים, והיה לראשונה ביקורתי ברובו. בעוד שהיקף הדיון במקרה המבחן נשאר דומה לזה שבתקופה הקודמת, אך חלק ממחקרי התקופה משלחי שנות השבעים התבססו על עדויות של ותיקי קרבות, וחלק ממחקרי תחילת שנות השמונים התבססו על מסמכים ארכיוניים, גם אם לא רבים במספרם.

בתקופה הרביעית (עד 2004) הוכפל היקף כתיבת המחקרים בהשוואה לתקופה הקודמת. כמו בתקופה השלישית, רובם המכריע של המחקרים נכתבו בידי ישראלים והציגו נרטיב ביקורתי. עם זאת חלו שינויים במאפיינים האחרים של המחקרים. כך למשל גדל במידה רבה היקף הדיון במקרה המבחן במסגרת חלק מהמחקרים, וחלקם אף התבססו על מסמכים ארכיוניים רבים. חשיבותה של תקופה זו טמונה גם בכך שהיא נפתחה בפרסום מחקרו המרכזי של בני מוריס מ-1988 (פריט 46), וכן, כפי שנראה להלן, במהלכה החלו אנשי אקדמיה ישראלים לראשונה לכתוב באופן ניכר בנוגע למקרה המבחן.

נראה, אם כן, כי ראוי לעדכן את אופן התייחסותה של הספרות המחקרית לזיכרון ההיסטורי היהודי כביקורתי בעיקרו רק משלהי שנות השמונים. במחקר זה נמצא כי זיכרון זה החל להיות ביקורתי באופן לא שולי כבר מ-1958, והפך לביקורתי באופן מכריע כבר מ-1977.

ראוי לציין את ההבדל בין חוקרים ישראלים לבין חוקרים חיצוניים. החוקרים הישראלים פרסמו עד 1976 באופן מכריע מחקרים שהציגו את הנרטיב הציוני, אך ב-1977 חל מהפך חד, ומאותה עת שיקפו מחקריהם בעיקר את הנרטיב הביקורתי. לעומתם הציגו החוקרים החיצוניים, שנוכחותם בלטה בעיקר בתקופה השנייה, בתקופה זו בעיקר את הנרטיב הביקורתי; בתקופות הבאות הם הציגו רק נרטיב זה. החוקרים החיצוניים הציגו, אם כן, את הנרטיב הביקורתי כבר ב-1958, כעשרים שנים לפני עמיתיהם הישראלים, אשר החלו להציג רק ב-1977. ממצא זה מלמד על הצורך להתייחס בספרות למחקרים הנכתבים לא רק בידי חוקרי המדינה הנידונה (כפי שלרוב נעשה), אלא גם למחקרים המבוצעים מחוץ לה.

¹⁹ המקורות שלא היו בעלי חשיבות רבה בענייננו הם: מקורות משניים (כלומר, מחקרים של חוקרים אחרים); מחקר של חוקר ערבי-פלסטיני (בהמשך להנחות המתודולוגיות שהוצגו לעיל, מחקר כזה לא יזכה לאמון רב בישראל); וכתבות עיתונאיות.

במסגרת זו ראוי להדגיש במיוחד את מחקריהם של **בני האומה הנידונה המתגוררים בפזורה**. מחקרים אלה יכולים להיות ביקורתיים יותר מאשר מחקריהם של בני האומה המגוררים במדינת האם. הם גם יהיו בעלי השפעה רבה יותר על מדינת האם בהשוואה למחקרים ביקורתיים של חוקרים חיצוניים שאינם בני האומה.

מסקנה נוספת העולה מן הממצאים היא ההבדל במסגרת חוקרים **ישראלים** בין **חוקרים מהאקדמיה לבין חוקרים לא אקדמאים**. הספרות מתייחסת על פי רוב למחקריהם של אנשי האקדמיה בלבד. ואולם, במהלך המחקר התבררה חשיבותם הרבה של חוקרים לא אקדמאים. ראשית, רובם המכריע של המחקרים שפורסמו בידי חוקרים ישראלים עד ראשית שנות התשעים - בין שהציגו את הנרטיב הציוני ובין שאת הנרטיב הביקורתי - נכתבו בידי חוקרים לא אקדמאים. לשון אחר, חוקרי אקדמיה מישראל נמנעו כמעט לחלוטין מלפרסם מחקרים בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים. שנית, עד 1976 פרסמו החוקרים הלא אקדמאים מחקרים ציוניים (למעט מחקר אחד), ומ-1977 הם פרסמו ברובם המכריע מחקרים ביקורתיים. כך הם סייעו לאפשרות של פרסום מחקריו הביקורתיים של בני מוריס, ובהמשך סללו כלל המחקרים הביקורתיים המוקדמים את הדרך למחקרים הביקורתיים הרבים שפרסמו מראשית שנות התשעים חוקרים ישראלים מהאקדמיה (כגון אילן פפה וברוך קימירלינג). ממצאים אלו מלמדים על הצורך להתייחס, בכל הנוגע לעולם המחקר, למושג נרחב יותר מאשר "אקדמיה". המושג המוצע בהקשר זה הוא כאמור "קהילת המחקר" הכוללת חוקרים אקדמאים ולא אקדמאים.

היבט נוסף הראוי לדיון הוא קיומו של "**מחקר פורץ דרך**". מחקר כזה הוא מחקרו מ-1988 של בני מוריס "לידתה של בעיית הפליטים" באנגלית (פריט 46), ובהמשך בעברית (פריט 52). מחקר זה היה חלוצי בעיקר עקב שלושה גורמים מצטברים: בכך שהתמקד לאורך כל הספר במקרה המבחן, בכך שהשתמש במספר רב של מסמכים ארכיוניים ובכך שהציג דיון פרטני ברוב היישובים הרלוונטיים לעזיבת הפלסטינים. פרסום מחקר זה הוא **תוצאה** של תהליכי השינוי שהתרחשו בישראל (למשל, לגבי הסכסוך והחברה הישראלית, ראו להלן). עם זאת, מחקר זה, משפורסם, מהווה בעצמו **גורם** התורם לירידת רמת הטאבו באשר לנרטיב הביקורתי ומעלה את מרכזיות מקרה המבחן בישראל. כך למשל נכתב לגבי מחקר זה: "אין ספק שהספר של בני מוריס הוא פריצת דרך ואיש לא יגזול ממנו את ההישג שאין כדוגמתו" (פרוינדליך, 1989: 135); "יש להדגיש כי עצם פרסומו של ספר זה [המחקר הנידון של מוריס] העלה את המודעות הישראלית לאסונם של ערביי ארץ-ישראל במלחמת תש"ח [...] הוא

יצר בקרב ציבור רחב למדי מודעות לאסון שבא על ערביי ארץ-ישראל בעקבות מלחמת העצמאות" (שפירא, 1997: 24, פריט 66).

מהם הגורמים שהביאו למציאות המוצגת במחקרי זה? מצב זה נבע מהשפעה משולבת של גורמים שונים, הקשורים לסכסוך היהודי-ערבי/פלסטיני ולחברה היהודית בישראל (אוחנה וויסטרין, 1997; זנד, 2004; שפירא, 1997, פריט 66; Bar-On, 2004 Ram, 1998; Nets-Zehngut, in press-b, in press-c). עד שנות השבעים, במהלך שתי התקופות הראשונות של המחקרים, גורמים שונים הביאו לתמיכה בפרסום מחקרים ציוניים ופעלו נגד פרסום מחקרים ביקורתיים. ישראל הייתה מעורבת בסכסוך באופן צבאי ומדיני (עת נושא הפליטים היה חלק מרכזי ממערכה מדינית שנוקטה כנגד ישראל). למרות ניצחונותיה של ישראל במלחמות הסכסוך, שרר בה, בעיקר בשני העשורים הראשונים לאחר הקמתה, חשש אמתי לקיומה. מצב זה עורר בחברה היהודית בישראל נטיות לקולקטיביזם, לפטריוטיזם ולקונפורמיזם, וגרם לכך שהוטל טאבו חמור על הנרטיב הביקורתי של מקרה המבחן. התחושה הייתה שאסור להודות בנרטיב הביקורתי פן יפגע הדבר בישראל במסגרת המערכה המדינית שבה הייתה שרויה.

ארבעה מאפיינים נוספים של החברה בישראל פעלו באותו כיוון מונע: (1) החברה אופיינה במידה גבוהה של קולקטיביזם ושל קונפורמיזם עקב הרקע הסוציאליסטי של העילית האשכנזית שבה, עקב איום הסכסוך כאמור לעיל, ועקב הרקע המסורתי של העולים מאסיה ומאפריקה (אייזנשטדט, 1989; ברזילי, 1992; Ram, 1998); (2) התקשורת נשלטה במידה רבה ביותר על ידי מוסדות השלטון או על ידי מפלגות פוליטיות, באופן שמנע חשיפה או הפצה של מידע ושל רעיונות ביקורתיים ככלל ולגבי מקרה המבחן בפרט (טוקטלי, 2000; כספי, 1997); (3) מפלגות השלטון עד שלהי שנות השבעים (**מפא"י**) וממשיכת דרכה - **המערך**) נתמכו באופן משמעותי על ידי העילית האינטלקטואלית, לרבות המחקרית, באופן שמנע פעילות ביקורתית של עילית זו נגד הקו הציוני שהובילה המדינה (אוחנה וויסטרין, 1997; שפירא, 1997, פריט 66); (4) בקרב החוקרים בישראל, בעיקר בקרב חוקרי האקדמיה, רווחה גישה שמרנית לגבי חקר ההיסטוריה של ישראל; זאת גם לנוכח העובדה שרוב החוקרים היו בני דור תש"ח (זנד, 2004).

לעומת זאת, במהלך שתי התקופות האחרונות של המחקרים, משלהי שנות השבעים ואילך, חלו שינויים ניכרים בהקשר הנידון בישראל. שינויים אלה הביאו בהדרגה (בהשוואה לשתי התקופות הקודמות) להזנחת המחקרים הציוניים ותמכו בפרסום מחקרים ביקורתיים. כך למשל במסגרת הסכסוך, ככל שחלף

הזמן החלה ישראל לרכוש יותר ביטחון בעוצמתה ובקיומה. הדבר נבע מהתעצמותה הצבאית והכלכלית, מחתימת הסכם השלום עם מצרים ב-1979 ומקיום תהליך השלום בשנות התשעים, לרבות חתימת הסכם השלום עם ירדן ב-1994 (בר-טל, 2007). נוסף על כך עוררו מחדל מלחמת יום כיפור ומלחמת לבנון הראשונה ביקורת קשה (גם אם שונה באופייה) בקרב הציבור היהודי בישראל כלפי ההנהגה הפוליטית והצבאית (ברזילי, 1992; 2003; צוקרמן, 2001).

בד בבד עברה החברה היהודית בישראל טרנספורמציה ניכרת: (1) היא הפכה קולקטיביסטית וקונפורמיסטית פחות ואינדיווידואלית וביקורתית יותר. שינוי זה נבע מ"חילופי הדורות", עת בני דור תש"ח פינו בהדרגה מקום במוסדות החברה לבני דור המדינה, הביקורתיים יותר; מן הירידה, כאמור, בעוצמת איום הסכסוך; מן המאפיינים המסורתיים פחות של בני הדור השני מבין עולי אסיה ואפריקה; מתהליך האמריקניזציה שהביא לאימוץ ערכים של פלורליזם, ביקורתיות, אינדיווידואליזם, קפיטליזם וזכויות אזרח; מהופעתם או מהתחזקותם של שסעים חברתיים על רקע דת, פוליטיקה או מוצא; ומשנות התשעים - מן העלייה הגדולה של יהודי ברית המועצות לשעבר (אוחנה וויסטרך, 1997; אלמוג, 1999; Bar-On, 2004); (2) ממחצית שנות השבעים החלה התקשורת בהדרגה לעבור לבעלות פרטית, לגלות נטייה מסחרית יותר, ובשנות התשעים כמעט שהושלם תהליך זה. נוסף על כך, בשנות התשעים התרחש תהליך משמעותי של ויסות מחדש של ערוצי התקשורת האלקטרונית שהביא לפתיחת עשרות ערוצי רדיו וטלוויזיה חדשים. תהליכים אלו הביאו ליתר הפצה בישראל של מידע ורעיונות ביקורתיים (טוקטלי, 2000; כספי, 1997); (3) המהפך השלטוני ב-1977, עת מפלגת **המערך** הוחלפה במפלגת **הליכוד**, גרם לשבר ביחסי מפלגת השלטון החדשה לבין העילית האינטלקטואלית. במצב החדש ראתה את עצמה עילית זו חופשייה לבקר את פעולות המדינה (ברזילי, 1998); (4) בהקשר של קהילת המחקר התרחשו כמה תהליכים רלוונטיים (נווה ויוגב, 2002; Bar-On, 2004). ראשית, בני דור המדינה הצטרפו לחוקרים בני דור תש"ח, ובהמשך החליפו אותם; שנית, גישות מחקר ביקורתיות יותר (כגון רלטיביזם, רב-תרבותיות או פוסט-מודרניזם) פותחו במערב והשפיעו על החוקרים בישראל; שלישית, החל בראשית שנות השמונים הוסר החיסיון מעל חלק ניכר מהמסמכים בארכיוני מדינת ישראל לגבי מלחמת העצמאות, באופן שאפשר לראשונה עריכת מחקר בנושא מלחמה זו בהתבסס על המסמכים הללו; ורביעית, בשלהי שנות השמונים פורסם מחקר פורץ הדרך של בני מוריס. כל התהליכים הללו הביאו אפוא לירידה ניכרת במידת הטאבו שהוטלה על הנרטיב הביקורתי בנושא הסיבות לעזיבת הפליטים (Nets-Zehngut, in press-d).

ההבדלים במאפייני שתי התקופות הראשונות לבין שתי התקופות האחרונות השפיעו בעיקר על חוקרים **ישראלים**, עקב הפעולה המתווכת של שני מנגנונים שאובחנו במחקר: (1) צנזורה עצמית - בקרב החוקרים נוצר מנגנון של צנזורה עצמית נגד פרסום מחקרים ביקורתיים. מנגנון זה נבע בעיקר מהחשש מפגיעה במצבה של ישראל במסגרת המערכה המדינית כנגד הערבים והפלסטינים, או עקב החשש מסנקציות של הפעולה המערכתית נגד פרסום מחקרים ביקורתיים (להלן "פעולה מערכתית"); (2) פעולה מערכתית - פעולה זו שולבה מרכיבים שונים, כגון: מדיניות שמרנית ומוכוונת ציונות של האקדמיה בישראל שמנעה אישור, ביצוע או מימון מחקרים ביקורתיים והעסקת חוקרים ביקורתיים (זנד, 2004; קימרלינג, 1994); נטייה לצנזורה עצמית בקרב ותיקי קרבות מלחמת העצמאות שמנעה מהם מתן עדויות ביקורתיות לחוקרים שראינו אותם; חיסיון מסמכים ארכיוניים; הליכי צנזורה רשמית ולא רשמית ונטיית הוצאות לאור בישראל שלא לפרסם ספרים ביקורתיים.

השפעת שני מנגנונים אלה על חוקרים **ישראלים** הייתה רבה ביותר, בעיקר בקרב אנשי האקדמיה שבהם, וזאת עקב השפעתה השמרנית של האקדמיה. לפיכך, כאמור, אנשי האקדמיה ככלל לא דנו במקרה המבחן עד שנות התשעים. לעומת זאת חוקרים לא אקדמאים, שלא היו חשופים להשפעה מרסנת זו של האקדמיה אכן עסקו במקרה המבחן. עקב השפעת שני המנגנונים הללו, עד 1976 מחקרים לא אקדמאיים אלה כללו ברובם המכריע את הנרטיב הציוני.²⁰ משנחלשה השפעתם, מאז שנות השבעים ואילך, הרשו לעצמם החוקרים הלא אקדמאים (ובכללם בני מוריס) לפרסם כמעט אך ורק מחקרים ביקורתיים. עקב השפעה דומה של מחקרים ביקורתיים **חיצוניים**, והמשך היחלשות ההתנגדות בישראל למחקרים ביקורתיים מראשית שנות התשעים החלו גם חוקרים ישראלים אקדמאים לפרסם מחקרים בנוגע למקרה המבחן, וברובם המכריע ביקורתיים. תיאור זה מדגים את האופן האינסטרומנטלי שבו קהילת המחקר (בעיקר בישראל אך גם מחוץ לה) השתמשה עד 1976 באירועי העבר לצורכי ההווה (מניעת פגיעה במעמדה של ישראל במאבקה המדיני). לעומת החוקרים הישראלים שנידונו עד כה, בקרב החוקרים **החיצוניים** הייתה השפעת שני המנגנונים קטנה בהרבה. לפיכך, כבר במהלך תקופה התקופה השנייה פרסמו לרוב מחקרים ביקורתיים, אשר לא מעטים מהם נכתבו בידי חוקרי אקדמיה.

סביר להניח כי לממצאים הללו לגבי המחקר הביקורתי במקרה המבחן - שמילא מקום חלקי מ-1958 וכמעט מוחלט מ-1977 - הייתה השפעה לכיוון הביקורתי

²⁰ בתקופה השנייה רק חוקרים לא אקדמאים "קיצוניים" מן הבחינה הפוליטית, כעקיבא אור ומשה מחובר, חברי "מק"י" ובהמשך ארגון "מצפן", הרשו לעצמם לפרסם מחקר ביקורתי.

על הזיכרון הפופולרי של היהודים בישראל לגבי מקרה המבחן. ואכן, מחקר שנערך בקיץ 2008 מצא כי 40.8% מציבור זה מחזיקים לגבי מקרה המבחן בנרטיב הציוני, 39.2% בזה הביקורתי, 8% בנרטיב הערבי-פלסטיני (של גירוש כל הפלסטינים) ו-12% לא ידעו. הנרטיב הציוני נמצא אפוא ב-2008 בעמדת מיעוט בקרב הציבור הנידון. אוחזי הנרטיבים הביקורתי והערבי-פלסטיני הם 47.2% מהציבור הנידון מתוך אמונה כי הפליטים גורשו בחלקם או כולם (נץ-צנגוט ובר-טל, בדפוס).²¹

²¹ מחקר זה חשף בין השאר את הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני, וזאת באמצעות סקר דעת קהל שנערך בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בישראל. המחקר נערך במסגרת מלגה שהעניקה קרן International Peace Research Association – המחקר מיפה את הזיכרון של 24 אירועים מרכזיים במהלך הסכסוך ואת היחס בין הזיכרון למגוון רב של גורמים, כגון: משתנים סוציו-דמוגרפיים, ערכים, עמדות פוליטיות, רגשות כלפי ערבים/פלסטינים ונכונות לחתימת הסכמי שלום. הממצאים לגבי זיכרון 24 האירועים (לגבי תקופת החלוצים הציונים, מלחמות שונות, משאים ומתנים לשלום, טוהר הנשק, אחריות לסכסוך וכדומה) ניתנים לצפייה בכתובת האינטרנט <http://www.collective-memory.info/publications>

ביבליוגרפיה

- אוחנה, דוד, ורברט ויסטריך, 1997. **מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- אייזנשטדט, שמואל נח, 1989. **החברה הישראלית בתמורותיה**, ירושלים: מאגנס.
- אלמוג, עוז, 1999. "מ'זכותנו על ארץ ישראל' ל'זכויות האזרח' ומ'מדינה יהודית' ל'מדינת חוק': מהפכת המשפט בישראל ומשמעויותיה התרבותיות", **אלפיים** 18: 77-132.
- ברזילי, גד, 1992. **דמוקרטיה במלחמה: מחלוקת וקונצנזוס בישראל**, תל אביב: ספרית הפועלים.
- , 1998. "מדינה, חברה ובטחון לאומי: תקשורת המונים ומלחמה", בתוך: דן כספי ויחיאל לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 645-662.
- , 2003. "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל", בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **נגמנות בחברה הישראלית**, כרך ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 707-822.
- בר-טל, דניאל, 2007. **לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**, תל אביב: כרמל.
- זנד, שלמה, 2004. **ההיסטוריון, הזמן והדמיון - מאסכולת ה"אנאל" ועד לרוצח הפוסט-ציוני**, תל אביב: עם עובד.
- ז"ק, משה, 1991. "מסמך זה לא הכל", **מעריב**, 19.4.91.
- טוקטלי, אורן, 2000. **מדיניות תקשורת בישראל**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כספי, דן, 1997. **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- מגד, אהרון, 1994. "ההיסטוריונים החדשים", **הארץ**, 10.6.94.
- נווה, אייל, ואסתר יוגב, 2002. **היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול**, תל אביב: בבל.
- נץ-צנגוט, רפי, ודניאל בר-טל (בדפוס). "הזיכרון הפופולרי הישראלי-יהודי של הסכסוך הישראלי ערבי/פלסטיני", בתוך: גרין (עורכת), **זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- פרוינדליך, יהושע, 1989. "דברי תגובה במהלך יום עיון", בתוך: **כיצד הסתיימה מלחמת העצמאות? תמליל יום עיון במרכז דיין, 10-11 באפריל 1989**, יום ב, תל אביב: המכון לחקר הציונות, מרכז דיין, עמ' 133-145.
- צוקרמן, משה, 2001. **חרושת הישראליות: מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת**, תל אביב: רסלינג.
- קימרלינג, ברוך, 1994. "האם להיות חלק מהאומה הוא תנאי לעיוות ההיסטוריה", **הארץ**, 23.12.94.
- רובינשטיין, אמנון, 1997. "המהפכה נכשלה, הציונות הצליחה", **הארץ**, 10.6.97.
- Appleby, Joyce, Lynn Hunt, and Margaret Jacob, 1994. *Telling the Truth about History*, New York: Norton.
- Bar-On, Mordechai, 2004. "New Historiography and National Identity: Reflections on Changes in the Self Perception of Israelis and Recent Israeli Revisionist Historiography", in: Anita Shapira (ed.), *Israeli Identity in Transition*, Westport, CT and London: Praeger, pp. 1-29.

- Ben-Josef Hirsch, Michal, 2007. "From Taboo to the Negotiable: The Israeli New Historians and the Changing Representation of the Palestinian Refugee Problem", *Perspectives on Politics* 5: 241–258.
- Caplan, Neil, 2010. *The Israel-Palestine Conflict: Contested Histories*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Devine-Wright, Patrick, 2003. "A Theoretical Overview of Memory and Conflict", in: Ed Cairns and Michael Roe (eds.), *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, New York: Palgrave, MacMillan, pp. 9–33.
- Glacner, Barry, and Jonathan Morena, 1989. *The Qualitative-Quantitative Distinction in the Social Sciences*, Boston: Klumer Academic Publishers.
- Kansteiner, Wolf, 2002. "Finding Meaning in Memory: Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory* 41: 179–197.
- Morris, Benny, 1988. "The New Historiography: Israel Confronts its Past", *Tikkun* 3 (6): 19-23, 99-102.
- , 1994. *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford, England: Clarendon Press.
- Nets-Zehngut, Rafi, 2008. "Israeli National Information Center and Collective Memory of the Israeli-Arab Conflict", *The Middle East Journal* 62: 653–670.
- , 2011. "Palestinian Autobiographical Memory regarding the 1948 Palestinian Exodus", *Political Psychology* 37: 271–296.
- , in press-a. "The Passing of Time and Collective Memory of Conflicts: Israel and the 1948 Palestinian Exodus", *Peace and Change* 37 (2), 253-285.
- , in press-b. "The Israeli Memory of the Palestinian Refugee Problem", *Peace Review*, 24 (2), 1-8.
- , in press-c. "Internal and External Collective Memories – Israel and the 1948 Palestinian Exodus. *International Journal of Conflict and Violence*, 6 (1).
- , in press-d. "Palestinians and Israelis Negotiate the Historical Narratives of their Conflict. *Quest: Issues in Contemporary Issues*, 5.
- Olick, Jeffrey and Robbins, Joyce, 1998. "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices", *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Podeh, Eli, 2002. *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948–2000*, Westport, CT: Bergin and Garvey.
- Ram, Uri, 1998. "Postnationalist Pasts: The Case of Israel", *Social Science History* 22: 513–545.
- Shlaim, Avi, 1999. "The Debate about 1948", in Ilan Pappé (ed.), *The Israel/Palestine Question*, London and New York: Routledge, pp. 171–192.
- Wertsch, James, 2002. *Voices of Collective Remembering*, Cambridge: Cambridge University Press.

פוליטיקה הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות

Winter, Jay, 2010. "Thinking about silence", in Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter (eds.), *Shadows of War – A Social History of Silence in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–31.

Winter, Jay, and Emanuel Sivan (eds.), 1999. "Setting the framework", *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 6–39.

ראיונות

אור עקיבא - 6.7.2006

גבאי רוני - 30.7.2007

מוריס בני - 19.6.2006

מלמן יוסי - 7.9.2007

קיימן צ'רלס - 11.8.2006

שגב תום - 3.11.2007

נספח א (לפי סדר כרונולוגי)

תקופה ראשונה: 1949-1957 - מחקרים ישראלים ציוניים

וילנאי, זאב, 1949. **המערכה לשחרור ישראל**, ירושלים: קרן קימת לישראל.

ללא מחבר, 1949. **שנה א' למדינת ישראל**, תל אביב: ימי זיכרון.

שווארץ, יהודה, 1950. **מלחמת השחרור של עם ישראל**, ירושלים: ראובן מס.

Hurewitz, Joseph, 1950. *The Struggle for Palestine*, New York: Schocken Books

תלמי, מנחם, 1953. **כך לחם ישראל**, תל אביב: יזרעאל.

תקופה שנייה: 1958-1976 - מחקרים ישראלים-ציוניים וחיצוניים ביקורתיים

איתן, ולטר, 1958. **בין ישראל לעמים**, תל אביב: מסדה.

לורך, נתנאל, 1958. **קורות מלחמת העצמאות**, תל אביב: מסדה.

Eytan, Walter, 1958. *The First Ten Years: Diplomatic History of Israel*, New York: Simon and Schuster

Peretz, Don, 1958. *Israel and the Palestine Arabs*, Washington: The Middle East Institute

פוליטיקה הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות

Sachar, Howard, 1958. *The Course of Modern Jewish History*, Cleveland: World Publishing Co.

Gabbay, Rony, 1959. *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict: The Arab Refugee Problem (A Case Study)*, Geneva: Librairie Droz and Paris – Librairie Minard

Kimche David, and Kimche, John, 1960. *Both Sides of the Hill: Britain and the Palestine War*, London: Secker and Warburg

ישראלי, א', 1961. שלום ושלום ואין שלום: ישראל ערב, 1948-1961 [חמ"ד].

קמחי, דוד, וג'ון קמחי, 1961. **משני עברי הגבעה: בריטניה ומלחמת הערבים בישראל**, תל אביב: דבר.

Parzen, Herbert, 1962. *A short history of Zionism*, New York: Herzel

תלמי, אפרים, 1965. **מי ומי: לקסיקון מלחמת העצמאות**, תל אביב: דבר.

זאב, אהרון, 1966. **כך קמה מדינת ישראל**, תל אביב: א' לוי-אפשטיין.

Syrkin, Marie, 1966. "The Arab Refugees: A Zionist View", *Commentary* 40 (1), 23–30

אסף, מיכאל, 1967. **תולדות התעוררות הערבים בארץ-ישראל ובריחתם**, תל אביב: תרבות וחינוך, דבר.

מי, אפרים, 1968. מגן ושלח: מ"השומר" עד מלחמת ששת הימים, תל אביב: אורפז.

ספרן, נדב, 1969. **העימות הערבי-ישראלי 1948-1967**, ירושלים: כתר.

Laqueur, Walter, 1969. *The Israel-Arab Reader*, New York: Citadel Press

Safran, Nadav, 1969. *To War: The Arab-Israeli Confrontation, 1948–1967*, New York: Pegasus

Kurzman, Dan, 1970. *Genesis 1948: The First Arab-Israeli War*, New York: New American Library

בן-משה, אליעזר, 1971. "בעיית הפליטים: בראי המציאות החדשה", **קטיף** ח: 260-266.

כץ, שמואל, 1972. אדמת מריבה: מציאות ודמיון בארץ ישראל, תל אביב: קרני.

Sachar, Howard, 1972. *Europe Leaves the Middle East, 1936–1954*, New York: Alfred A. Knopf

אורן, אלחנן, 1976. **בדרך אל העיר: מבצע "דני"**, יולי 1948, צה"ל: מערכות.

שיף, זאב, ואיתן הבר, 1976. **לקסיקון לביטחון ישראל**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.

Sachar, Howard, 1976. *A History of Israel – From the Rise of Zionism to our Times*, New York: Alfred A. Knopf

תקופה שלישית: 1977-1987 - ניצני מחקרים ישראלים ביקורתיים

בר-זוהר, מיכאל, 1977. **בן-גוריון**, כרך ב, תל אביב: עם עובד.

Bar-Zohar, Michael, 1978. *Ben-Gurion*, London: Weidenfeld and Nicolson

Safran Nadav, 1978. *Israel: The Embattled Ally*, Cambridge: Belknap Press

פוליטיקה: הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות

- ספרן, נדב, 1979. **מדינת ישראל ויחסיה עם ארצות הברית**, תל אביב: שוקן.
- פעיל, מאיר, 1979. **מן ה"הגנה" לצבא ההגנה**, תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.
- אבנרי, אריה, 1980. **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948)**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יצחקי, אריה, 1982. **לטרון: המערכה על הדרך לירושלים**, ירושלים: כנה.
- Cohen, Michael, 1982. *Palestine and the Great Powers, 1945-1948*, Princeton: Princeton University Press
- בן-אריה, יהושע, 1983. **ההיסטוריה של ארץ-ישראל: מלחמת העצמאות (1947-1949)**, ירושלים: כתר, יד יצחק בן-צבי.
- קיימן, צ'רלס, 1984. "אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל, 1948-1950", **מחברות למחקר וביקורת** 10: 3-100.
- שגב, תום, 1984. **1949: הישראלים הראשונים**, ירושלים: דומינו.
- פעיל, מאיר, ואברהם זהר, 1985. **מלחמות ישראל במאה ה-20: מלחמת העצמאות**, תל אביב: רמות.
- Segev, Tom, 1986. *1949: The First Israelis*, New York: Free Press
- לברכט, הנס, 1987. **הפלסטינים: עבר והווה**, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור.
- Flapan, Simcha, 1987. *The Birth of Israel – Myths and Realities*, New York: Pantheon Books²²
- תקופה רביעית: 1988-2004 התבססות המחקרים הישראליים הביקורתיים
- Morris, Benny, 1987. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947-1949*, Cambridge: Cambridge University Press
- קורן, דוד, 1988. **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.
- עילם, יגאל, 1990. **ממלאי הפקודות**, ירושלים: כתר.
- פלפן, שמחה, 1990. **לידת ישראל: מיתוס ומציאות**, (לא מצוין מוציא לאור).
- Morris, Benny, 1990. *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford: Clarendon Press
- Teveth, Shabtai, 1990. "The Palestine Arab Refugee Problem and its Origin", *Middle Eastern Studies* 26: 214-249
- מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, תל אביב: עם עובד.
- מילשטיין, אורי, 1991. **תולדות מלחמת העצמאות**, תל אביב: זמורה ביתן.
- Pappe, Ilan, 1992. *The Making of the Arab-Israeli Conflict: 1947-1951*, London and New York: I. B. Tauris
- מלמן, יוסי, 1993. **הישראלים החדשים: מבט אישי על חברה בשינוי**, ירושלים ותל אביב: שוקן.

²² ראו לעיל הערה 8 לגבי העובדה שהספר פורסם הלכה למעשה ב-1988.

פוליטיקה הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות

Kimmerling, Baruch, and Joel Migdal, 1993. *Palestinians: The Making of a People*, New York: Free Press

Morris, Benny, 1993. *Israel's Border Wars, 1949–1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation and the Countdown to the Suez War*, Oxford: Clarendon Press

אוסטפלד, זהבה, 1994. צבא נולד - שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון, תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.

בן-אליעזר, אורי, 1995. דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי: 1936-1956, תל אביב: דביר.

Finkelstein, Norman, 1995. *Image and Reality of the Israel-Palestine Conflict*, London and New York: Verso

גורן, תמיר, 1996. "מדוע עזבו התושבים הערביים את חיפה? עיון בסוגיה חצויה", **קתדרה** 80: 175-208.

כבהא, מוסטפא, ורונית ברזילי, 1996. **פליטים בארצם: פליטים פנימיים במדינת ישראל, 1948-1996**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

מוריס, בני, 1996. **מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956**, תל אביב: עם עובד.

הרסגור, מיכאל, ומוריס סטרון, 1997. **ישראל/פלסטין: המציאות שמעבר למיתוסים**, גבעת חביבה: המרכז היהודי-ערבי לשלום.

טל, דוד, 1997. "תוכנית ד': תוכנית אב או צורך השעה", **זמנים** 61: 52-62.

שפירא, אניטה, 1997. **יהודים חדשים יהודים ישנים**, תל אביב: עם עובד.

Karsh, Ephraim, 1997. *Fabricating Israeli History: The "New Historians"*, London: Frank Cass

זיו, חני, ויואב גלבר, 1998. **בני קשת: מאה שנות מאבק, חמישים שנות צה"ל**, תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.

מוריס, בני, 1999. תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל, 1936-1956, תל אביב: עם עובד.

קארש, אפרים, 1999. פיברוק ההיסטוריה הישראלית: "ההיסטוריונים החדשים", תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קימרלינג, ברוך, ויואל מגדל, 1999. **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: כתר.

Morris, Benny, 1999. *Righteous Victims: A History of the Israeli-Arab Conflict 1881–2001*, New York: Alfred A. Knopf

גולן, שמעון, 2000. גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדינית הבטחון של ישראל, 1949-1953, תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.

ואלך, יהודה, ופרחיה כהן, 2000. **...לא על מגש של כסף: תולדות מדינת ישראל מראשית ההתיישבות עד עידן השלום**, ירושלים: כרטא, תל אביב: משרד הביטחון, הוצאה לאור.

להב, מרדכי, 2000. חמישים שנות הפליטים הפלסטינים: 1948-1998, חיפה: מרדכי להב.

נמרוד, יורם, 2000. ברירת השלום ודרך המלחמה: התהוות דפוסים של יחסי ישראל-ערב - 1947-1950, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום.

קדיש, אלון, אברהם סלע, וארנון גולן, 2000. **כיבוש לוד: יולי 1948**, תל אביב: הארכיון לתולדות ההגנה, משרד הביטחון, הוצאה לאור.

פוליטיקה הסיבות לעזיבת הפליטים הפלסטינים במהלך מלחמת העצמאות

Benvenisti, Meron, 2000. *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land since 1948*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Segev, Tom, 2000. *One Palestine Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, New York: Metropolitan

בר-און, מרדכי, 2001. **זיכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות, 1948-1958**, רמת אפעל: העמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור.

Gelber, Yoav, 2001. *Palestine 1948: War, Escape, and the Emergence of the Palestinian Refugee Problem*, Brighton, Portland: Sussex Academic Press

גולני, מוטי, 2002. מלחמות לא קורות מעצמן: על זיכרון, כוח ובחירה, בן שמן: מודן.

יהב, דן, 2002. טוהר הנשק: אתוס מיתוס ומציאות, 1936-1956, תל אביב: תמוז.

כרמי, שולמית, והנרי רוזנפלד, 2002. "הזמן שבו הרוב ב'קבינט' הישראלי החליט 'לא לחסום את אפשרות השיבה של הפליטים הערבים', וכיצד ומדוע הובסה מדיניות זו", **מדינה וחברה** 2: 371-399.

מוריס, בני, 2003. קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני-הערבי 1881-2001, תל אביב: עם עובד.

אפשטיין, אלק, ומיכאל אוריזקי, 2004. "מה שהיה ומה שלא היה: היישוב היהודי, סיום המנדט והיווצרות בעיית הפליטים הפלשתינים", **גשר** 149: 57-77.

גלבר, יואב, 2004. קוממיות ונכבה: ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב, 1948, אור יהודה: דביר.

הדרי, דני, 2004. "מלחמת העצמאות בצפון", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחדש**, תל אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, עמ' 119-170.

יהב, דן, 2004. מקורות לסכסוך הציוני-פלסטיני: הסיפר שלא נלמד, לא סופר ואינו מוכר, תל אביב: עיתון 77.

שפירא, אניטה, 2004. **יגאל אלון: אביב חלדו**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Morris, Benny, 2004. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press

Pappe, Ilan, 2004. *A History of Modern Palestine*, Cambridge: Cambridge University Press

ענת פלדמן

קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

א. מבוא

במרחב האמוני של מדינת ישראל במאה העשרים ואחת פועלים יזמי דת חוץ-ממסדיים השואבים את כוחם הפוליטי מן הכריזמה הדתית שלהם ולא מן הממסד הדתי. הם מחדשים טקסי פולחן ומשנים את גאוגרפיית הקדושה. באמצעות הכריזמה הדתית ובאמצעות שימוש בסממנים הלקוחים מן הממסד הדתי הישראלי הם סוחפים אלפי מאמינים ומקימים קהילות אמונה אישיות. קהילות אמונה אלה מאתגרות את הדיכוטומיה בין דתיים-חרדים לבין מסורתיים-חילונים והן פועלות במקביל לקהילות דתיות ותיקות וממסדיות - אינן מתעמתות עמן ואינן יוצאות נגדן.

קהילות הללו מאתגרות את החברה הישראלית באמצעות מנהיגים שצמחו מחוץ לזרם התורני הממסדי, ובאמצעות תומכים הטרוגניים מן הבחינות האמונית והמעמדית ומבחינת חידוש פולחניים דתיים. הקהילות מוקמות, כאמור, על ידי יזמי דת חוץ-ממסדיים הנשענים על מסורות דתיות קיימות אך משנים את אופיין ואת תכניהן. אף שרוב יזמי הדת החוץ-ממסדיים אינם בעלי סמיכה לרבנות או הכשרה תורנית פורמלית, הם מצליחים להיות אטרקטיביים בעבור אלפי תומכים מכלל רובדי החברה.

מטרת המאמר היא להציב מודל תאורטי לקהילות האמונה החוץ-ממסדיות הללו. מקרה המבחן שעל פיו נבנה המודל התאורטי הוא קהילת מבקשי הנס שהוקמה סביב יעקב ישראל איפרגאן המכונה "הרנטגן" מנתיבות. חברי הקהילה מאמינים בכוחותיו העל-טבעיים של איפרגאן, ופעילותם העיקריות היא השתתפות בפולחנים המיסטיים שהוא מקיים, במסיבות הנערכות בחגי ישראל במרכז הפולחן שהקים בבית הקברות בנתיבות ובשיעורי התורה שהוא נותן במוצאי שבת.

ב. מטרת המחקר

המאמר מציע מודל של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות בישראל כיום. אתמקד בקהילת מבקשי הנס של יעקב איפרגאן מנתיבות, משום שזו קהילת האמונה הגדולה ביותר הפעילה כיום בישראל במרחב האמוני החדש. שמה, מבקשי הנס, נועד לאפיין את אודהיו של איפרגאן כמי שמחפשים נסים אישיים ופתרונות מהירים לבעיותיהם הפרטיות.

עד כה לא עסק המחקר בהתפתחותן ובפעילותן של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות בישראל, אף שהן קיימות כעשרים שנה ומשפיעות על חייהם של אלפי מאמינים. כמו כן לא נחקר מקומן החברתי במסגרת הדיכטומיה דתיים-חרדים - מסורתיים-חילונים, ובכך תרומתו של מחקר זה.

החלקים הראשונים של המאמר עוסקים במודלים סוציולוגיים במטרה להציב מסגרת תאורטית לקהילות חוץ-ממסדיות בנות זמננו. בהמשך אציע מודל של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות.

ג. יעקב ישראל איפרגאן - הרנטגן

יעקב איפרגאן הוא יזם הדת החוץ-ממסדי הפעיל ביותר בתחום של חידוש פולחני דת למען חברי קהילת האמונה שלו. הצלחתו הפוליטית מתבטאת מדי שנה בהילולה שהוא עורך בנתיבות לכבוד אביו שנפטר בשנת 1995. הילולה שאליה מגיעים בשנים האחרונות שועי הארץ מתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, הבידור, הביטחון, המשפט והרפואה. הגידול שחל בשנים האחרונות באנשים העולים אליו לרגל הוא המדד להצלחתו כמנהיג דתי חוץ-ממסדי.

מסלול חייו של יעקב ישראל¹ איפרגאן דומה למסלול חייהם של רבים בני גילו. הוא נולד בעיירה הדרומית נתיבות, בשנת 1966. בן זקונים, האחרון מתשעה ילדים, להוריו שלום ואסתר, שעלו ארצה ממרוקו בשנת 1957 וניהלו אורח חיים דתי. למד בבית ספר ממלכתי-דתי בנתיבות, ולאחר מכן נשלח לשיבות תיכוניות בבני ברק ובירושלים. הוא לא סיים את לימודיו בישיבה התיכונית, ובילה כשנה לפני הגיוס לצבא ללא מסגרת חינוכית מסודרת. על פי ספר ההגיוגרפיה עליו (אלוש, 2004: 19) שהה איפרגאן בשנה זו ביערות צפת לבדו לצורך "אימון מעשי", כחלק מתהליך החניכה שלו לקדושה. בגיל 18 התגייס לצבא ושירת

¹ השם ישראל שנוסף לשמו עם לידתו הוא על שמו של באבא סאלי, הלוא הוא ישראל אבוחצירא, שהתגורר בנתיבות ונחשב עוד בחייו קדוש. באבא סאלי נפטר בשנת 1984.

שלוש שנים כמקובל. לאחר הצבא עבד תקופה קצרה כפועל ייצור במפעל מתכת והתגורר בדימונה.

השינוי האישי שהתחולל בו, מבחור המקיים אורח חיים מסורתי למנהיג דתי חוץ-ממסדי, החל בערוב ימי אביו. בסוף שנות העשרים לחייו, חזר איפרגאן לנתיבות והחל להתלוות אל אביו, שלום איפרגאן, בנסיעותיו ברחבי הארץ - לעתים אל קברי צדיקים בגליל ולעתים לאירועים חברתיים ומשפחתיים.

עם מות האב (1995) החל לקיים בבית הוריו המיותם (אמו נפטרה לפני כן) פעילות תורנית. פעילותו זו סימנה אותו כממשיך השושלת. באמצעות שליטה בבית האב ובקבר הגדול שבנה לכבודו ביסס את מעמדו כיוורשו הרוחני היחיד של אביו.² זאת אף שיש לו שני אחים נוספים, אחד מהם רב מוסמך מכהן,³ שש אחיות וילדיהן.⁴

איפרגאן המשיך להתגורר בביתו הגדול והמפואר הנמצא במרחק של דקות הליכה מבית הוריו, ובד בבד הפך את ביתם למרכז פעילותו הרוחנית והכלכלית: בסלון הבית פתח כולל לאברכים. חדרי השינה שימשו לצרכים שונים: החדר הקטן ביותר, שגודלו כשני מ"ר שימש מקדש קטן לאביו. תמונתו המצוירת מכסה את אחד הקירות. מתקן להדלקת נרות נשמה, כורסה גדולה שבה ישב האב וספרייה קטנה עם ספרי קודש ממלאים את החדר הקטן שהומה מתפללים בכל שעות היום. חדרי השינה הגדולים יותר הוסבו למשרדים ולחדרי המתנה לאנשים הרבים שהחלו מבקשים את עזרתו בנושאים שונים. בימי שישי בצהרים ערך סעודות דגים לגברים בלבד, שאליהן הזמין אישים מצמרת המדינה. במוצאי שבת העביר שיעורי תורה, ובחגים הזמין את הציבור למסיבות גדולות שנערכו בחצר הבית.

כבר בזמן השבעה על מות האב החל יעקב להתנבא כאשר "ראה" בעיות בריאות של אדם שבא לנחם את המשפחה. "השמועה יצאה בן רגע ונפוצה כאש בשדה קוצים. גם רבי יעקב רואה בעיניו, כמו אביו רבי שלום" (אלוש, 2004: 24). "ראייה" על-טבעית של העבר והעתיד היא אחת התכונות החשובות של מנהיגי דת חוץ-ממסדיים (בן-עמי, 1995; אלכסנדר-פריזר, 1999; בילו, 2005). באופן כזה הם מבדלים עצמם הן מכלל ציבור המאמינים שבקרבם חיו כבני קהילה שווים עד

² אלוש (2004: 24) מסביר כי עוד בחייו הודיע האב כי יעקב הוא יורשו האמתי וכי בעתיד יפרנס את כל בני המשפחה.

³ לשני אחיו אין ילדים.

⁴ בן אחותו של איפרגאן עבד כשוטר. עד שיום אחד "ראה" את סבו, רבי שלום בחלום. מאז החל לבנות קהילת מאמינים. הוא אף החל לערוך תיקונים על קבר סבו. ואולם יעקב איפרגאן סילקו משם בתום הליך משפטי רווי יצרים. האחייך הקים חצר באופקים, לא הרחק מנתיבות, והוא הולך בדרכי דודו.

רגע ההתגלות, והן מרובד המנהיגות הממסדי שאינו עוסק בניבוי ובמיסטיקה. איפרגאן פעל בבית אביו במשך כעשר שנים, שבמהלכן הפך מוכר וידוע בחוגים שונים בכל הארץ.

כוחו העיקרי של יזם הדת המודרני נובע משני מקורות. המקור החשוב ביותר הוא זכות אבות (שוקד, 1998), שאותה הוא מקבל מהיותו צאצא לקדוש שהלך לעולמו. המקור השני הוא באמצעות מגורים וירטואליים עם קדוש, לעתים גם ללא קשר משפחתי, על פי המודל שתיאר יורם בילו (2005). במקרה של יעקב איפרגאן הוא נהנה משני המקורות הללו, אף על פי שאביו, המכונה כיום בפי בני המשפחה והתומכים רבי קדוש, לא היה כזה במרוקו ואף לא במדינת ישראל. האב גם לא כיהן כרב או כמורה במרוקו או בישראל. משפחת איפרגאן הנוכחית אינה נמנית עם משפחות קדושים ידועות ממרוקו.⁵ כשהגיעה המשפחה ארצה עבד שלום איפרגאן כפועל בעבודות דחק ממשלתיות, אך במהרה נטש פרנסה זו והתקיים מקצבת הביטוח הלאומי. אולם הביורגפיה הזו לא מנעה יצירת הגיוגרפיה של קדושה לאב לאחר מותו, במטרה להעצים את בנו בדרכו אל הקדושה.

כעבור כעשר שנים, שבמהלכן ביסס את מנהיגותו, עבר יעקב איפרגאן אל בניין משרדים ושיבה שהוקמו באחוזת הקבר של אביו. כלומר הוא ממשיך לפעול צמוד לאביו, וממשיך להיות יורשו הרוחני הבלעדי.

ד. מתודולוגיה

מאמר זה עוסק במאפייני קהילות אמונה חוץ-ממסדיות בחברה הישראלית בת זמננו. לצורך כך השתמשתי בשיטת המחקר של "תאוריה המעוגנת בשדה" (גבתון, 2001; Glaser and Strauss, 1967) ובחקר המקרה (case study) (יוסיפון, 2001). באמצעות הכלים הללו ביקשתי לעמוד על מכלול הגורמים המאפיינים את פעילותה של קהילת מבקשי הנס.

איסוף הנתונים למחקר נעשה באמצעות כניסתי אל הקהילה לצורך תצפיות, רישומים וצילומים. במשך חמש שנים השתתפתי באירועים רבים כאחת מחברות הקהילה. רשמתי סטנוגרמות במהלך האירועים ההמוניים: שיעורי תורה, מסיבות

⁵ יששכר בן-עמי שמיפה את המשפחות הקדושות במרוקו אינו כותב בספרו על משפחת איפרגאן. ראו בהקשר זה בן-עמי, 1995. פרופ' משה חלמיש אמר לי שככל הנראה אין שום קשר משפחתי בין משפחת איפרגאן מנתיבות לבין הרב המקובל יעקב איפרגאן שחי במרוקו במאה השש עשרה ושעליו כתב. על יצירתו הרוחנית של המקובל יעקב איפרגאן ראו חלמיש, תש"ן.

במועדי ישראל, תיקונים ליליים והילולות שנתיות. נוכחותי לא הייתה בולטת על רקע ההטרוגניות המעמדית, הדתית והאתנית של הקהילה. ההטרוגניות ה"כנסייתית"⁶ של קהילת מבקשי הנס הקלה עליי את כניסתי לצורך מחקר השדה.

עם זאת הסווייתי את מטרות המחקר, מפני שחברי קהילות דתיות אינם מאפשרים מתיחת ביקורת פנימית על המנהיג. כדי להיחשב חברת קהילה וכדי שלא לבלוט יתר על המידה, ערכתי רשימות ותיעוד אתנוגרפי, אך לא ראיונות עומק. בלית ברירה הסתפקתי בהצגת שאלות קצרות ושיחות עם ציבור המאמינים (Rachel, 1996: 114). דוגמה לבלטות שלי היא הרישומים שערכתי במהלך שיעורי התורה במוצאי שבת ובמהלך התיקונים הליליים המתקיימים בלילות חמישי מדי חודשיים-שלושה. באירועים אלה לא נהוג לרשום רשימות או להעלות שאלות. המשתתפים אף אינם מחזיקים ספרים ומחברות בידיהם. לפיכך זיכו אותי רשימותיי בתגובות מעורבות של חשדנות וסקרנות. תגובות אלה בידלו אותי מיד משאר הנשים שלידי, ומיצבו אותי במעמד שונה. אולם מאחר שבמהלך הכתיבה לא שאלתי שום שאלות, נחשבתי חברת קהילה המתעדת לעצמה את הדברים.

מעמדה של חוקרת בקהילה, שאינה מאפשרת השמעת ביקורת פנימית על המנהיג, אינו פשוט. קשה לרכוש את אמון האנשים ולזכות בשיתוף פעולה. לכן אם הייתי עורכת ראיונות ומתעדת אותם, באמצעות רישום או הקלטה, הייתי הופכת מיד לחוקרת ולא לחברת קהילה. מעמד כזה היה פוגע ביכולתי לחדור אל רבדיה השונים של קהילת מבקשי הנס. לכן בחרתי להצטרף אל הקהילה כתברה מן השורה ולהסוות את מטרת.

נוסף על קהילת מבקשי הנס של איפרגאן נכנסתי אל קהילות אמונה חוץ-ממסדיות אחרות, כגון: קהילת האמונה של הרב יאשיהו פינטו באשדוד; קהילת האמונה של ניר בן ארצי במושב תלמים; קהילת האמונה של ברוך אבוחצירא בנתיבות; קהילת האמונה של ויקטור בניאל בשדרות. המאפיינים של המאמינים בקהילות הללו דומים: אמונה בכוחות על-טבעיים של יזם דת חוץ-ממסדי; הטרוגניות מעמדית ואתנית; ציפייה לפתרון נסי של בעיות אישיות; שמירה על רשתות חברתיות קיימות ללא שינוי ניכר באורח חייהם.

⁶ מושג שהגה מקס ובר (ראו להלן).

ה. תמורות במעמדה של הקהילה האמונית במדינת ישראל

החברה הישראלית כוללת מגוון קבוצות הנאבקות על מקומן מאז ראשית הציונות. אחד השסעים שהעסיקו אותה עוד לפני הקמת המדינה היה מקומן של תזות החילון והדתיות במדינה שתוקם (לדוגמה: רביצקי, 1997; גורני, 1987). עד שנות השמונים של המאה הקודמת נערכו מחקרים בודדים העוסקים ביחסים בין דתיים לחילונים במדינה (ליבמן, 1990: 7). לכן יזמה קרן "אבי חי" בסוף שנות השמונים מחקר חלוצי שכלל מגזרים אמוניים רבים. בעקבותיו הוציאה הקרן קובץ מחקרים שנועד לחשוף לפני החברה החילונית את החברה הדתית על גווניה (ליבמן, 1990). למן שנות התשעים הפכה סוגיית המתח החילוני-דתי לנושא פוליטי שעסקו בו רבות. מקומם של פשרות והסדרים בין דתיים לחילונים (כהן, 1998; ליבמן, 1994; עציוני-הלוי, 2000; גביזון ומדן, 2003; כהן וזיסר, 2003) וסוגיית הדת החילונית (דון-יחיא וליבמן, 1984; אלמוג, 1996) מעסיקים עד היום את הציבור היהודי במדינה. סוגיה נוספת, שעסקו בה רבות, היא חשיפת החברה החרדית לפני הציבור הכללי. בניסיון לגשר בין שתי הקבוצות (לוי, 1988; שלהב ופרידמן, 1989; שלג, 2000; קפלן, 2007; אלאור, 1992) המתאפיינות בחששות הדדיים (Zarembski, 2005). מיוחד בהקשר זה הוא ספרו של העיתונאי החרדי משה גרילק (2002) המתעמת עם הפחדים ומבקש להציג ולהסביר את החרדים במגמה להפיג את המתח.

הקהילות האמוניות הממסדיות במדינת ישראל עברו בעשרים השנים האחרונות תמורות גדולות. הקהילות החרדיות האשכנזיות המקיימות אורח חיים קפדני של מצוות נאלצו להתאים עצמן למודרניזציה הישראלית (פרידמן, 1991; קהת, 2001; אלאור ונריה, 2003; לופו, 2003; שטדלר, 2003; חקק, 2004). קהילות חדשות של ספרדים חרדים (בן-רפאל וליאון, 2006; דשן, 2006; פלדמן, 2006) הראו כי אפשר לקיים חרדיות נינוחה יותר וקפדנית פחות מזו האשכנזית (ליאון, 2003; פלדמן, 2005; 2007). לקהילות של הציונות הדתית נוספו קהילות פונדמנטליסטיות מבית מדרשו של הרב קוק, המקדשות את האדמה ומתרחקות מהממסד הפוליטי-אידאולוגי ומהממסד השלטוני (הורוביץ, תשנ"ז; שרלו, 2007).

בחברה האמונית כיום מתחוללים שני תהליכים בו בזמן. מחד גיסא, הקצנה דתית, המתבטאת בפתיחת מוסדות חינוך חרדיים גם למי שעד כה נחשבו דתיים מתונים, ובכלל זאת פתיחת תלמודי תורה. על כך נוספת ההקפדה המחמירה על גדרי הצניעות. מאידך גיסא, ניכרים תהליכי הסתגלות לחברה החילונית, כגון גיוס בני ישיבות לצה"ל במסגרת הנח"ל החרדי. ניכרת גם כניסת נשים לתחומי חיים רבים שלא נמצאו בהם קודם כגון: רכישת השכלה מקצועית ואקדמית (אבירם ודהאן, 2002; פלדמן, 2007); השתתפות בפולחני דת (שקדיאל, 2004); חדירה

לשורות ההנהגה הדתית (כהן, 2006). אך למרות השינויים שנכפו בשל תמורות הזמן, הקהילות האמוניות הוותיקות מקפידות על הומוגניות דתית. חלקן מקפידות גם על הפרדה ועל בידול מפני כלל החברה.

על המגוון האמוני הזה נוספו במהלך שנות התשעים של המאה הקודמת קהילות אמונה חוץ-ממסדיות, שמנהיגיהן אינם מבקשים חסות רבנית הלכתית פורמלית.

ו. בין פונדמנטליזם דתי לקהילת אמונה

תורת הפונדמנטליזם אתגרה מחדש את עולם השיח וההמשגה. תרם לכך פרויקט מחקרי גדול על פונדמנטליזם שנערך באוניברסיטת שיקגו (Marty and Appleby, 1991). רוב החוקרים שהשתתפו בפרויקט טענו שהפונדמנטליזם הוא תגובה כנגד ערכי העולם החילוני והביטוי המודרני של הארגון החברתי והפוליטי. כלומר, החילוניות והדתיות מגדירות ומנגידות עצמן זו מול זו. כך גם תיארו הילמן ופרידמן את החברה האורתודוקסית היהודית שהתגבשה לאחר מלחמת העולם השנייה (Hilman and Fridman, 1991).

גודמן ופישר (2004) עוסקים בתזת הדתיות המודרנית. זוהי דתיות המתפתחת במבנים חברתיים מודרניים, ומשתמשת בהם כדי לשמור על התרבות המקומית, על הדת ועל הנחות היסוד שלה. התוצאה היא חברה "פוסט-מסורתית" שבה מתקיימים תהליכי מודרניזציה בצד שמירה על הדת ועל התרבות הקיימת. את התופעה הזו תיאר אייזנשטדט (Eisenstadt, 1972) כבר לפני שלושים שנה. גודמן ובילו (2004) מתארים קהילות דתיות באופן דומה: קהילות מודרניות, הנעות בין נרטיב החרדיות לנרטיב החילוניות, מאתגרות את שני הנרטיבים ומקבלות תומכים מכל גוני החברה הישראלית. ממצאים אלה על החברה הישראלית תואמים לממצאיו של פוטנאם (Putnam, 2000) על החברה האמריקנית, שבה פועלות קהילות דתיות בעלות מאפייני ארגון מודרניים, אורתודוקסיות פחות, המשלבות בין הנרטיב החילוני לבין הנרטיב הדתי. הוא מצא (שם: 65-79) כי החל בשנות השבעים של המאה העשרים חלה ירידה בקרב אנשים הרשומים כחברי קהילות דתיות. אולם לקראת סוף המאה אפשר להבחין בהם חוזרים לקהילות הכנסיות, בעודם מגדירים עצמם "מאמינים" אך לא "דתיים". משמעותו של המושג "מאמינים" היא אנשים בעלי אמונה דתית. להבדיל מהמושגים "דתיים" או "אורתודוקסים" שמשמעותם, נוסף על אמונה רוחנית, גם אימוץ אורח חיים בעל מאפיינים פרקטיים יום-יומיים, ולעתים לבוש מיוחד, המבחינים בינם לבין שאר האוכלוסייה.

ניסים ליאון (2007) מתאר תהליך דומה המתרחש בחברה הישראלית, ולפיו התפוררות קהילות דתיות בגלל מגמות של חילון ושל מודרניזציה יוצרת קהילות מסורתיות חדשות. חברי הקהילות הללו מבקשים להשתתף בחווייה הדתית, אולם במסגרות כובלות פחות המתאימות לרוח התקופה.

קהילת מבקשי הנס פועלת בפרקטיקה דומה לזו של קהילות הדתיות החדשות שמתארים פוטנאם וליאון. חברה אינם נאמנים למסגרת דתית-חברתית אחת, אלא מקיימים קשרים עם כמה רשתות חברתיות וקהילות דתיות בו בזמן. עם קהילת מבקשי הנס נמנים אנשים המחפשים קהילת אמונה ללא מגורים משותפים ומוסדות משותפים המתחייבים מכך. זהו מודל קהילה בעלת "תרבות רכה" (Appadurai, 1997: 90), שאינו מציב עצמו כאנטיתזה לחילוניות המודרנית ואינו מתחרה מן הבחינה האידיאולוגית בקבוצות מאמינים אחרות. מודל זה דווקא משתלב במגמות המודרניות של קהילות מאמינים, המאפשרות לחבריהן לקיים אורח חיים של אמונה ללא אורח חיים אורתודוקסי. זו הסיבה לכך שיזמי דת חוץ-ממסדיים, דוגמת יעקב איפרגאן, מצליחים להשתלב בקרב הרשתות החברתיות ומעגלי האמונה של חברי קהילותיהם בלי לעורר התנגדות.

ז. תנועות העידן החדש

קהילות אמונה חוץ-ממסדיות בחברה הישראלית צמחו בד בבד עם הופעתן של תנועות העידן החדש בישראל.⁷ שני סוגי הקהילות חולקים את המרחב האמוני החדש. לכן מן הראוי לבדוק את מקומן ואת תפקידן של תנועות העידן החדש. הילאס (Heelas, 1996) חקר את הקשר שבין קהילות דתיות לבין תנועות "העידן החדש". ממצאיו מלמדים כי אנשים המצטרפים אל קהילות העידן החדש מחפשים חווייה רוחנית, שניתן להגדירה גם במונחים דתיים. אולם הם סולדים מהמבנה ההיררכי הכובל והסמכותי של הקהילות הדתיות. הוא אף מדגיש כי תנועות העידן החדש אינן תנועות דתיות, למרות כמה מאפיינים דומים (שם: 9). כלומר, אנשים בסוף המאה העשרים מחפשים חוויות רוחניות עמוקות, אך מתרחקים מכבלי הדת, המסורת והכנסייה, ומקימים לעצמם קהילות רוחניות שווינויות. ההגדרה הזו מתאימה גם לתנועות "מאשרות עולם" (world affirming) על פי ווליס (Wallis, 1984) שחקר את הקשר בין הדת לבין תנועות העידן החדש. המצטרפים לתנועות מאשרות עולם מקבלים כלים לשיפור חייהם

⁷ תנועות העידן החדש בארצות הברית קיימות למעלה ממאה שנה, אך המחקר החל לעסוק בהן ביתר שאת החל בשנות השישים. תבורי, 2007.

הנוכחיים, בלי שיידרשו לשנות את אורחות חייהם. הם נשארים בבתיהם ובקהילותיהם הוותיקות וממשיכים לקיים קשרים עם הרשתות החברתיות הקודמות.

ההבדלים בין קהילות דתיות חוץ-ממסדיות לבין תנועות העידן החדש רבים: (א) הייררכיה מעמדית וכלכלית בין חברי קהילות האמונה מול שוויון כאידאולוגיה קפדנית בתנועות העידן החדש; (ב) הענקת מעמד אבסולוטי למנהיגים לעומת פעולה במסגרת קהילות שווים (קומוניטס); (ג) פולחן הנשען על המסורת הדתית והעבר המקודש, לעומת המצאת טקסים המנותקים במכוון מכבלי המסורת; (ד) קביעת מקום פולחן המזוהה עם קברים, עם קדושים מתים ועם מתקנים דתיים, לעומת פעילות במרחבי הטבע וניתוק מכוון מן הציביליזציה ומן הטכנולוגיה; (ה) לבוש מסורתי, חרדי-אשכנזי לעומת לבוש ייחודי וחדשני; (ו) והעיקר, הקהילות הדתיות החוץ-ממסדיות אינן מבקשות לשנות את העולם, אלא לכל היותר להחזיר אנשים בתשובה אל חיקה החמים והמגן של הדת. לעומת זאת תנועות העידן החדש מבקשות לטעת בחבריהן התנהגויות וערכים שונים לגמרי מאלה שקיימו עד כה ומאלה הנהוגים בסביבתם. הן מבקשות לשנות את העולם, אך מסתפקות לעת עתה באדם הבודד או בקהילה הקטנה. תנועות העידן החדש בישראל מציעות לחבריהן הווה מסעיר ומאתגר, פעילות חוייתית חדשנית מנותקת מהעבר ומכבלי המסורות הישנות (רוח-מדבר, 2007; שמחאי, 2007; תבורי, 2007א).

המאפיינים הדומים לשתי הקבוצות הם: היותן חוץ-ממסדיות; הופעתן בזירה הישראלית באותו זמן, שנות התשעים; השאיפה לשנות את פנימיותו של המאמין (אם כי בקהילות האמונה אין עוסקים בכך באופן נמרץ ואידאולוגי כמו בתנועות העידן החדש); מנהיגיהן מתפרנסים מן התומכים, אם כי מסווים זאת במעטפת של קדושה ושל תרומה.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

לוח 1: השוואה בין קהילות אמונה חוץ-ממסדיות לבין תנועות העידן החדש

מאפיינים	קהילות אמונה חוץ-ממסדיות	תנועות העידן החדש
זיקה לדת המדינה	במידה רבה	במידה מועטה
זיקה למסורות דתיות	במידה רבה	אין
זיקה לממסד הדתי	במידה מועטה	אין
קביעת מקום פולחן חדש	במידה רבה	במידה רבה
יצירת פולחן חדש	במידה רבה	במידה רבה
הייררכיה בקרב החברים	במידה רבה	אין
הפרדה בין גברים לנשים	במידה רבה	אין
פעילות בטבע כחלק מהשקפת העולם	במידה מועטה	במידה רבה
שינוי לבוש והתנהגות	במידה מועטה	במידה רבה
שאיפה לשינוי רוחני אישי	במידה מועטה	במידה רבה
שאיפה לשינוי החברה	במידה מועטה	במידה רבה
שימוש בכספי החברים	במידה רבה	במידה רבה
כפיית אורח חיים קהילתי, ניתוק מהחברה והמשפחה	אין	אין
מועד הופעה	שנות התשעים של המאה הקודמת	שנות התשעים של המאה הקודמת

מלוח 1 עולה כי חברי קהילות אמונה חוץ-ממסדיות מבקשים לשמור על זיקה לדת הממסדית ומקבלים את ההייררכיה המעמדית ואת ההפרדה המגדרית הנהוגה בקהילות דתיות ממסדיות. הם אינם מחפשים שינוי קיצוני באורח חייהם, אלא מבקשים לצרף את קהילת האמונה החדשה כחלק מהמערכת החברתית שלהם. השתתפותם בקהילת האמונה אינה פוגעת בחייהם שמחוץ לחצר האדמיניסטרטיבית⁸ של המנהיג ואינה מאתגרת אותם.

לעומתן, תנועות העידן החדש אינן מחפשות זיקה אל הממסד הדתי או אל מסורות דתיות, אלא מבקשות להמציא רוחניות חדשה. לפיכך הנמנים עמם מתרחקים מאורח החיים הקודם, התרחקות המתבטאת בהמצאת טקסים, במציאת מקומות מפגש מרוחקים, התנגדות לשימוש בטכנולוגיות חדישות (כמו טלפונים ואמצעי קשר אחרים) שעלולות לקטוע את חיבורן אל הטבע. לעתים

⁸ על מאפייני החצר האדמיניסטרטיבית ראו להלן סעיף יא.

הם משנים עיסוק מקצועי ולבוש. השינוי האישי הרוחני של חברי העידן החדש מאתגר את אורח חייהם הקודם.

שתיהן פועלות מחוץ לממסד, ולכן אינן מקבלות תקציבים ממלכתיים. עובדה זו מאלצת את תומכיהן לממן את פעילותן. התומכים רואים בתשלומים הללו תרומה ואינם רואים בחיוב דרישות כספיות מצד המנהיגים.

ה. מודל של קהילות אילוצי בחירה

השאלה החשובה שאותה יש לבדוק היא: האם השתתפות בטקסים יחד עם האמונה המיסטית ביכולות העל-טבעיות של המנהיג מספיקות להגדרת קהילת אמונה חוץ-ממסדית? המאפיין המשותף העיקרי של חברי קהילת מבקשי הנס הוא ההשתתפות בטקסים שעורך איפרגאן. אם מעבר להשתתפות בטקסים אין ביניהם שום מחויבות וערבות הדדית אולי הם רק קהל שבא למופע?

כדי לענות על שאלה זו ניעזר במודל "אילוצי בחירה" (choice-constraint model) של שוואב ופישר (Schwab, 1992; Fischer, 1977; 1982) שחקרו את הסוציולוגיה האורבנית. זהו מודל סוציולוגי המניח כי בין אנשים ייתכנו קשרים קהילתיים אחדים בו בזמן, על פי בחירתם. הנחת המודל היא כי קהילות חברתיות מתקיימות לעתים קרובות בגלל אילוצי בחירה, הנובעים מקרבה גאוגרפית (Gray, 2002), מעיסוק דומה, מתרבות פנאי משותפת (Dawson, 2002; Dyck, 2002) או מחוויות אסון לאומי (Zinner and Williams, 1999). כך נוצרות מוביליות ודינמיות של מבנים קהילתיים ושל רשתות חברתיות. אנשים מקימים רשתות חברתיות או מצטרפים אליהן כאמצעי לבניית קהילות, אשר מעניקות להם ערכים משותפים, הזדהות עם מטרות משותפות ותחושת ביטחון אישי (Appadurai, 1997; Wellman, 1999).

חברי קהילות אמונה חוץ-ממסדיות, כמו חברי קהילת מבקשי הנס, מקיימים ביניהם קשרי יום-יום רופפים. הם אינם חולקים אורח חיים משותף או מערכת חינוך לילדיהם, אלא נפגשים באירועי הפולחן שמארגן המנהיג הרוחני. הם חולקים ביניהם אמונה וחוויות משותפות מטקסים מיסטיים וממפגשים אישיים וקהילתיים עם המנהיג.

ט. מודלים של קהילות הזדהות

בהמשך למודל "אילוץי בחירה" יש לבדוק את מאפייני קהילות האמונה החוץ-ממסדיות גם על פי מודלים של קהילות הזדהות. אפדורי (Appadurai, 1997: 90) מבחין בין שתי קטגוריות סוציולוגיות המסייעות בבניית קהילה: מודל של "תרבות רכה" ומודל של "תרבות קשה". המודל הראשון מאפשר משמעויות וערכים חברתיים יחסיים וגמישות ארגונית. המודל השני כולל קשרים, ערכים ומערכת ארגונית טריטוריאלית ואף לאומית, שקשה לפרוץ אותה או לשנותה. מאפייניה של מערכת זו הם: הייררכיה מעמדית, מתן בלעדיות לעומד בראש הקהילה בכל הקשור לקביעת תוכנם ומועדם של הטקסים, כפי שנגעה על ידי איפרגאן. עם זאת קהילת מבקשי הנס אינה קהילה חמדנית (Cosser, 1974), והיא אינה כופה על חברה ערכים, חובת השתתפות או תשלום. זאת להבדיל מהקהילות החמדניות, שהן בעלות תרבות קשה, הדורשות את כל תשומת הלב, ההשתתפות והכסף של חבריהן, ומאפייניהן הם: כפייה, טריטוריאליות וטוטליות.

רובין ורובין (Rubin and Rubin, 2001: 97) מגדירים ארבעה מודלים של קהילות הזדהות: קהילה טריטוריאלית, קהילת סולידריות, קהילת עניין וקהילת אכפתיות. שני המודלים הראשונים מייצגים תרבות קשה. הערכים המשותפים, המחויבויות ההדדיות והמערכת הארגונית של הקהילות הפועלות לפיהם מאופיינים במבנה מוגדר ומחייב.⁹ שני המודלים האחרונים מייצגים תרבות רכה, משום שהקהילות הפועלות לפיהם נהנות ממרחב רוחני וערכי גמיש שנתון לתמורות הזמן והמקום.

מודל קהילת הזדהות משלב, אם כן, מאפיינים של קהילת סולידריות ועניין, תרבות קשה ותרבות רכה (Appadurai, 1997: 90), כפי שמשלבות קהילות אמונה חוץ-ממסדיות.

י. בין קהילה אתנית לקהילה דתית

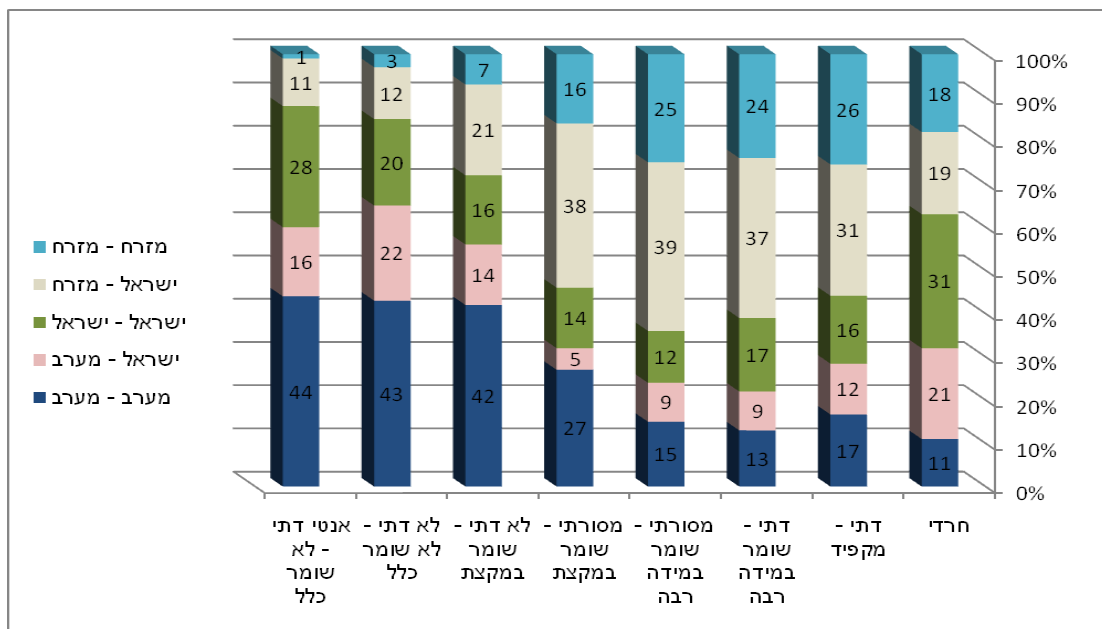
הקהילה האתנית שאליה משתייך איפרגאן היא קהילת יוצאי מרוקו. זוהי קהילה שרבים מבניה גדלו על ברכי האמונה בקדושים מחוללי נסים ועל העברה מיסטית של ידע מהאבות הקדומים (סמית, 2003: 88-93) לקדוש הנוכחי. המוצא

⁹ אפדורי (Appadurai, 1997: 14) מביא כדוגמה לקהילות בעלות תרבות קשה את שחקני הקריקט בהודו, הפועלים על פי חוקים נוקשים וברורים, אף שזוהי פעילות התנדבותית לצורך הנאה וחוויות משותפות.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

האתני מרוקני של איפרגאן חשוב, אף שלא כל חברי קהילת מבקשי הנס הם ממוצא זה. טענתי היא כי איפרגאן מבסס את הכריזמה שלו במידה רבה על המאפיינים המיסטיים והעל-טבעיים שרווחים בקרב הקהילה האתנית המרוקנית שממנה הגיע (פלדמן, 2009).

תרשים 1: זהות דתית לפי הרכב עדתי

מתוך: לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002: 14.

הסבר למונחי התרשים:

מזרח-מזרח = אנשים שנולדו בארצות המזרח.

ישראל-מזרח = אנשים שנולדו בישראל להורים ממוצא מזרחי.

ישראל-ישראל = אנשים שנולדו בישראל להורים שנולדו בישראל.

ישראל-מערב = אנשים שנולדו בישראל להורים ממוצא מערבי.

מערב-מערב = אנשים שנולדו בארצות המערב.

הסקר שערכו לוי, לוינסון וכ"ץ (2002) בנושא עמדות החברה היהודית כלפי אמונה ושמירת מסורת מעלה נתונים מעניינים בהקשר האתני. רוב הציבור המזרחי שומר מסורת באורח קפדני יותר או פחות. להלן נתונים נבחרים

מהמחקר: 84% מילידי ארצות המזרח ו-74% מילדיהם מקפידים על כשרות בביתם. לעומת 41% מילידי ארצות המערב ו-44% מבניהם. רק 1% מבין האנטי-דתיים בישראל הם ילידי ארצות המזרח, לעומת 44% מילידי ארצות המערב. 50% מילידי ארצות המזרח ו-38% מבניהם נוהגים לעלות לקברי צדיקים. בקרב ילידי המערב ובניהם השיעורים הם 16% ו-15% בהתאמה.

הנתונים מלמדים כי קיים מתאם קבוע וכמעט בלתי משתנה במשך השנים בין עדתיות לבין דתיות. המזרחים דתיים או מסורתיים הרבה יותר מאשר האשכנזים. ישראל כ"ץ (1984) מאפיין את החברה המסורתית כחברה המבקשת לשמר את המסורת מתוך השקפת עולם כי קיים בה כל הנחוץ להם "במובן המעשי ובמובן העיוני" (שם: 28) וכי ראוי להמשיך במסורת האבות. זוהי חברה המשתנית בהתאם לתמורות הזמן, אף שאינה שואפת לשינויים ואפילו מתכחשת להם. חברה זו נמצאת בתהליכי שימור והמשכיות כמו חברות מסורתיות אחרות (Katzir, 1982; Barth, 1969). המתאם הגבוה בין מזרחיות לבין אמונה הוא אחד המסייעים בידי יזמי דת חוץ-ממסדיים לשגשג בחברה המזרחית. אולם ייחודיותן של קהילות האמונה החוץ-ממסדיות היא באופן שבו המסורות האתניות השפיעו ואף אומצו על ידי קהילה שלא כולה ממוצא מרוקני.

מודל דומה של שימור והמשכיות תרבותית של קהילות אתניות של מהגרים מציע ג'ורג'ס (תשמ"ג). המודל שלו מראה כיצד הפולקלור מגדיר את משמעות המסורת והתרבות עבור בני הקהילה האתנית ומסייע בידיהם להבדיל עצמם מקהילות אחרות באמצעות מנגנונים וארגונים פנימיים. טענתו היא כי הזהות האתנית היא עניין דינמי שיכול להיעלם כביכול לזמן מה ולשוב לאחר מכן בעקבות מכלול גורמים.¹⁰ המודל של ג'ורג'ס (שם: 23-25) לקהילה אתנית דומה למודל אילוצי בחירה (Schwab, 1992; Fischer, 1977; 1982). במודל זה מקיימים יחידים קשרי גומלין רב-קהילתיים המשתנים כל העת.

המאפיינים של קהילות אתניות מודרניות מתאימים גם למודל קהילות הזדהות: הן אינן מסוגלות לכפות הצטרפות על חברים מתוקף המסורת והתרבות. עם זאת הן יכולות להקשות עליהם לעזוב את הקהילה האתנית, בזכות ארגוני תמיכה ועזרה והענקת תחושות הזדהות, שייכות וחוויות היסטוריות, הנשענות על מסורות משותפות. סמית (2003) מכנה מאפיינים אלה בשמות "הישנות, המשכיות וניכוס", כשכוונתו להסביר את הקשר של קהילות אתניות מודרניות אל עברן. קהילה אתנית יכולה להגדיר את גבולותיה גמישים ומכילים

¹⁰ הדוגמה היפנית שהוא מביא ממחישה את התאוריה שלו. היפנים, שנכלאו בארצות הברית במהלך מלחמת העולם השנייה משום המלחמה שניטשה בין שתי המדינות, חזרו אל הפולקלור שלהם כאמצעי לחיזוק הקשרים הארגוניים שאבדו להם במהלך השתלבותם בארצות הברית.

(אינקלוסיביים) או נוקשים ובדלניים (סגרגטיביים). בסופו של דבר, לפי אלכסנדר-פריזר (1999: 45), השייכות לקהילה אתנית היא בחירה אישית של אנשים מתוך הקהילה, יותר מאשר קביעה של גורמים חיצוניים. מצב דומה מתרחש גם בקהילות אמונה חוץ-ממסדיות. המאמינים הם הקובעים את השתייכותם לקהילה בהתאם למידת הזדהותם עמה ובהתאם למידת הסיפוק האישי שהיא מעניקה להם.

קהילת מבקשי הנס מתאימה למודל המודרני של קהילות אתניות. מודל זה מאופיין בזהות דתית לא אחידה ובקשרים קהילתיים ותרבותיים נוספים, על פי בחירת החברים (Spiro, 1994: 161–184). ריבוי הזהויות והרשתות החברתיות אינו פוגע בהשתייכות הוולונטרית לקהילה אמונית אתנית.

אנדרסון (Anderson, 1991), שעסק בחקר הלאומיות המודרנית, מתאר את הקהילה הדתית כמערכת תרבותית גדולה, אשר הקשר בין חבריה מארצות שונות נעשה באמצעות "שפת קודש". כך נוצר מצב שבו חברי קהילה דתית אתנית מפוצלים לקהילות הפועלות בארצות שונות, כשלכל אחת יש שפה ותרבות משלה, ומערכת חוקים מדינתית שונה. אולם אף שחבריהן כמעט שאינם משוחחים זה עם זה, סמלי הדת ושפת הקודש הם המאחדים אותם לקהילה אתנית. הקהילה הדתית אתנית הזו מתפוררת, כאשר שפת הקודש שוקעת ולעתים גם נשכחת. מצב דומה אירע לקהילת גולי ספרד בעקבות שקיעת הלדינו (אלכסנדר-פריזר, 1999: 50).

משמעותה החברתית של הדת חשובה להבנת מאפייניה של קהילה אתנית. חוקרים מצאו כי עם התפתחות התיעוש וההגירה הגדולה לערים, גדל מספר חברי הכנסיות בארצות הברית, באנגליה ובגרמניה במאה התשע עשרה ובמאה העשרים (McLeod, 1992; Brown, 1992). הדת היא הגורם המאחד בין חברי קהילות אתניות בעולם, כפי שהיא מאחדת בין חברי קהילות חולמים וקהילות מעריצי קדושים במדינת ישראל (בילו, 2005).

יא. מודל מודרני של חצר חסידית

יזמי דת בני זמננו מקימים "חצר מלכות" חסידית (אסף, 2001), שבה נמצאים מוסדות אדמיניסטרציה, ולרוב גם כולל לאברכים. המודל של חצר מלכות חסידית נוצר במאה השמונה עשרה, עם הקמת החסידות במזרח אירופה. מאפייני המודל הם חיי קהילת לומדים ומשרתים, העובדים בתחזוקת החצר הגדולה. בראש החצר עומד מנהיג רוחני המכונה אדמו"ר (אדונגו, מורנו ורבנו).

האדמו"ר שולט בנכסים רבים וחי בעושר רב. דגם דומה התפתח בארץ בריכוזי החברה החרדית האשכנזית: קהילות חסידיות אשכנזיות הקימו "חצרות" שבראשן מנהיג רוחני המכונה אדמו"ר, ולהן מוסדות חינוך ותעסוקה המיועדים לאנשי החצר.

בישראל של שנות האלפיים מקימים יזמי דת חוץ-ממסדיים דוגמת יעקב איפרגאן חצר בסגנון החסידי כדי למצב עצמם כרבנים במטרה לבסס קהילת מאמינים. הקמתן של חצרות אלה מעניקה ליזם דת חוץ-ממסדי מעמד מכובד בחברה הכללית, הדומה לזה שממנו נהנים בתקופתנו האדמו"רים האשכנזים. לכן הקים איפרגאן חצר בעלת מאפיינים חסידיים, ובכללם: תמיכה במוסדות חינוך בשדרות;¹¹ ניהול כולל אברכים בחצר שלו בנתיבות; פעילות גמ"ח בעיקר בחגים; העסקת צוות עובדים קבוע.

הדימוי היוקרתי שמעניקה הפעילות החינוכית והפילנתרופית מסייע לאיפרגאן לזכות בלגיטימציה ציבורית נרחבת ומחזק את יכולתו לגייס כספים.

יב. קהילת אמונה חוץ-ממסדית: הגדרות והצעת מודל

עלייתו של מנהיג דתי חוץ-ממסדי אפשרית רק בעזרת קהילת מאמינים שהוא מצליח לבסס. הגדרת המסגרת התאורטית של קהילת מבקשי הנס תיעשה באמצעות המודל של ובר לקהילות דתיות (Weber, 1963): כנסייה וכת. בשתי הקהילות - בכנסייה ובכת - פועלת הנהגה תורנית בעלת הכשרה פורמלית וממסדית. השוני הוא בציבור המאמינים. הכנסייה פועלת באופן מכיל (אינקלוסיבי) במטרה לצרף אל שורותיה אנשים רבים ממגזרים שונים, ואינה מחייבת אורח חיים הומוגני קפדני של מצוות. לעומת זאת כת מאופיינת בפנייה אל "אריסטוקרטיים רוחניים", המוכנים לקיים אורח חיים חרדי קפדני. על פי המודל של ובר, קהילות דתיות חוץ-ממסדיות פועלות באופן דומה למודל הכנסייתי המכיל, אך כשבראשן עומדים מנהיגים ללא הכשרה תורנית פורמלית. המאמינים באים מכל שכבות החברה ומכל סוגי המקצועות: פועלים וסטודנטים, אנשי עסקים, אומנים, רופאים ופוליטיקאים. עולים מאתיופיה, מרוסיה ומברית המועצות לשעבר. צעירים ומבוגרים.

הצטרפות לקהילת אמונה חוץ-ממסדית אינה מחייבת קבלת נדרים ואורחות חיים מיוחדים. קיימת אפוא הטרוגניות דתית רבה בקרב חברי הקהילה. כל

¹¹ איפרגאן תומך כספית במוסדות חינוך שהקים הרב אריה גמליאל ואשר התמוטטו כלכלית.

מאמין שהחליט לקבל על עצמו את קדושתו ואת מנהיגותו של המנהיג יכול להגיע לפעילויות הקהילתיות. עם זאת, המאמין שאמונתו התפוגגה מפסיק להגיע לאירועים. יציאה מקהילת אמונה חוץ-ממסדית אינה מלווה בסנקציות או באיבוד קשרים קהילתיים אחרים.

להלן הצעה למודל של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות:

1. יזמות חוץ-ממסדית

קהילת אמונה חוץ-ממסדית מוקמת, כאמור, על ידי יזם דת שאינו נמנה עם הממסד התורני. רוב יזמי הדת מגיעים מהפריפריה החברתית והגאוגרפית של המדינה.¹² בדרכם אל הקדושה הם מאמצים אורח חיים קפדני של מצוות ולבוש חרדי ליטאי, אם כי רובם ממוצא אתני מזרחי שגדלו במשפחות דתיות או מסורתיות. הזיהוי עם החברה החרדית האשכנזית חשוב כדי לזכות בלגיטימציה מצד החברה הישראלית, שבה רבים רואים בסמלי הדת גורם חשוב ובחרדים האשכנזים מייצגים נאמנים שלהם.

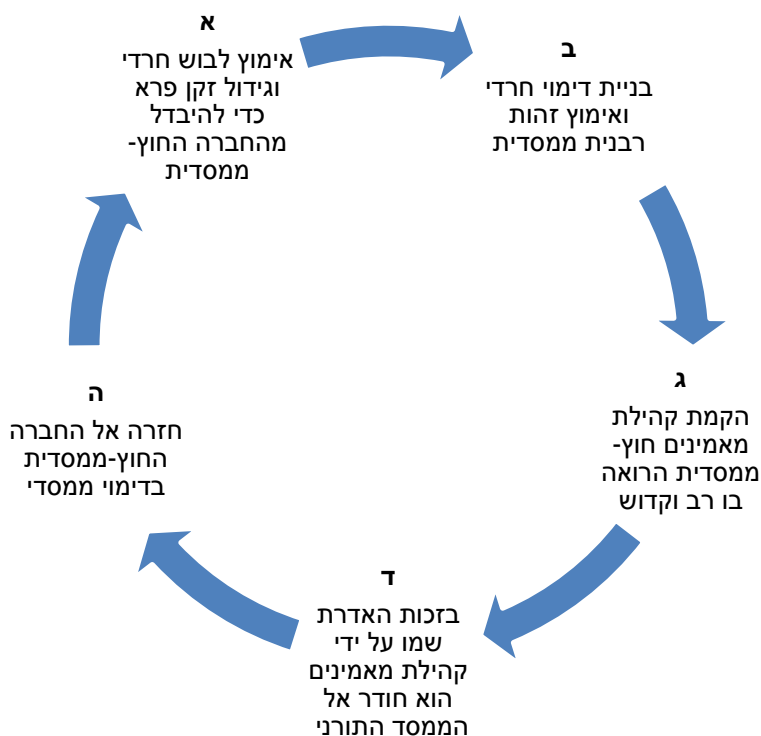
אולם שינוי אורח חייהם של היזמים לא סייע לכניסתם אל הקהילה החרדית ולהכרתה במנהיגותם התורנית, למרות ניסיונותיהם להידמות לה. הם נותרו זרים לקהילה החרדית האשכנזית אם משום מוצאם האתני והדתני השונה ואם משום שהם חסרי השכלה תורנית גבוהה. יתרה מכך, רובם המוחלט של מאמיניהם אינו נמנה עם הציבור החרדי האשכנזי. ליזמים החוץ-ממסדיים אין אפוא השפעה בקרב החברה החרדית, המתאימה למודל "קהילה טריטוריאלית" בעלת תרבות קשה. לפנינו פרדוקס מובנה: יזמי דת חוץ-ממסדים הופכים לרבנים חרדים וקדושים עבור מאמיניהם, דווקא בגלל השוני בין שני סוגי המנהיגים. היזמים הללו יכולים לפעול רק בקרב קהילת מאמינים הנחותים מהם בהייררכיה הדתית, ולא בקרב קהילה המייחסת חשיבות להשכלה תורנית פורמלית, לתהליכי מינוי הייררכיים ולמאמינים הנוהגים כמותם.

יזמי הדת החוץ-ממסדיים פועלים באופן מעגלי: מהשוליים החוץ-ממסדיים למרכז החרדי-ממסדי ובחזרה לקהילה החוץ-ממסדית. כך הם משיגים לגיטימציה פוליטית להם ולקהילותיהם, אף שאינם משתייכים לממסד.

¹² אפשר שזים הדת היהודי המפורסם ביותר הוא ישראל בן אליעזר, הידוע בשם "הבעל שם טוב", שנחשב לזה שהניח את היסודות של חסידות חב"ד. על דרכו ראו אטקס, 2001.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

תרשים 2: תהליך הפיכת יזם דתי חוץ-ממסדי לרב ממסדי עבור קהילה חוץ-ממסדית

מן הסקר שערכו לוי, לוינסון וכ"ץ (2002) עולה כי רוב היהודים (81%) במדינה שומרים על זהות דתית במידה מחמירה או מקלה. רק 21% אמרו כי אינם שומרים על שום סממן יהודי באורח חייהם (שם: 6). 70% מהיהודים במדינת ישראל רואים עצמם כמי שמנהלים אורח חיים ברוח היהדות (שם: 7), ו-80% סבורים שמוסדות ציבור חייבים לשמור על כשרות - ירידה של 9% מהסקר הקודם (שם: 11). עם זאת 72% מהיהודים תומכים בקיום אירועי ספורט ובפתיחת מקומות בילוי בשבת (שם: 8). 65% מהיהודים במדינה מאמינים כי יש אלוהים (שם: 9), עלייה של 2% מהסקר שנערך בשנת 1991. 78% מהיהודים בישראל סבורים כי על המדינה לשאת אופי יהודי, אך אינם קושרים זאת בהכרח עם הדת (שם: 11). זאת למרות מעורבותם הרבה של רבנים בחיים הציבוריים והפוליטיים (ינון ודוד, 2000).

מן המחקר שלעיל אפשר ללמוד על פוטנציאל גבוה בקרב רוב הציבור לקבל מנהיגות דתית הנסמכת על אמונה בבורא עולם ועל מסורות דתיות והמייחסת חשיבות פחותה למעמד הפורמלי.

2. אגדות שבחים כאמצעי לבניית קהילת אמונה חוץ-ממסדית¹³

מאפיין חשוב והכרחי ביצירת קהילת אמונה חוץ-ממסדית הוא יכולתו של מנהיג לחולל נסים¹⁴ כדי שחברי קהילתו יקבלו אותו כקדוש. על פי המסורת הקבלית ועל פי המסורות הצפון אפריקניות הקדושה מושגת בראשית הדרך באמצעות התבודדות וסגפנות. לאחר מכן דרושה חזרה אל החברה וקבלתם כקדושים בזכות יכולתם לנבא אירועים ולרפא מחלות. היזם מאמץ שפה והתנהגות, המזוהות כיום עם הקבלה, כדי לפרוץ את התיג האתני מזרחי.

המידע על קדושתו של היזם מגיע אל הציבור באמצעות אגדות שבחים. "אגדה" היא הסיפור ההיסטורי הקרוב ביותר למציאות. האגדה מתארת את המקום הגאוגרפי שבו התרחש האירוע ואת מועד האירוע. הפרטים האלה מקנים לאגדה אמינות היסטורית רבה (יסיף, 1994: 22-31), אך בו בזמן יש באגדות גם חלקים מיסטיים המתארים את המנהיג באור על-טבעי. מטרתן של אגדות שבחים היא להעצים את דמותו של אדם כלשהו ולהפכו לגיבור יוצא דופן בתקופתו. הדמות ההיסטורית של הגיבור מופקעת לטובת הקהילה, העם, או העדה האתנית אשר יוצרים לעצמם דמות אידאלית של קדוש. לדמות האידאלית הזו מוצמדות תכונות שאינן תואמות את פרטיה הביוגרפיים במטרה לשרת את צורכי הקהילה, לספק מידע מוקדם על אודות המנהיג ולאפשר לציבור לשקול הצטרפות לקהילה.

חוקרים מצאו דגמים שונים של סיפורים וצורות אמונה שהרכיבו ביוגרפיות בעלות מאפיינים דומים בין מנהיגים מתקופות שונות וממוצא אתני ודתי שונה (ראו לדוגמה נוי, 1969; יסיף, 1994: 122-137; אלכסנדר-פריזר, 1999: 152-182; Bekker-Nielsen *et al.*, 1981; Heffernan, 1988; Raglan, 1965). מחקרים אלה מלמדים על חשיבותן של אגדות שבחים ביצירת קהילות אמונה חוץ-ממסדיות.

בקהילות הללו אין, כאמור, למנהיג החדש כוח וסמכות מהממסד הפוליטי או התורני של המדינה. הוא יכול לגבש קהילה רק באמצעות האמונה המיסטית בו,

¹³ על מקומן של אגדות הקדושים בתרבות הישראלית ראו יסיף, 1994: 506-528. על אגדות שבחים ראו אלכסנדר-פריזר, 1999: 152-193.

¹⁴ להרחבה ראו בר-יצחק, 1987: 16-33; בן-עמי, 1995: 297.

הנבנית ומופצת על ידי אגדות שבחים. הכרה בתכונות המטפיזיות של יזם הדת מובילה לגיבוש זהות קהילתית חדשה, המוצאת את מקומה במרחב האמוני הקיים בחברה הרב-תרבותית המודרנית. לפיכך דווקא מפני שהקהילות החוץ-ממסדיות הן קהילות א-גאוגרפיות והטרונגיות, אגדות השבחים נפוצות בכל הארץ.

בחיבורו "הפוליטיקה של ההכרה" מסביר טיילור (2003: 21-52) את השלבים בבניית זהות חברתית בקהילה רב-תרבותית. השלב הראשון הוא ההכרה. הפוליטיקה של ההכרה כוללת הענקת שוויון לרב-תרבותיות. מסורותיהן של הקבוצות המוחלשות והמושתקות, שנרמסו ושהודרו על ידי הקבוצה הדומיננטית בחברה, צריכות לפלס את דרכן חזרה אל החברה באמצעות חינוך ושוויון. אלה יובילו להכרתן של הקבוצות המוחלשות את תרבותן ואת ערכיהן שלהן עצמן, ולאחר מכן יביאו לבניית זהות תרבותית חדשה עבורן.

בהתייחס לדברי טיילור, תפקידן של אגדות השבחים הוא לבנות את ההכרה ולגבש את הזהות הקהילתית על פי הפוליטיקה של השוויון. פוליטיקה שקוראת תיגר על האתנוצנטריות של החברה החרדית האשכנזית, ומפנה לפולקלור האתני מקום שווה במרחב האמוני הפתוח.

הילמן ופרידמן השתמשו בביטויים "תקנון קובע" ו"ספר חוקים" כדי להסביר את פעילותה הפוליטית של האורתודוקסיה היהודית (Hilman and Fridman, 1991). במרחב הפוליטי של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות, דוגמת קהילת מבקשי הנס, התקנון הקובע הוא האמונה בכוחותיו העל-טבעיים של המנהיג. אמונה זו מתבטאת באגדות שבחים ובספרות שבחים.

3. הקמת חצר מנהלית ומקום פולחן מרכזי

קהילת אמונה חוץ-ממסדית זקוקה למקום מפגש מרכזי שיהיה שייך רק לה. שם מוקמים משרדיו של המנהיג, לעתים כיתות לימוד לנשים (כמו אצל ניר בן-ארצי בתלמים) או לאברכים (כמו אצל יעקב איפרגאן ומשפחת אבוחצירא בנתיבות). אולם אין לטעות ולפרש את המרכז האדמיניסטרטיבי הזה כחצר במובן החסידי הקדום או במובן החרדי בן-זמננו. בחצרותיהם של המנהיגים החוץ-ממסדיים אינם מתגוררים מאמינים, ואין בהן אפשרות לכך. אין גם מוסדות חינוך עבור ילדיהם של חברי הקהילה.

המרכז האדמיניסטרטיבי משמש גם המרכז הפולחני של קהילת המאמינים. יזמי דת חוץ-ממסדיים אינם יכולים להשתמש במרכזי פולחן קיימים, כגון בתי כנסת שכונתיים, או קברי קדושים ידועים, מפני שאינם שולטים במקומות הללו,

המשרתים גם קהילות מאמינים אחרות. מקום הפולחן חייב להיות נתון לשליטתם הבלעדית. לכן הם יקימו אותו סמוך לביתם או סמוך לקברו של אדם אחר, לא תמיד בן משפחתם (בילו, 2005). אם הנפטר לא הוכר כקדוש לפני מותו, הם הופכים אותו לקדוש לאחר מותו, כמו במקרה של משפחת איפרגאן, שבו הפך יעקב את אביו שלום לרב קדוש לאחר מותו, הקים לכבודו אחוזת קבר ענקית והפך אותה למקום הפולחן והאדמיניסטרציה של קהילתו (פלדמן, 2009).

4. יחסי גומלין בין המנהיג למאמינים: אמונה וכלכלה

כאמור, בין חברי קהילות האמונה החוץ-ממסדיות שוררת מחויבות חברתית וארגונית רופפת. במודל פוליטי כזה חברי הקהילה יכולים להחליט על הצטרפות אליה או על עזיבתה באופן וולונטרי, בכל רגע נתון, ללא שום פיקוח או דיווח. אין שום סימן חיצוני המזהה אותם או מבדיל בינם לבין חברי קהילות אחרות. "סמל" הזיהוי היחיד הוא האמונה כי המנהיג מסוגל לחולל עבורם שינוי מהותי במסלול חייהם.

בקהילה החוץ-ממסדית אין קשרי יום-יום הדוקים בין המנהיג למאמיניו. המנהיג אינו מעמיד תלמידים וממשיכי דרך כפי שעושים רבנים הנמנים עם הממסד התורני. הוא אינו מסוגל ללמד אברכים בגלל רמתו התורנית הנמוכה. לרוב יזמי הדת החוץ-ממסדיים אין השכלה תורנית גבוהה, אין סמיכה לרבנות ואין הכשרה פורמלית לתפקידי מנהיגות רוחנית. למרות זאת רובם נותנים "שיעורי תורה" למאמינים חסרי השכלה תורנית, שאין להם כלים להבחין ברדידות השיעורים. כלומר, דווקא השכלתם התורנית הנמוכה של המאמינים ואורח חייהם החופשי מסייעים ביצירת דימויו של המנהיג החוץ-ממסדי כרב וכקדוש.

יזמי דת בימינו מכירים את גבולות הכוח שלהם ואת היעדר יכולתם לכפות כללי התנהגות על מאמיניהם. לכן הם אינם מעודדים את חברי קהילתם לקיים אורח חיים תורני למדני ואף לא להתגורר בחצר שהקימו. כך הם יכולים ליהנות מתרומותיהם הכספיות של המאמינים ללא צורך לדאוג להם למגורים, למוסדות חינוך ולכלכלה. גבולות הכוח של יזמי הדת החוץ-ממסדיים הם גם מקור הכוח שלהם. מתקיים כאן משחק פוליטי של כוח ותגמולים. חברי הקהילה מעניקים למנהיג כוח פוליטי, חברתי וכלכלי, והוא מתגמל אותם בתקוות לשינוי גורלם, לנס אישי ולעתיד טוב יותר. לחלקם הוא עוזר בייעוץ אישי. לאחרים הוא מציע להשתתף במפגשים הקהילתיים כדי לפתור מחלות חשוכות מרפא או כדי להחיות אהבות נושנות.

קליינברג (2000: 164) מכנה את היחסים בין הקדוש הנוצרי לבין מאמיניו יחסי "קליינט-פטרון". במסגרת יחסים אלה הקדוש אמור לחזות את העתיד, לרפא ולפתור בעיות שונות. הוא גם מטיף מוסר ומבטיח גאולה. תפקידם של המאמינים הוא להפיץ את שם הפטרון ברבים, להגן עליו מפני ביקורת ולדאוג לפרנסתו. יזמי הדת בתקופתנו פועלים כמו הקדושים בראשית ימי הנצרות. הם מספקים שירותי קדושה ומיסטיקה למאמינים, אולם אינם יוצרים קהילה חרדית על פי המודל היהודי האירופי (Friedman, 1987; Soloveitchik, 1994) ואינם מטיפים בסגנונם של המחזירים בתשובה בישראל (קפלן, 1995; ליאון, 2003; אלאור, 2006: 161-85; Caplan, 1997). הם אינם כופים אורח חיים קפדני של קיום מצוות על חברי הקהילה, אלא מתעלמים מן ההבדלים הניכרים ביניהם. היחסים הללו מעידים על כך שחברי קהילות אמונה חוץ-ממסדיות אינם מעוניינים לשנות את אורח חייהם; זאת בניגוד לחוזרים בתשובה או לחברים בתנועות העידן החדש. החברים הללו מצפים לנס אישי במאמץ מזערי. בזכות התעלמות המנהיגים מן הרבגוניות של חברי הקהילה ובזכות הדרישות המינימליות שהם מציבים למאמינים הם מצליחים להרחיב את קהילותיהם.

ציינתי קודם לכן שקהילת מבקשי הנס אינה קהילה חמדנית (Cosser, 1974), אולם היחסים בין מאמיניה לבין איפרגאן מבוססים על תשומות הדדיות. חברי קהילה החפצים בקרבתו של איפרגאן מתבקשים לשלם עבור היחס האישי. ככל שהתרומה גדולה יותר כך מתקרבים התורמים אל האליטה של הקהילה. התרומה הכספית של אנשי העסקים היא שוות ערך לתרומה הסגולית שמביאים עמם פוליטיקאים, אמנים ואנשי חברה המשתייכים לשכבת העלית של המדינה. הם תורמים לו מהילתם הציבורית, וכך מסייעים לכניסתו אל הזירה הישראלית כרב חשוב.

דרכי התשלום פשוטות: חברי הקהילה הפשוטים מתבקשים לחתום על טופסי הוראות קבע בנקאיות שיעבירו תשלומים חודשיים לעמותה לניהול האתר הקדוש. הם משלמים עבור ייעוץ ופגישה אישית עמו ועבור השתתפותו בטקסים אישיים בבתייהם או בעסקיהם. בתמורה הם זוכים גם בברכות, ומכאן בתקווה לנס אישי.

התורמים החשובים נתונים בקשרים הדוקים יותר עם איפרגאן. הם רשאים להתייעץ בו בטלפון; לשלוח את חבריהם להתייעצות אישית בלי שיחכו בתור הנמשך לעתים חודשים; להזמין להשתתף באירועים משפחתיים. תרומותיהם מממנות את פעילויות החצר, כגון: מתן כיבוד בחגים; שירותי שמירה באירועים הגדולים; בניית מבני ציבור בחצר שלו; תמיכה במוסדות החינוך ובפעילויות הגמ"ח. פעולותיהם אלה תורמות, מטבע הדברים, להעצמתו.

5. הארגון הפוליטי

קהילת מבקשי הנס היא קהילה בעלת תרבות רכה, אך לא קהילת שווים (Turner, 1974b). מעמדה הגבוה של הקהילה מורכב שכבות העלית של המדינה: פוליטיקאים בכירים, ובראשם הנשיא לשעבר משה קצב (בעת כהונתו), שופטים, עורכי דין, קצינים בצבא ובמטרה כמו המפכ"ל לשעבר משה קרדי (בעת כהונתו כמפכ"ל), אמנים, רופאים ואנשי עסקים ובראשם נוחי דנקנר. אולם למרות מעמדם הם אינם שותפים לקביעת אופיים, תוכנם, מועדם ומיקומם של המפגשים, הטקסים והפולחנים. איפראגן הוא הקובע היחיד, וללא עוררין. הביטוי המעשי להיותם אליטה בקרב קהילת מבקשי הנס הוא קרבתם הפיזית אל איפראגן. קרבה התורמת להעצמתו בזכות כספם ומעמדם הציבורי.

המעמד הנמוך כולל את רוב חברי הקהילה, אשר אינם נמנים עם בעלי הון אישי, פוליטי או כלכלי. המעמד הגבוה כולל כמה קבוצות דוגמת ה"מועסקים" וה"מקורבים המשמשים בקודש".¹⁵ המועסקים המתפרנסים מעבודתם בחצר הם: מזכירות, עוזרים, רבנים המלמדים בכולל ומנהלי מוסדות חינוך וצדקה שאיפראגן מעניק להם חסות. המקורבים הם חבורה קטנה של גברים המשתתפים במגוון תפקידים בטקסים הציבוריים.¹⁶ הם נהנים מקרבתם הפיזית אל איפראגן ומוצאים את פרנסתם במקצועות שונים מחוץ לחצר. מן הבחינה ההיררכית הם נמצאים בין שני המעמדות של חברי הקהילה. הם יושבים אל שולחן הכבוד רק בטקסים שמהם נעדרים בני המעמד העליון, כמו בשיעורי תורה במוצאי שבת. המועסקים בחצר של איפראגן לעולם אינם ניצבים בחזית. בהשתתפם בטקסים ציבוריים הם נמצאים בקהל, כמו חברי הקהילה הפשוטים.¹⁷

יעקב איפראגן הוא מנהיג אבסולוטי הקובע לבדו את דרכי התנהלות הקהילה, ובכלל זאת את מועדי האירועים ואת תכניהם. הוא גם השחקן היחיד בפולחנים הדתיים ובשיעורי התורה. במסיבות הנערכות במועדי ישראל יושבים אל שולחן הכבוד חברי האליטה עם איפראגן במרכז. חברי המעמד הנמוך צופים באיפראגן ובאליטה בלי להשתתף הלכה למעשה בטקסים. זו ההזדמנות להאדיר את שמו

15 להשוואה ראו את תפקידם של משמשים בקודש בחצר החסידיית אצל אסף, 2001: 417–419.
16 לדוגמה: הם מארגנים את המכירות בהילולה השנתית. יושבים בראש השולחן ומובילים את השירה בציבור לפני שיעור תורה של איפראגן במוצאי שבת. מנווטים את הנכנסים אליו לאחר השיעור ואף גובים את התשלום עבור הייעוץ. מגישים לו את הנרות שהוא זורק בטקסי התיקון ואחראים על הכנסת ציבור הנכים לרחבת האש.

17 מבנה הייררכי המזכיר במקצת את המבנה ההיררכי בחצר של איפראגן ניתן למצוא גם בחצרות החסידים של המאה השמונה עשרה. שם מחולקים החסידים לארבע קטגוריות על פי קרבתם אל הצדיק ועל פי תפקידיהם ומעשיהם בתוך החצר. ראו בנושא זה אסף, 2001: 412–414. ר' ישראל מרוז'ין מייין אחרת את חסידי: תלמידי חכמים הבאים ללמוד בחצר, בעלי בתים המבקשים ברכה ועבריינים המבקשים מחילה (שם: 414–415).

של איפרגאן באמצעות נוכחותם של אנשי ציבור וידוענים, הזוכים במעמד מיוחד ומתבדל משאר המאמינים.

הארגון הפוליטי של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות מנוגד לארגון הפוליטי של תנועות העידן החדש (תבורי, 2007א) ושל קהילות דתיות חדשות (סמית, 2003; Hobsbawm, 2003), שבהן שותפים החברים בקביעת סדר היום של הקהילה ובפולחניה.

תרשים 3: תרשים זרימה של בניית קהילות חוץ-ממסדיות

יג. דיון

מאמר זה הציג מודל של קהילות אמונה חוץ-ממסדיות הפועלות כיום במדינת ישראל. המיוחד בקהילות אלה הוא מקומן במרחב הפוליטי הרב-תרבותי. הן ממוקמות בין הגישה הפונדמנטליסטית לבין הגישה המודרנית, בלי להתעמת עם אף לא אחת מהן. הן בעלות מאפיינים פוסט-מסורתיים של תרבות רכה. הן אינן שואפות לצאת נגד המסגרות הפוליטיות הוותיקות ואינן מבקשות לשנות את

העולם כמו תנועות העידן החדש. למאמיניהן חשובה הזיקה אל החברה האורתודוקסית גם אם אינם נמנים עמה, מפני שחברה זו מסמלת את הלגיטימיות הפוליטית שלהם ושל מנהיגם. לפיכך המנהיג מייצג באורח חייו את האורתודוקסיה הדתית שמקורה ב"תרבות קשה". הדיכוטומיה הזו אינה פוגעת בלכידות הקהילתית, משום שהן קהילות עניין (Rubin and Rubin, 2001) של אילוצי בחירה, שאין בכוחן או ברצונן לקיים יחסים פנימיים מורכבים ודינמיים. הן וולונטריות ואינן כפייתיות ואוטוריטיביות (גולדמן, 2002: 6).

קהילות אמונה חוץ-ממסדיות פועלות על פי המודל המודרני של כנסייה, שגבולותיה גמישים ומאפשרים מרחב פוליטי של הגדרות אמוניות אישיות, נוסף על תחושות שייכות, הזדהות וביטחון לחבריהן, כפי שאפשר למצוא בקהילות מודרניות המבוססות על עניין, על הזדהות, על אתניות ועל אמונה. דווקא אופייה הכנסייתי והא-טריטוריאלי של הקהילות הללו מרחיב את הקהילה. קהילות אמונה מסוג זה הן התשובה הקלה לחיפוש העצמי אחר אושר ותוחלת. הן מציעות פתרונות מהירים במאמץ מינימלי למצוקות אישיות שאי-אפשר לפתור אותן במסגרת הקהילות המסורתיות.

קהילות אמונה חוץ-ממסדיות אינן נוגסות מחלקן של קהילות דתיות ממסדיות ותיקות. חבריהן אינם מבקשים לשנות את פני החברה הכללית ואינם מחוללים "דרמות חברתיות", כהגדרתו של טרנר (Turner, 1974a). אין להן מתנגדים תקיפים כפי שניתן למצוא כלפי כתות סגורות, משום שאינן מאיימות על הסדר החברתי הקיים.

כ"ץ (1984: 34) מתאר את החברה המסורתית בישראל כמי שנעקרה ממקומה ונאלצה להתמודד עם המודרנה בפתאומיות ולא בעקבות תהליך היסטורי. לפיכך נוצרה התנגשות בין שני העולמות - המודרני והמסורתי. טענתי היא כי קהילות אמונה חוץ-ממסדיות קמו בשל מערבולת הזהויות האמוניות, אך הן מצליחות לגשר על העקירה ולבנות קהילה שבה אין התנגשות בין המסורת למודרנה.

יזמי דת חוץ-ממסדיים ימשיכו להקים קהילות מאמינים בשל הקלות והכדאיות לשני הצדדים. הם אינם צריכים להוכיח הכשרה תורנית, או הגות ומחקר רוחני, אלא זקוקים למספרי אגדות שיפיצו את שמם ברחבי הארץ. אלה נמצאים תמיד בקרב מבקשי נס מיואשים שהחברה המודרנית אינה מספקת מענה לבעיותיהם.

לפיכך אני צופה שיקומו יזמי דת נוספים שיהפכו לקדושים בני זמננו ושיקומו בסביבתם קהילות אמונה מסוג זה. היחסים בין הקהילות הללו לבין הקהילות הוותיקות ימשיכו להתקיים ללא הפרעה, כל אימת שהקהילות החדשות יישארו קהילות עניין א-טריטוריאליות בעלות תרבות רכה.

מקורות

- אבירם, אורי, וניקול דהאן, 2002. **מפגש בין-תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית**, דוח מחקר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- אטקס, עמנואל, 2001. **בעל השם - הבעש"ט: מאגיה, מיסטיקה, הנהגה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- אלאור, תמר, 1992. **משכילות ובורות, מעולמן של נשים חרדיות**, תל אביב: עם עובד.
- אלאור, תמר, 2006. **מקומות שמורים מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**, תל אביב: עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- אלאור, תמר, וערן נריה, 2003. "המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים", בתוך: עמנואל סיוון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים ותל אביב**: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 171-195.
- אלוש, צבי, 2004. **סיפורו המופלא של הרנטגן, הרב יעקב איפרגאן**, עומר: הוצאת המחבר.
- אלמוג, עוז, 1996. "דת חילונית בישראל", **מגמות** 37 (מרס): 314-338.
- אלכסנדר-פריזר, תמר, 1999. **מעשה אהוב וחצי**, ירושלים: מאגנס.
- אסף, דוד (עורך), 2001. "כמדינה קטנה בתוך מדינה גדולה: החצר המלכותית ויושביה", **צדיק ועדה, היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 398-421.
- בילו, יורם, 2005. **שושביני הקדושים, חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל**, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- בן-עמי, יששכר, 1995. **צדיקי מרוקו ונפלאותיהם**, ירושלים: יוסף לוגסי.
- בן-רפאל, אליעזר, וניסים ליאון, 2006. "עדתיות, דתיות ופוליטיקה: לשאלת מקורותיה של התנועה החרדית בקרב המזרחים", בתוך: אורי כהן, אליעזר בן-רפאל, אבי בראלי ואפרים יער (עורכים), **ישראל והמודרניות, למשה ליסק ביובלו**, תל אביב וירושלים: מכון בן-גוריון לחקר ישראל ויד יצחק בן-צבי, המכון לחקר הציונות, עמ' 285-312.
- בר-יצחק, חיה, 1987. **אגדות קדושים כז'אנר בסיפורת העממית של עדות ישראל**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גביון, רות, ויעקב מדן, 2003. **מסד לאמנה חברתית חדשה בין שומרי מצוות וחופשיים בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי.
- גבתון, דן, 2001. "תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי", בתוך: נעמה צבר בן-יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**, אור-יהודה: דביר, עמ' 195-227.
- גודמן, יהודה, ושלמה פישר, 2004. "להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תיזת החילון וחלופות מושגיות", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 349-390.
- גודמן, יהודה, ויורם בילו, 2004. "בחמש הדקות האלה שמתפללים - מנווטים את הטיל: חרדה, חרדיות וישראליות בדרשות הרבנים על מלחמת המפרץ", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות - דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 165-215.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

- גולדמן, יפתח, 2002. "חברה של קהילות: מה בין סוציאליזם ובין ערכי הקהילה?", **חברה** 4 (נובמבר): 7-4.
- ג'ורג'ס, רוברט א', תשמ"ג. "היבטי מחקר בפולקלור אתני", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי** ד: 27-7.
- גורני, יוסף, 1987. "על 'נימוס' חברתי ואינטרס לאומי, לשאלת הדו-קיום בין חילונים לדתיים בתנועה הציונית", בתוך: ישעיהו גפני וגבריאל מוצקין (עורכים), **כהונה ומלוכה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 269-276.
- גרילק, משה, 2002. **החרדים: מי אנהנו באמת?** ירושלים: כתר.
- דון-יחיא, אליעזר, וישעיהו ליבמן, 1984. "הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב'דת האזרחית' של ישראל", **מגמות** כח (4) (אוגוסט): 461-485.
- דשן, שלמה, 2006. "שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח", בתוך: אבי רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד ומרכז יצחק רבין, עמ' 15-40.
- הורובין, נרי, תשנ"ז. "החרד הלאומי והחרד"לניק, דמויות חדשות בפוליטיקה הישראלית", **מפנה** 14: 25-31.
- חקק, יוחאי, 2004. **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חלמיש, משה, תש"ן. "ר' יעקב איפרגאן ויצירותיו", **פעמים** 43 (אביב): 85-110.
- טיילור, צ'רלס, 2003. "הפוליטיקה של ההכרה", בתוך: אוהד נחתומי (עורך), **רב-תרבותיות במבחן הישראליות**, ירושלים: מאגנס, עמ' 21-53.
- יוסיפון, מרגלית, 2001. "חקר מקרה", בתוך: נעמה צבר בן-יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי**, אור יהודה: דביר, עמ' 257-305.
- ינון, איל, ויוסי דוד, 2000. **הרבנות הממלכתית: בחירה, הפרדה וחופש ביטוי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יסיף, עלי, 1994. **סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- כהן, טובה, 2006. "מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן", **תרבות דמוקרטית** 10: 251-296.
- כהן, אשר, 1998. **הטלית והדגל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, אשר, וברוך זיסר, 2003. **מהשלמה להסלמה**, ירושלים ותל אביב: שוקן.
- כ"ץ, יעקב, 1984. "חברה מסורתית וחברה מודרנית", בתוך: שלמה דשן, ומשה שוקד (עורכים), **יהודי המזרח, עיונים אנתרופולוגיים על העבר והווה**, ירושלים ותל אביב: שוקן, עמ' 27-34.
- לוי, אמנון, 1988. **החרדים**, ירושלים: כתר.
- לוי, שלומית, חנה לוינסון, ואליהו כ"ץ, 2002. **יהודים ישראלים: דיוקן, אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי.
- לופר, יעקב, 2003. **מפנה בחברה החרדית, הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליאון, ניסים, 2003. "כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית", בתוך: עמנואל סיוון וקמי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 82-99.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

- ליאון, ניסים, 2007. "על מודרניות, חילון וניעות דתי: לשאלת התחדשות ההנהגה הרבנית הקהילתית ביהדות המזרחית", **סוגיות חברתיות בישראל** 4: 31-5.
- ליבמן, ישעיהו (עורך), 1990. לחיות ביחד, יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית. ירושלים: כתר.
- ליבמן, ישעיהו, 1994. "יהדות חילונית וסיכוייה", **אלפיים** 14: 116-97.
- נוי, דב, 1969. "ר' שלום שבזי באגדת העם של יהודי תימן", בתוך: יהודה רצהבי (עורך), **בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן**, תל אביב: אפיקים, עמ' 106-133.
- סמית, ד' אנתוני, 2003. **האומה בהיסטוריה**, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית.
- עציוני-הלוי, חוה, 2000. **ארץ שסועה, האם מלחמת תרבות היא בלתי נמנעת?** כפר סבא: אריה ניר.
- פלדמן, ענת, 2005. "תנועת שס כתופעה חברתית-תרבותית", בתוך: אליעזר דון-יחיא (עורך), **בין מסורת לחידוש, מחקרים ביהדות ציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 447-465.
- פלדמן, ענת, 2006. "הקמת תנועת ש"ס: מטרת ודרכי פעולה", בתוך: אבי רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב: עם עובד ומרכז יצחק רבין, עמ' 405-442.
- פלדמן, ענת, 2007. "התמקצעות נשים: תנועת שס לקראת תפיסת עולם פוליטית חברתית חדשה", **פוליטיקה** 16 (קיץ): 93-115.
- פלדמן, ענת, 2009. "הבניית הכריזמה של מנהיגות דתית חוץ-ממסדית בת זמננו - קהילה, שימושי תקשורת וחידוש טקסים: המקרה של הרנטגן", **סוגיות חברתיות בישראל** 7: 85-119.
- פרידמן, מנחם, 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קהת, חנה, 2001. "מעמד הנשים ולימוד תורה בחברה האורתודוקסית", בתוך: יעל עצמון (עורכת), **התשמע קולי: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 355-364.
- קליינברג, אביעד, 2000. **רגל החזיר של האח ג'נפרו: סיפורי הקדושים משנים את העולם**, תל אביב: זמורה ביתן.
- קפלן, קימי, 1995. "האל מתוך הקלטת: על דרשות ודרשות מוקלטות בחברה החרדית", **יהדות זמננו** 9: 169-200.
- קפלן, קימי, 2007. **בסוד השיח החרדי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- רביצקי, אביעזר, 1997. "דתיים וחילונים בישראל: מלחמת תרבות פוסט-ציונית?", **אלפיים** 14: 80-96.
- רוח-מדבר, מריאנה, 2007. "בחזרה לגן העדן במחשבת העידן החדש: דימויים של עבר אידאלי בתולדות עם ישראל", בתוך: עידו תבורי (עורך), **רוקדים בשדה קוצים, העידן החדש בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 28-59.
- שוקד, משה, 1998. "קבר הצדיק וזכות-אבות בראי התקופה", **סוציולוגיה ישראלית** א (1): 39-53.
- סטדלר, נורית, 2003. "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה", בתוך: עמנואל סיוון וקימי קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 32-55.

פוליטיקה קהילות אמונה חדשות: המקרה של קהילת מבקשי הנס

- שלג, יאיר, 2000. **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים: כתר.
- שלג ופרידמן, 1989. שלהב יוסף ופרידמן מנחם, **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שמחאי, דלית, 2007. "צועקים בלחש: פריקים על דרך המלך בפסטיבל העידן החדש", בתוך: עידו תבורי (עורך), **רוקדים בשדה קוצים, העידן החדש בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 148-182.
- שקדיאל, לאה, 2004. "נשות הכותל: פמיניזם רדיקאלי כהזמנה לשיח ישראלי חדש?", בתוך: יוסי יונה ויהודה גודמן (עורכים), **מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל**, תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 277-315.
- שרלו, יובל, 2007. "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות", בתוך: אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל**, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 334-354.
- תבורי, עידו (עורך), 2007. "ה'רינבו' ו'בבילון': דינמיקה של אנטגוניזם והמשכיות", **רוקדים בשדה קוצים, העידן החדש בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 89-119.
- תבורי, עידו (עורך), 2007. "מבוא", **רוקדים בשדה קוצים, העידן החדש בישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 7-27.
- Anderson, Benedict, 1991. *Imagined Communities*, London: Verso, imprint of New Left Books.
- Appadurai, Arjun, 1997, *Modernity at Large*, Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Barth, Fredrik, 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization Culture Difference*, Boston: Little Brown.
- Bekker-Nielsen, Hans, Peter Foote, Jörgen Hojgaard Jorgensen, and Tore Nyberg (eds.), 1981. *Hagiography and Medieval Literature*, Odense: Odense University Press.
- Brown, Charles, 1992. "A revisionist approach to religious change", in: Steve Bruce (ed.), *Religion and Modernization*, Oxford: Clarendon, pp. 31-64.
- Caplan, Kimmy, 1997. "God's Voice: Audio Taped Sermons in Israeli Haredi Society", in: *Modern Judaism* 17: 253-279.
- Coser, A. Lewis, 1974. *Greedy Institutions: Patterns of Undivided Commitment*, New York: Free Press.
- Dawson, Andrew, 2002. "The mining community and the ageing body", in: Amit Vered (ed.), *Realizing Community: Concepts, Social Relationships and Sentiments*, London and New York: Routledge, pp. 21-36.
- Dyck, Noel, 2002. "Have You Been to Hayward Field? Children's Sport and the Construction of Community in Suburban Canada", in: Amit Vered (ed.), *Realizing Community: Concepts, Social Relationships and Sentiments*, London and New York: Routledge, pp. 103-123.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, 1972. *Post-Traditional Societies*, New York: W. W. Norton.

Fischer, S. Claude, 1977. *Networks and Places: Social Relations in the Urban Setting*, New York: The Free Press.

—, 1982. *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City*, Chicago: University of Chicago Press.

Friedman, Menachem, 1987. "Life and Book Tradition in Ultra Orthodox Judaism", in: Harvey Goldberg (ed.), *Judaism Viewed From Within and from Without Anthropological Studies*, Albany, New York: State University of New York Press, pp. 235–255.

Glaser, G. Barney, and Anselm L. Strauss, 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of Qualitative Research*, Chicago: Aldine.

Gray, John, 2002. "Community as place-making: Ram auctions in the Scottish borderland", in: Amit Vered (ed.), *Realizing Community: Concepts, Social Relationships and Sentiments*, London and New York: Routledge, pp. 38–59.

Heelas, Paul, 1996. *The New Age Movement: The Celebration of Self and the Sacralization of Modernity*, Oxford, UK: Oxford University Press.

Heffernan, Thomas J., 1988. *Sacred Biography, Saints and Their Biographers in the middle Ages*, New York: Oxford University Press.

Hilman, Shmuel, and Menachem Fridman, 1991. "Religious fundamentalism and religious jews: the case of the Haredim", in: Martin Marty and Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed: The Fundamentalism Project*, vol. 1. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 197–264.

Hobsbawm, Eric, 2003. "Mass-producing traditions: Europe, 1870–1914", in: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University press.

Katzir, Yael, 1982. "Preservation of Jewish ethnic identity in Yemen: Segregation and integration as boundary maintenance mechanisms", *Comparative Studies in Society and History* 24 (2): 264–279.

Marty, Martin, and Scott Appleby (eds.), 1991. *Fundamentalisms Observed: The Fundamentalism Project*, vol. 1. Chicago: The University of Chicago Press.

Mcleod, Hugh, 1992. "Secular cities? Berlin, London and New York in the later nineteenth and early twentieth centuries", in: Steve Bruce (ed.), *Religion and Modernization*, Oxford: Clarendon, pp. 59–89.

Putnam, D. Robert, 2000. *Bowling Alone*, New York: Simon and Schuster.

Rachel, Janet, 1996. "Ethnography: Practical Implementation", in: John T. R. Richardson (ed.), *Handbook of Qualitative Research Methods*, Leicester: The British Psychological Society Books, pp. 113–124.

Raglan, Lord, 1965. "The hero of tradition", in: Alan Dundes (ed.), *The Study of Folklore*, Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall, pp. 142–158.

Rubin, J. Herbert, and Irene S. Rubin, 2001. *Community Organization and Development*, Boston, MA: Allyn and Bacon.

- Schwab, A. William, 1992. *The Sociology of Cities*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Soloveitchik, Haim, 1994. "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Jewry", *Tradition* 28 (4): 64–131.
- Spiro, E. Milfred, 1994. "Collective representation and mental representation in religious symbol systems", in: Benjamin Kilborn and L. L. Langess (eds.), *Culture and Human Nature*, New Brunswick, NJ: Transaction Press, pp. 161–184.
- Turner Victor, 1974a. "Social Dramas and Ritual Metaphors", in: *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, New York: Cornell University Press, pp. 23–59.
- , 1974b. "Pilgrimages as social processes", in: *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, New York: Cornell University Press, pp. 166–230.
- Wallis, Roy, 1984. *The Elementary Forms of New Religious Life*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Weber, Max, 1963. *The Sociology of Religion*, Trans. Ephraim Fischhoff, Boston: Beacon Press.
- Wellman, 1999. *Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities*, Boulder, CO: Westview Press.
- Zarembski, (Laura) Ahava, 2005. *Refracted Vision, an Analysis of Religious-Secular Tensions in Israel*, Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies.
- Zinner, S. Ellen, and B. Mary Williams (eds.), 1999. *When a Community Weeps: Case Studies in Group Survivorship*, Philadelphia: Brunner/Mazel.

מתן שרקנסקי

השפעת נוסחת הבחירות על תוצאות הפריימריז בארצות הברית ב-2008

הפריימריז בארצות הברית למפלגה הדמוקרטית בשנת 2008 העלו מחדש את הדיון בחשיבות שיטת הבחירות על סדר היום. רבים ניסו לטעון כי אם הונהגה שיטת בחירות הדומה לזו הנהוגה במפלגה הרפובליקנית, היו התוצאות במפלגה הדמוקרטית שונות. ניסיונות אלה, עד היום, גובו בעיקר בתחושות ובהתרשמות כללית מהנתונים.

מאמר זה בא לענות על השאלה באופן מדויק יותר. לכאורה משימה פשוטה - להטיל שיטת בחירות אחת על התפלגות בוחרים אחרת ולבדוק מה היו התוצאות, לו הונהגה אותה שיטת בחירות. אך השוני הגדול בין חוקי הבחירות בין שתי המפלגות ובתוכן בין המדינות השונות הופך את המשימה לבלתי אפשרית, כפי שיובהר בהמשך.

תחילה שאלתי "מה היה?", לקחתי פרמטר יחיד הבולט בשונותו בין שתי המפלגות והבולט בחשיבותו להכרעת התוצאות - מידת היחסיות של חלוקת הנציגים במדינות. באמצעים מתמטיים פשוטים אופיינו שתי המפלגות ומוקמו על ציר יחסיות. לבסוף נשאלה השאלה "מה היה קורה אילו...?". באמצעות עריכת סימולציות נבחנו התוצאות בשתי המפלגות עם מידת יחסיות שונה.

לשיטת הבחירות השפעות נרחבות על העולם הפוליטי. סרטורי מחלק השפעות אלה לשני סוגים: השפעה על הבוחר והשפעה על המפלגות (Sartori 1997, 32). אבל האם, ואם כן - באיזו מידה - שיטת בחירות מכריעה תוצאות? האם נוסחת בחירות יכולה להפוך מנצחים למפסידים גם ללא שינוי גודלי מחוזות הבחירה וגבולותיהם? בחינת שאלות אלה לאור תוצאות הפריימריז האמריקניים בקרב שתי המפלגות הגדולות בשנת 2008 עשויה לעזור ולתת מענה.

נהוג לחלק את השפעות שיטת הבחירות להשפעות מְכָנִיּוֹת ולהשפעות התנהגותיות. ההשפעות המְכָנִיּוֹת נוגעות בהמרת הקולות לתוצאות. כך למשל, התפלגות בוחרים שתניב מספר מפלגות מסוים תחת שיטה אחת, ייתכן שתניב מספר מפלגות אחר תחת שיטה אחרת, משום שאחוז החסימה בשתי השיטות

שונה. לעומת זאת, ההשפעות ההתנהגותיות הן עקיפות ועוברות דרך {נמושפעות?} התנהגות הבוחרים. ההשפעות ההתנהגותיות כוללות את אופן שינוי התפלגות הבוחרים בין שיטות הבחירה השונות (Sartori 2005, 30–31) {חסר ברשימה}. בעת שינוי שיטת בחירה משתנים שיקולי הבוחרים. כך למשל ייתכן ששיטת בחירות עם אחוז חסימה גבוה תעודד הצבעה אסטרטגית על פני הצבעה כנה,¹ מצב שיוביל לשינוי בתוצאות הבחירות.

המאמר יתמקד תחילה בהשפעות המכניות של שיטת הבחירות. במסגרת זו תיבחן מידת היחסיות שלפיה מחלקות שתי המפלגות את נציגיהן לוועידה הארצית, יפותח מודל מתמטי הממקם את שתי המפלגות על ציר יחסיות, ובאמצעות סימולציות יובהר כי לנוסחת הבחירות הייתה השפעה מכריעה על דמותו של המנצח במפלגה הדמוקרטית, אך במפלגה הרפובליקנית הוגבלה ההשפעה לסדר גודל הניצחון ולא שינתה את דמותו של המנצח. המסקנה המוצעת היא כי במרוצים צמודים, כאשר התפלגות הבוחרים בין המועמדים שווה כמעט, מידת ההשפעה המכנית של נוסחת חלוקת הנציגים רבה יותר ואף מכרעת. אולם במרוצים צמודים פחות, מידת ההשפעה המכנית פחותה ומשפיעה בעיקר על סדרי גודל הניצחון. בהמשך יעסוק המאמר בהשפעות הפסיכולוגיות של שיטת הבחירות. יובהר כיצד התפלגות הבוחרים הושפעה משיטת הבחירות, כאשר ג'ון מקיין הצליח לנצל את העיתוי המתאים ולזכות בתמיכה המונית בציבור, ואילו התמיכה בהילרי קלינטון ובברק באובמה נשארה קבועה למדי במהלך המרוץ.

הפריימריז האלה מייצגים מקרה בוחן טוב במיוחד. לפני תחילת הפריימריז נחשבה קלינטון למועמדת מובילה, כפי שעולה הדבר מסקרי דעת קהל וממאמרי עיתונות (למשל Santora, 2007; Nagourney and Zeleny, 2007). לעומת זאת במפלגה הרפובליקנית לא היה מועמד מוביל ברור, ושלושה מועמדים נחשבו בעלי סיכוי גבוה יותר: מקיין, רודולף ג'וליאני ומיט רומני (Santora, 2007). בעיתונות הודגש כי הרפובליקנים אינם מצליחים להתאחד סביב מועמד משותף (Hulse and Healy, 2008). אולם במהרה התהפכה התמונה. לאחר מרוץ צמוד, שנמשך חודשים רבים עד השלבים האחרונים של הפריימריז, הפסידה קלינטון. לעומת זאת במפלגה הרפובליקנית תפס מקיין את הובלת המרוץ בשלב מוקדם יחסית, אחרי שרומני פרש מהמרוץ בתחילת פברואר (Bumiller and Kirkpatrick, 2008), ומייק האקבי, מועמד הנגד הבולט האחרון, פרש בתחילת מרס (Eaton, 2008).

¹ עוד על ההבדל בין הצבעה אסטרטגית לבין הצבעה כנה: קניג ואחרים, 2004, 59; Cox 1997, 10–

העובדה כי התוצאות בשתי המפלגות היו בניגוד מוחלט לציפיות המוקדמות מעלה את הסברה כי הגורם לכך הוא ההבדל בשיטת הבחירות. כפי שיובהר בהמשך, שתי המפלגות בחרו בשתי שיטות בחירה הנבדלות זו מזו באופן קיצוני. לכן, לאחר ביסוס השפעת שיטת הבחירות על התוצאות בשתי המפלגות, הצעת חוקיות רחבה יותר לגבי מידת ההשפעה של שיטת הבחירות על תוצאות הבחירות לא תהיה חסרת טעם.

שיטת הבחירות בארצות הברית: רקע

בפריימריז בארצות הברית נבחרים מכל מדינה² כמה נציגים לכינוס המפלגה הארצי, שבו נבחר נציג המפלגה לנשיאות ברוב מוחלט (יותר מ-50%) של קולות הנציגים. אופן בחירת הנציגים הללו הוא השלב המכריע בפריימריז, שכן חלקם הגדול מחויב להצביע למועמד מסוים, בסיבוב ההצבעה הראשון לפחות.

קביעת מידת ההשפעה של שיטת הבחירות היא שאלה פילוסופית, והתשובה עליה רחבת היקף. אולם כדי להשתכנע במלוא מידת ההשפעה שהייתה לשיטת הבחירות על המערכת הנוכחית, ועם זאת כדי שלא להפריז במידת ההשפעה, יש למקד את השאלה: עד כמה נוסחת חלוקת הנציגים מכריעה את התוצאות? השוואה בין התוצאות שהתקבלו מהנוסחאות שבהן בחרו המפלגות ובין התוצאות שהיו מתקבלות אילו המפלגות היו בוחרות נוסחה שונה תסייע במענה על השאלה.

המפלגות נבדלות זו מזו בכמה היבטים גודל המדינה;³ נוסחת חלוקת הנציגים בין המועמדים; פתק ההצבעה; אופי הנציגים - חלקם נציגים המחויבים להצביע בעד מועמד מסוים, בסיבוב ההצבעה הראשון לפחות, חלקם האחר נציגים לא מחויבים, אשר הצבעתם חופשית.⁴ נוסף על כך בכל מחוז בחירה היחס מספרי בין הנציגים המחויבים לבין הלא מחויבים שונה. חלק מהמחוזות שולחים רק

² בכותרת "מדינות" ייכללו כל האזורים השולחים נציגים לוועידות הארציות: נוסף על 50 המדינות בברית ועל מחוז קולומביה לוועידה הרפובליקנית מגיעים נציגים מאיי מריאנה הצפוניים, מסמואה האמריקנית, מפוארטו ריקו, מגואם ומאיי הבתולה. לוועידה הדמוקרטית, מעבר לחמישים המדינות בברית ומחוז קולומביה, מגיעים נציגים מסמואה האמריקנית, נציגי הדמוקרטים בחוף לארץ, איי הבתולה, גואם, ופוארטו-ריקו. ביטוי זה יעמוד בניגוד ל"מחוז בחירה" שיתייחס למחוזות בתוך המדינות.

³ בהקשר זה, "גודל מדינה" הוא מספר הנציגים שהמדינה שולחת לוועידה הארצית.

⁴ http://www.boston.com/news/politics/2008/primaries/about_national_delegates

נציגים מחויבים, חלק מהמחוזות שולחים רק נציגים לא מחויבים, וחלקם שולחים עירוב של שני הסוגים.⁵

כדי לקבוע מהי מידת ההשפעה של נוסחת חלוקת הנציגים, תחילה יש לקבוע מהי נוסחת חלוקת הנציגים. מהעיתונות הפופולרית עולה כי חלוקת הנציגים במפלגה הרפובליקנית נבדלת מחלוקה במפלגה הדמוקרטית בעיקר במידת היחסיות של הנציגים. במפלגה הדמוקרטית חלוקת הנציגים היא יחסית למידת התמיכה בקולות הבוחרים במדינה, ואילו השיטה הרפובליקנית מעניקה את כל נציגי המדינה למונצח (למשל: Collins 2008; Broder 2008). אולם התבוננות קלה בנתונים מגלה שהתמונה מורכבת מעט יותר.

ראשית, חשוב להבין אילו נציגים מחולקים. הנציגים הלא מחויבים כלל אינם מחולקים בין המתמודדים השונים.⁶ כן קבוצה זו מטבע הדברים אינה מחויבת להצבעה מסוימת, ולכן אי-אפשר כלל לשייך אותה למחנה אחד המועמדים.

מחקר זה יעסוק בקבוצת הנציגים המחויבים בלבד. ההשלכה העיקרית של החלטה זו היא כי מדינות שאינן שולחות נציגים מחויבים לוועידה הארצית, כאילו שלא קיימו פריימריז כלל. אולם הלכה למעשה לא קשה להתמודד עם השלכה זו. מדינות הבוחרות לשלוח רק נציגים לא מחויבים לוועידה הארצית מודעות לעובדה כי סביר שהנציגים לא ינהגו באופן התואם את הצבעת הבוחר באותה מדינה. מדינות אלה מפחיתות במידה רבה מחשיבות הבחירות המקדימות שהן מקיימות.

שנית, חלוקת הנציגים אינה כפי שהיא מתוארת בעיתונות. במפלגה הדמוקרטית החלוקה אינה תמיד יחסית, וחלוקת הנציגים הרפובליקנית פעמים רבות אינה נעשית בשיטת המונצח לוקח הכול (winner takes all). בקרב המפלגה הדמוקרטית מדובר בסטיות קטנות יחסית בין חלוקת הנציגים לבין התפלגות הבוחרים, סטיות שניתן להסבירן באמצעות אחוז חסימה וגודל המחוז, אך בקרב המפלגה הרפובליקנית ברור שהמצב אינו כה פשוט כפי שמציגה אותו התקשורת.⁷

⁵ כך למשל מדינת איווה שולחת לוועידה הרפובליקנית 40 נציגים, כולם בלתי מחויבים. מדינת ניו המפשייר שולחת 12 נציגים לאותה ועידה, כולם מחויבים, ומדינת אינדיאנה שולחת 30 נציגים בלתי מחויבים ועוד 27 נציגים מחויבים. במפלגה הדמוקרטית המצב דומה.

⁶ המדינות בוחרות בדרך כלל אישים מקרב מכובדי המפלגה שייצגו אותן בוועדה הארצית כנציגים בלתי מחויבים –

http://www.boston.com/news/politics/2008/primaries/about_national_delegates

⁷ במדינות רבות, למשל בניו המפשייר, במישיגן, בדרום קרוליינה, באלבמה, בארקנסו ובקליפורניה, חולקו הנציגים בין המועמדים, לפעמים באופן יחסי להתפלגות הבוחרים במדינה.

לכן השלב הראשון במחקר הוא קביעת קירוב לנוסחת חלוקת הנציגים בכל אחת מהמפלגות. אחרי שתהיה בידינו הנוסחה לחלוקת נציגים בכל אחת מהמפלגות נוכל לבדוק אילו השלכות היו לשיטת החלוקה על התוצאות, בדרך שתובהר בהמשך.

אסטרטגיית מחקר

גודל המדינה, שיטת חלוקת הנציגים, פתק ההצבעה, אחוז החסימה, אופן קיום הבחירות (פריימריז או ועידות אזוריות [caucuses]) ומאפיינים נוספים מגדירים יחד שיטת בחירות שונה בכל אחת מהמדינות ובכל אחת מהמפלגות. כיצד, אם כן, ניתן לאפיין נוסחה יחידה לחלוקת נציגים בכל מפלגה?

התשובה הפשוטה על שאלה זו היא שאי-אפשר לבחון את "השיטה המפלגתית" מפני שאין שיטה כזו. אפשרות אחת היא לבחון באופן מדוקדק כל מדינה בכל מפלגה, ולכפות את חוקי אותה מדינה על המפלגה השנייה. אך התבוננות בשיטות הבחירה ובאופן חלוקת הנציגים במפלגות תגלה קושי רב בהפעלת שיטה זו.

לדוגמה, מקליפורניה שולחת המפלגה הרפובליקנית לוועידה הארצית 170 נציגים מחויבים הנבחרים באופן הזה: שלושה נציגים מכל מחוז בחירה במדינה ניתנים בשיטת המנצח לוקח הכול, ו-11 נציגים נוספים ניתנים ברמת המדינה לזוכה במרב הקולות ברמה זו.⁸ כלומר בחירת הנציגים נעשית לעתים בכמה רמות. במדינת וושינגטון ובמדינת מערב וירג'יניה פועלת המפלגה הרפובליקנית בשני אפיקים בו בזמן: הן באפיק של פריימריז והן באפיק של ועידות אזוריות. בחירת הנציגים אינה מסתיימת ביום אחד אלא נמשכת על פני חודשים; מדי פעם מתכנסת ועידה באחת הרמות ובחרת נציגים לוועידה ברמה גבוהה יותר עד שנבחרים הנציגים לוועידה הארצית.⁹ במקרים אלה כלל אי-אפשר לכפות חוקי מפלגה אחת על התפלגות הבוחרים במפלגה השנייה, משום שתוצאות הוועידות שטרם התקיימו אינן ידועות. כך רשימת המדינות נמשכת, ועמה שיטות הבחירה השונות ונוסחאות חלוקת הנציגים המשתנות.

⁸ <http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/states/CA.html>

⁹ מדינת וושינגטון: <http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/states/WA.html>;

מדינת מערב וירג'יניה: <http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/states/WV.html>

במפלגה הדמוקרטית המצב אינו פשוט יותר. כך למשל מדינת נבאדה מקיימת ועידות אזוריות ובחרת בכל פעם נציגים לוועידה גבוהה יותר, כאשר בכל שלב הנציגים מחויבים בהצבעתם במידה שונה. בוועידה המדינית נבחרים 25 הנציגים המחויבים של המדינה, מתוכם 16 נבחרים באופן יחסי לתמיכה במועמדים בשלושת המחוזות במדינה, ותשעה נציגים נוספים נבחרים על סמך תמיכת הנציגים שהגיעו לוועידה המדינית.¹⁰

לכן אי-אפשר לכפות שיטת בחירות של מפלגה אחת על התפלגות בוחרים של מפלגה אחרת. ראשית, המפלגות משתמשות באפשרויות רבות ומגוונות בכל אחת מהמדינות, עובדה המחייבת לחקור את חוקי הבחירות ברמת כל אחת מהמדינות באופן מדוקדק וסיזיפי. אך חשוב מכך, גם בתום מחקר מדוקדק לא תמיד אפשר לכפות את שיטת הבחירות ממפלגה אחת על התפלגות הבוחרים מהמפלגה השנייה. למשל, אם במדינה מסוימת בחרה אחת המפלגות בשיטת הפריימריז, אך המפלגה השנייה בחרה בשיטת ועידות אזוריות בכמה רמות, התפלגות הבוחרים הנתונה מהפריימריז שהתקיימו לא תועיל בקביעת המועמד שהיה נבחר בשיטת הוועידות.

נוצר הצורך במבט מקרו על השיטה. במקום לבחון בכל מדינה בנפרד את המאפיינים השונים של השיטה באותה מדינה, אבחן את השיטה במבט נרחב יותר - באופן מפלגתי. נראה כי המאפיין שהשפיע יותר מכול על התוצאות היה מידת היחסיות שלפיה חולקו הנציגים בין המועמדים. לכן אבחן את התוצאות בכל אחת מהמפלגות, ובאמצעותן אקבע את מידת היחסיות של חלוקת הנציגים באופן מפלגתי.

מידת היחסיות היא אחד המאפיינים של שיטת הבחירות, וניתן למקם אותה על ציר רציף. קביעת מיקומן של המפלגות על הציר מאפשרת לנהל דיון מדויק יותר.

קביעת הציר

כדי לקבוע את מיקומן של המפלגות על ציר היחסיות תחילה יש לקבוע את קצות הציר. קביעת הקצוות מאפשרת הגדרת נקודות ייחוס קבועות. כדי לקבוע את קצות הציר יש להבין מצא אחד מהי נוסחת חלוקת הנציגים הכי יחסית, ומצד אחר מהי הנוסחה הכי פחות יחסית.

¹⁰ <http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/states/NV.html>

בקצה הציר הלא-יחסי תעמוד שיטת החלוקה המנצח לוקח הכול. השיטה מעניקה לזוכה במחוז הבחירה (ובמחקר זה - במדינה) את כל נציגי המחוז, ולכן אין בה חלוקה יחסית בכלל.¹¹ אי-אפשר לדמיין שיטה הפועלת לפי עקרון הרוב, שהיא יחסית פחות משיטה זו.

כדי לאפשר את הסימולציה הנדרשת בהמשך, התייחסתי לגרסת השיטה העושה שימוש ברוב יחסי (במקום ברוב מוחלט). השימוש בגרסה זו נעשה בהתאם לנתונים. יצירת רוב מוחלט יכולה להיעשות באמצעות סיבוב הצבעה שני או באמצעות דירוג מועמדים בסיבוב יחיד. אולם במציאות, ברוב המדינות לא נעשה שימוש באף לא אחת משיטות אלה.

בקצה הציר היחסי תעמוד שיטת חלוקה יחסית (proportional representation), המחלקת את הנציגים בין המועמדים באותו יחס שבו התפלגו תומכיהם של המועמדים.¹²

חלוקת הנציגים העודפים יכולה להיעשות בשיטות שונות. אולם כדי להגדיל עד כמה שניתן את היחסיות וכדי לבטל עדיפות הניתנת למועמדים בולטים (בעלי מספר קולות גדול), יש צורך לעשות שימוש בשיטת "העודף הגדול ביותר", שבה נותנים נציג אחד נוסף לכל היותר למועמדים שקיבלו את מספר הקולות העודפים הגדול ביותר (Rae 1967, 35). במסגרת המחקר הוחלט להשאיר את חלוקת הנציגים ללא חלוקת הנציגים העודפים. ראשית, כדי לחלק את הנציגים בשיטת "העודף הגדול ביותר" יש לאסוף נתונים נרחבים יותר מכל המדינות. שנית, לחלוקת הנציגים העודפים לא תהיה השפעה גדולה. ההפרש בין חלוקת הנציגים הבסיסית ובין חלוקת הנציגים העודפים הוא נציג אחד לכל היותר בכל אחת מהמדינות. באופן הסתברותי, משום שאין השפעה למידת הבולטות של מועמד מסוים, הנציג הנוסף יחולק לכל אחד מהמועמדים בהתפלגות שווה, וכך לא אמור להיות צר פער כלל בין יחסי הכוחות שנוצרים עם חלוקת הנציגים העודפים או בלעדיה. אולם גם במקרה שבו לאחד המועמדים יש "מזל רע" במיוחד, והעובדה שלא חולקו הקולות העודפים פוגעת בו תמידית, הפגיעה המצטברת תהיה לכל היותר כמספר המדינות - 56. מספר הנציגים הנדרשים

$$D_i = \begin{cases} DM & V_i = \max_j \{V_j\} \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases} \quad 11$$

D_i - מספר הנציגים בהם זוכה מועמד i ; V_i - מספר הקולות שבהם זכה מועמד i ; DM - גודל המחוז, ובמחקר זה - גודל המדינה.

$$D_i = \left\lfloor \frac{V_i}{\sum_j V_j} \cdot DM \right\rfloor \quad 12$$

D_i - מספר הנציגים שבהם זוכה מועמד i ; V_i - מספר הקולות שבהם זכה מועמד i ; DM - גודל המחוז, ובמחקר זה - גודל המדינה.

לזכייה הוא 2,118 במפלגה הדמוקרטית ו-1,191 במפלגה הרפובליקנית, ובכל מקרה 56 הוא מספר זניח לעומתם.

קביעת מיקום המפלגה על הציר

לאחר קביעת קצות הציר, נותר לקבוע את מיקומן כל אחת מהמפלגות על הציר. אם מיקום המפלגה מסומן בנקודה בודדת על הציר, אז כדי לקבוע את מיקומה של הנקודה די לקבוע את מרחקה מכל אחד מקצות הציר. בדקתי זאת באמצעות סימולציות.

ערכתי ארבע סימולציות {האם לא מדויק יותר: "שתי סימולציות שכל אחת מהן הופעלה הן על המפלגה הדמוקרטית הן על המפלגה הדמוקרטית?"}; סימולציה שבה חלוקת הנציגים המחויבים במפלגה הרפובליקנית נעשית בשיטת המנצח לוקח הכול; סימולציה שבה שיטת חלוקת הנציגים המחויבים במפלגה הרפובליקנית נעשית בשיטה היחסית; שתי הסימולציות האלה הופעלו גם על המפלגה הדמוקרטית.¹³ לאחר הסימולציות השוויות, בדרך שאתאר בהמשך, את מספר הנציגים שהתקבלו בסימולציות עם מספר הנציגים שהתקבלו במציאות ומצאתי את מרחק המפלגות מקצות הציר.¹⁴

כדי לפשט את העבודה וכדי להפחית את מספר הנתונים, מחקר זה מתייחס לשני המועמדים הבולטים במפלגה הדמוקרטית, אובמה וקלינטון, ולשלושת המועמדים הבולטים במפלגה הרפובליקנית: מקיין, האקבי ורומני. לבחירה זו השפעה זניחה בלבד, משום שבמפלגה הדמוקרטית כלל הנציגים התחלקו בין אובמה, קלינטון וג'ון אדוארדס, שזכה בכשישה נציגים בלבד, ובמפלגה הרפובליקנית כלל הנציגים התחלקו בין מקיין, האקבי, רומני ופול {מהו שמו הפרטי?}, שזכה בכ-35 {מדוע "כ"? מדוע שלא לנקוב במספר המדויק?} נציגים בלבד.¹⁵ לכן, אף שהושטו נתונים רבים וחלק ניכר מהמועמדים, נשארו במחקר כל המועמדים שקיבלו מספר נציגים ניכר.

כאמור, כדי לקבוע את מיקומה של המפלגה על הציר יש לקבוע את מרחקה של המפלגה מכל אחד מהקצוות. כדי לקבוע את מרחק המפלגה מכל קצה בדקתי

¹³ ההדמיה נעשתה בכל אחת מהמדינות בנפרד.

¹⁴ מיקום המפלגות על הציר נעשה באמצעות שלושה מודלים מתמטיים נוספים, אולם מידת התוקף של אלה הוכיחה עצמה כנמוכה יותר.

¹⁵ <http://edition.cnn.com/ELECTION/2008/primaries/results/scorecard/#val=R>

את מרחקו היחסי של כל מועמד מאותו קצה בכל מדינה,¹⁶ חישבתי את הממוצע של מרחקי המועמד מאותו קצה בכל המדינות לקבלת מרחקו הממוצע של המועמד מקצה הציר }¹⁷, ולבסוף, חישבתי ממוצע משוקלל בין המועמדים.¹⁸ לאחר חזרה על פעולה זו עבור שני קצות הצירים, ניתן למספר את המיקום על הציר.¹⁹ במחקר זה הוחלט על ציר בין 0 (השיטה היחסית) ובין 100 (שיטת הזוכה לוקח הכול), אולם החלטה זו שרירותית וניתן לשנות את הנוסחאות בהתאם לה.

משמעות המיקום על הציר

המיקום המדויק על הציר אינו מאפשר רק השוואה מדויקת יותר בין שתי מפלגות, אלא גם סימולציה מדויקת של מידות יחסיות שונות. אם מיקמנו את הציר בין שני הקצוות 0 ו-100, כאשר 100 הוא שיטת המנצח לוקח הכול, אזי המיקום על הציר y מייצג את שיעור הנציגים שנבחרו בשיטת המנצח לוקח הכול, ואילו $(100-y)$ מייצג את שיעור הנציגים שנבחרו בחלוקה יחסית.

עריכת הדמיה עם מידות יחסיות שונות תתבצע באמצעות שימוש בשיטת בחירות מקבילית (פרללית), שבה שיעור מסוים של המועמדים מכל מחוז (ובמחקר זה - בכל מדינה) נבחר בשיטת המנצח לוקח הכול, והשיעור המשלים

$$\text{stateDist}_i = \begin{cases} \frac{|D_i - S_i|}{DM} & DM \neq 0 \\ 0 & DM = 0 \end{cases} \quad 16$$

D_i - מספר הנציגים המחויבים שקיבל מועמד i במדינה מסוימת; S_i - מספר הנציגים המחויבים שקיבל בסימולציה המדמה את קצה הציר שבדקים את המרחק ממנו; DM - גודל המדינה, כלומר מספר הנציגים המחויבים ששולחת המדינה לוועידה הארצית.

$$\text{Dist}_i = \frac{\sum_{j=1}^p \text{stateDist}_{ij}}{n} \quad 17$$

$(\text{stateDist}_i)_j$ - מרחקו היחסי של מועמד i מהסימולציה במדינה j .

$$\text{PartyDist} = \frac{\sum_i (\text{Dist}_i \cdot \sum_j D_{ij})}{\sum_j \sum_i D_{ij}} \quad 18$$

אם יוחלט לסמן את הקצה המסמן את השיטה היחסית כ-0 ואת הקצה המסמן את שיטת המנצח לוקח הכול כ-100, אז מערכת המשוואות שלהלן מוצאת את מיקום המפלגה על הציר:

$$\begin{cases} y + \text{PartyDist}_a \cdot x = 100 \\ y - \text{PartyDist}_b \cdot x = 0 \end{cases} \quad 19$$

PartyDist_a - מרחק המפלגה מהסימולציה של מנצח לוקח הכול; PartyDist_b - מרחק המפלגה מהסימולציה של חלוקה יחסית; x - קבוע-נרמול לשם התאמה לציר; y - מיקום המפלגה על הציר. שימוש בשיטת ההצבה יוביל נוסחה למציאת y :

$$y = 100 - \text{PartyDist}_a \cdot \frac{100}{\text{PartyDist}_a + \text{PartyDist}_b}$$

נבחר בשיטה יחסית. כך ניתן לשנות בסימולציה את מידת היחסיות של חלוקת הנציגים ללא התערבות בגודל המחוז ובמאפיינים נוספים הנתונים מראש.²⁰

בדיקת איכות

שיטה זו של מיקום המפלגה על הציר גם טומנת בחובה שיטת בדיקת איכות עצמית. לאחר מיקום מפלגה מסוימת על הציר בנקודה y , ניתן לבדוק עד כמה רחוקות תוצאות החלוקה לפי השיטה המקבילית תוך כדי שימוש במיקום המפלגה שנמצא, בהשוואה לתוצאות האמת.

בדיקת האיכות נעשית כך:

עריכת סימולציה על הנתונים תוך כדי שימוש בשיטה המקבילית, כאשר חלוקת הנציגים בין שיטת המנצח לוקח הכול לבין חלוקה יחסית מתבצעת באמצעות מיקום המפלגה על הציר.

מציאת מרחק המפלגה מהסימולציה באופן דומה לאופן שבו נמצא מרחקה של המפלגה מקצה כל אחד מהצירים.²¹

ככל שמרחקה של המפלגה מהסימולציה קטן יותר, כך הייתה הסימולציה קרובה יותר לתוצאות האמת.

איסוף נתונים ותוצאות

יש נתונים רבים לגבי תוצאות הבחירות המקדימות בשתי המפלגות. אולם בין מקורות הידע השונים התגלו פערים בספירת הנציגים שכל מועמד זכה בהם. לעתים נובעים הפערים מסקרים שונים שסוכנויות הידיעות ביצעו בקרב הנציגים הלא מחויבים, אולם לעתים הפערים ניכרים כבר בשלב הנציגים המחויבים,

²⁰ לכל מועמד i , מספר הנציגים שבהם זכה בכל מחוז בחירה נתון על ידי הנוסחה:

$$S_i = \left[\frac{(100-y) \cdot DM}{100} \cdot \frac{V_i}{\sum_j V_j} \right] + \begin{cases} \left\lfloor \frac{y \cdot DM}{100} \right\rfloor & V_i = \max_j \{V_j\} \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases}$$

V_i – מספר הקולות שבהם זכה מועמד i ; DM – גודל המדינה; y – מיקום המפלגה על ציר היחסיות.

²¹ פונקציית הערך המוחלט מוטלת רק בשלב חישוב הממוצע המשוקלל עבור המפלגה. ההצדקה לשינוי זה נעוצה בעובדה שכאשר נבדקת הסטייה מאחד הקצוות, היא תהיה תמיד חד-כיוונית, לעומת סטייה מנקודה באמצע הציר.

וקשה להסביר אותם. חשוב לציין כי הפערים אינם מזעריים וכי הם מצטברים לעתים לכדי עשרות נציגים. לשם הדגמה רוכזו נתונים כפי שהופיעו בסי-אן-אן, בפקס ניוז ובניו יורק טיימס עבור שני המועמדים הבולטים בכל מפלגה:

ניו יורק טיימס 24	פקס ניוז 23	סי-אן-אן 22	
1,401	1,504	1,575	ג'ון מקיין
240	286	278	מייק האקבי
2,158.5	2,154	2,201	ברק אובמה
1,920	1,919	1,896	הילרי קלינטון

הפערים שהתגלו הובילו להחלטה להתמקד כלל האפשר בסוכנות ידיעות אחת כדי למנוע ספירת נציגים בשיטות שונות. הבחירה בניו יורק טיימס נעשתה בזכות ריבוי הנתונים באתר האינטרנט ובזכות המוניטין של העיתון.²⁵

אחרי שהשתמשתי בנוסחאות שתיארתי בחלקו הראשון של המאמר, התגלה לעיניי כי מיקום המפלגה הרפובליקנית על ציר היחסיות, בין 0 ל-100, הוא 0.72. עריכת סימולציה עם נתון זה ובדיקת האיכות שתוארה העידו על סטייה ממוצעת של 4.8% מהנציגים למדינה מתוצאות האמת. לעומתה, מיקום המפלגה הדמוקרטית על הציר התגלה כ-12, ועריכת הסימולציה עם נתון זה העידה על סטייה ממוצעת של כ-4% מהנציגים למדינה מתוצאות האמת. לשם השוואה,

22 עבור המפלגה הרפובליקנית:

<http://edition.cnn.com/ELECTION/2008/primaries/results/scorecard/#val=R>

עבור המפלגה הדמוקרטית:

<http://edition.cnn.com/ELECTION/2008/primaries/results/scorecard/#val=D>

<http://elections.foxnews.com/2008/06/03/national-delegate-count-tally>

23 עבור המפלגה הרפובליקנית:

<http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/gopdelegates/index.html>

ועבור המפלגה הדמוקרטית: [http://politics.nytimes.com/election-](http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/delegates/index.html)

[guide/2008/results/delegates/index.html](http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/delegates/index.html)

25 הנתונים שבהם השתמשתי לקוחים מאתר האינטרנט "בחירות 2008" למעט מדינת מישיגן שבה אובאמה לא התמודד. 40.1% הצביעו במדינה לנציגים שאינם מחויבים. בנייתוח הנתונים ניתן אחוז זה לאובאמה – 29.5 מתוך 64 קולות הנציגים המחויבים שקיבלה המדינה לוועידה הארצית (46%) הועברו לאובאמה.

בנוסף, בחמש מדינות לא הופיעו נתונים באתר לעיל ולכן נעשה שימוש באתר:

{ יש להטמיע את שם האתר המתורגם לעברית בגוף הטקסט + היפר

<http://www.thegreenpapers.com/P08/NE-D.phtml> קישור }

כאשר נעשה שימוש בנוסחאות אחרות, הדיוק היה נמוך יותר והגיע לעתים לכדי 15% מהנציגים למדינה בממוצע.²⁶

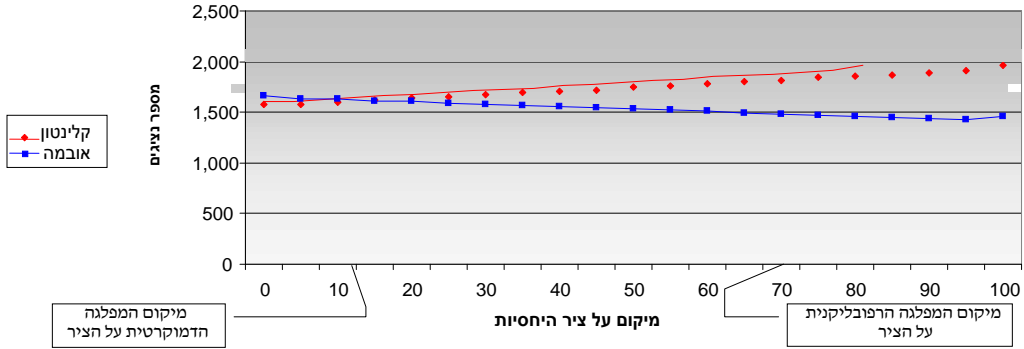
אם כן, נראה כי תיאור העיתונות של שיטות הבחירות בשתי המפלגות אינו רחוק מהמציאות, אך עם זאת אינו מדויק. בעת עריכת סימולציה על המפלגה הדמוקרטית עם מיקום 0 על ציר היחסיות (שיטה יחסית לחלוטין), קיבלתי סטייה של 5.2% בממוצע במדינה. בעת עריכת סימולציה על המפלגה הרפובליקנית עם מיקום 100 על ציר היחסיות (המנצח לוקח הכול), קיבלתי סטייה של 7.3% בממוצע במדינה. הסטיות הגדולות בהשוואה לסטיות שהתקבלו עם המיקומים הקודמים על הציר מעידות על חוסר הדיוק הנובע מהשימוש במיקומים הקיצוניים.

השפעת נוסחת חלוקת הנציגים על תוצאות הבחירות המוקדמות

כעת משהוכשרה הקרקע, ניתן לבדוק באיזו מידה השפיעה נוסחת חלוקת הנציגים על תוצאות הבחירות. לשם כך נערכו 21 סימולציות בכל אחת מהמפלגות, סימולציה עבור כל חמש נקודות על ציר היחסיות בין 0 ו-100 (ראו תרשים 1).

²⁶ בין היתר נבחנה נוסחת סטייה מפרופורציונליות (deviation from proportionality): Shugart, 2000, 67.

תרשים 1: חלוקת הנציגים לוועידת המפלגה הדמוקרטית כפונקציה של מיקום על ציר היחסיות

השפעת שיטת הבחירות על התפלגות הנציגים במפלגה הדמוקרטית הייתה ללא ספק מכריעה. ניתן לראות בגרף כי אכן בערכים 0-14 על ציר היחסיות (ובתוכם מיקום המפלגה - 12) זוכה אובמה זוכה במספר הרב ביותר של נציגים מחויבים, אולם בשיטת בחירות שהייתה מקבלת ערכים של 15-100 {מקובל?} על ציר היחסיות הייתה זוכה קלינטון. עם השיטות הללו נמנית גם שיטת הבחירות שהונהגה במפלגה הרפובליקנית וקיבלה מיקום של 72 על ציר היחסיות.

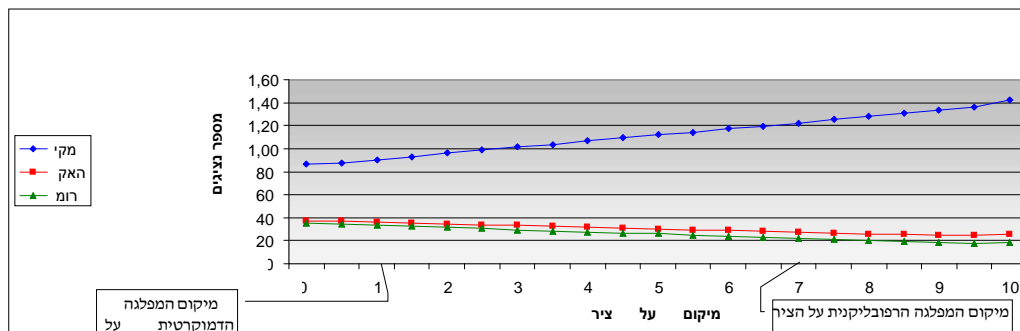
תרשים 2:

ציר היחסיות

לעומת המפלגה הדמוקרטית, במפלגה הרפובליקנית השפעת שיטת הבחירות בולטת פחות:

תרשים 3: חלוקת הנציגים לוועידת המפלגה הרפובליקנית כפונקציה של מיקום על ציר היחסיות

אמנם, בין קצה אחד של ציר היחסיות לבין הקצה האחר צובר מקיין 63% ממספר הנציגים, אולם ניצחונו אינו מוטל בספק באף לא אחת מהסימולציות שערכתי. לפיכך המסקנה ברורה: השפעת נוסחת חלוקת הנציגים על התוצאות במפלגה הרפובליקנית ניכרה בהפרש הזכייה בלבד ולא בזהות המנצח.²⁷

השפעת נוסחת הבחירות על התפלגות הבוחרים

בנתונים שבהם השתמשתי התגלה שממוצע התמיכה במקיין עד מערכות הבחירות של "יום שלישי הגדול" (Super Tuesday), כולל אותן מערכות, עומד על כ-30.8%, לעומת ממוצע התמיכה במקיין במערכות שלאחר "יום שלישי הגדול", שעומד על כ-66%. לעומת זאת במפלגה הדמוקרטית התמיכה בקלינטון עולה מ-42.9% ל-45%, והתמיכה באובמה עולה מ-51.1% ל-54.6%.

במפלגה הרפובליקנית, חלקה הראשון של מערכות הבחירות השפיע במידה רבה על תוצאות חלקה השני, השפעה שניתן להסביר באמצעות העובדה שמקיין צבר עוצמה פוליטית ומומנטום בקרב הציבור, אך למערכות הבחירות במפלגה הדמוקרטית כמעט שלא הייתה השפעה כזו על המשך המרוץ. כך קרה שמקיין, שצבר 66% מהנציגים המחויבים שעליהם התמודדו ב"יום שלישי הגדול", ניצב

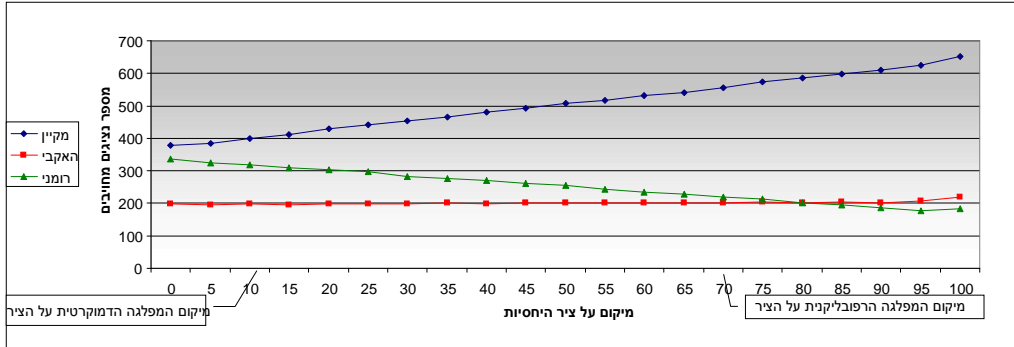
²⁷ חשוב לזכור כי בסימולציות חולקו רק הנציגים המחויבים. בקרב המפלגה הרפובליקנית יש כ-18% נציגים בלתי מחויבים, ובמפלגה הדמוקרטית יש כ-20% נציגים בלתי מחויבים שהסימולציה לא חילקה לאף לא אחד מהמועמדים. עובדה זו באה להסביר את הפערים המספריים בין מספר הנציגים שבהם זכו המועמדים במציאות לבין מספר הנציגים (הנמוך יותר) שבהם זוכים המועמדים בסימולציות.

מאז אותו יום כמוביל בתחרות למועמדות לנשיאות מטעם המפלגה הרפובליקנית, עובדה שהובילה לפרישתו של רומני מהמרוץ, וכעבור שבועות מספר גם לפרישתו של האקבי. עם זאת קלינטון ואובמה, שצברו כל אחד כ-50% מהנציגים המחויבים שעליהם התמודדו ב"יום שלישי הגדול", נותרו בקרב צמוד עד שלביו האחרונים של המרוץ.

חלק בולט מן ההפרש בין צבירת הנציגים במפלגה הרפובליקנית לבין זו במפלגה הדמוקרטית מוסבר בנוסחת חלוקת הנציגים שבהם בחרו המפלגות. בסימולציה המדמה את "נוסחת חלוקת הנציגים הרפובליקנית" עם התפלגות בוחרים המפלגה הדמוקרטית (מיקום 72 על ציר היחסיות), ניתן להיווכח כי ב"יום שלישי הגדול" הייתה קלינטון צוברת 56.8% מהנציגים לעומת אובמה שהיה צובר 40% מהנציגים בלבד. ייתכן וכבר בכך היה די כדי לאפשר לקלינטון לצבור מומנטום דומה לזה שצבר מקיין במפלגה היריבה.

אופי המרוץ הרפובליקני והעובדות שרוב המתחרים הבולטים פרשו מהמרוץ לאחר "יום שלישי הגדול" ושאחרון מתחריו הבולטים של מקיין פרש עד תחילת חודש מרץ מעלים את התהייה: האם בדיקת השפעת מידת היחסיות של חלוקת הנציגים תעלה תוצאות שונות לו נבדקו רק המרוצים שבהם התמודדו כל המועמדים הבולטים, דהיינו רק המרוצים שהתקיימו עד "יום שלישי הגדול" וביום זה עצמו? בדיקה מהירה מביאה למסקנה כי גם בצמצום המבט למערכות הבחירות בתחילת המרוץ, בכל זאת מידת היחסיות אינה משפיעה באופן מכריע על דמות הזוכה. מיקום המפלגה על ציר היחסיות כמעט שאינו משתנה בצמצום המבט על מערכות הבחירות. ראו בעניין זה את תרשים 4 המתייחס למספרי הנציגים שבהם זוכים המועמדים כפונקציה של מיקום המפלגה על ציר היחסיות:

תרשים 4: חלוקת הנציגים לוועידת המפלגה הרפובליקנית כפונקציה של מיקום על ציר היחסיות במערכות עד "יום שלישי הגדול"

מההתפלגות ניתן לראות כי גם בהינתן שיטת בחירות יחסית יותר, מקיין היה מוביל לאחר "יום שלישי הגדול", אף שהמרוץ היה צמוד בהרבה. אף שניתן לטעון כי בשיטה היחסית היה הפער של מקיין קטן דיו כדי להביא להמשך המרוץ, אין להתעלם מהעובדה שגם בצמצום המבט לחלקו הראשון של ההתמודדות, התפלגות הנציגים במפלגה הרפובליקנית ברורה הרבה יותר מזו של מקבילתה הדמוקרטית.²⁸ עם זאת, ניתן רק לנחש כיצד היה מתפתח המרוץ לו לאחר "יום שלישי הגדול" היה ההפרש בין רומני לבין מקיין פחות מ-100 נציגים.

סיכום ומסקנות

במאמר זה נבחנה שאלה פשוטה: האם - ואם כן, באיזו מידה - משפיעה שיטת הבחירות על התוצאות. לצורך כך נעשה שימוש במקרה בוחן של הפריימריז בארצות הברית בשתי המפלגות הגדולות. הבעיה צומצמה לבדיקת השפעת מידת היחסיות של נוסחת חלוקת הנציגים.

²⁸ ניתן להבחין כי מספר הנציגים שבהם זוכה רומני הולך ויורד ככל שיחסיות השיטה הולכת ופוחתת, אך האקבי כמעט שאינו מושפע מאופי השיטה. ניתן להסיק מכך שריכוזיות ההצבעה של האקבי (וכן, כמובן, ריכוזיות ההצבעה של מקיין) הייתה גבוהה הרבה יותר מזו של רומני.

משום ששתי המפלגות משתמשות בשיטות רבות במדינות השונות, כדי לאפיין את מידת היחסיות של השיטה המפלגתית פותח מודל מתמטי הממקם את המפלגה על ציר יחסיות. ממודל זה עלה שתיאור "השיטה הרפובליקנית" כמנצח לוקח הכול ותיאור "השיטה הדמוקרטית" כשיטה יחסית אינם רחוקים מהמציאות, כפי שהיא עולה מהנתונים, אך גם אינם מתארים אותה במדויק.

ראינו כיצד ניתן לעשות שימוש בשיטת המידול המתמטי כדי לערוך סימולציות על מידת היחסיות של מפלגה, וכיצד ניתן לעשות שימוש במודל כדי לבדוק את איכות תוצאות הסימולציה ואת מידת קרבתן לתוצאות האמת. ביססנו את הטענה כי בעוד שלנוסחת חלוקת הנציגים ולאופייה היחסי הייתה השפעה מכרעת במפלגה הדמוקרטית על דמות המועמד הזוכה, במפלגה הרפובליקנית הייתה לנוסחת חלוקת הנציגים השפעה על היקף הזכייה בלבד.

עוד בוסס כי אופיין היחסי של שיטת הבחירות הדמוקרטית משפיע על התפלגות הבוחרים. במקרה הרפובליקני הוכח "יום שלישי הגדול", בזכות מספר הנציגים הגדול העומד על הפרק, כנקודת תפנית במרוץ שבה מקיין תפס את מקומו כמוביל למועמדות לנשיאות, עובדה שהשפיעה על התפלגות הבוחרים מאותה עת ואילך. אולם במפלגה הדמוקרטית לא הותיר "יום שלישי הגדול" את המפלגה עם מועמד מוביל בולט והוא לא השפיע על התפלגות הבוחרים.

המסקנה העולה ממחקר זה היא שלנוסחת הבחירות השפעה מכנית מכרעת כאשר הבוחרים מתפלגים באופן שווה, או התפלגות מקורבת לכך, בין המועמדים. אולם השפעתה המכנית של הנוסחה קטנה ככל שהתפלגות הבוחרים שוויונית פחות. אף שהמסקנה מבוססת על מקרה בוחן יחיד, בהינתן האווירה והציפיות קודם שהחל המרוץ, עולה שמקרה בוחן זה הוא טוב, הן משום שתוצאות הבחירות היו כה שונות מהציפיות, והן משום ששיטת הבחירות הייתה אחד המשתנים הבולטים המפרידים בין המרוץ הרפובליקני לבין המרוץ הדמוקרטי. פעם נוספת מוכחת חשיבותם של המוסד ושל החוק היבש בקביעת עובדות פוליטיות.

מקורות

קניג, ע', ג' רהט, ור' חזן, 2004. "האימוץ והביטול של הבחירה הישירה לראשות הממשלה ותוצאותיהם הפוליטיות", א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 59.

Broder, J. M., 2008. "THE NATION; Show Me the Delegate Rules and I'll Show You the Party", *The New York Times*, 17.2.08.

Bumiller, E., and D. D. Kirkpatrick, 2008. "Romney Is Out; McCain Emerges as G.O.P. Choice", *The New York Times*, 8.2.08.

Cox, G. W., 1997. *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 10–11.

Collins, G., 2008. "McCain Forecloses Early", *The New York Times*, 29.3.08.

Eaton, L., 2008. "Huckabee Cites Personal Victories in Conceding the Race to McCain", *The New York Times*, 5.3.08.

Hulse, C., and P. Healy, 2008. "Stir in G.O.P. as Ex-Senator Moves to Run", *The New York Times*, 31.5.08.

Nagourney, A., and J. Zeleny, 2007. "Clinton Solidifies Edge as Rivals Take a Tougher Line", *The New York Times*, 23.9.07.

Rae, D. W., 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London: Yale University Press.

Santora, M., 2007. "McCain Takes on Clinton, With an Eye to Civility", *The New York Times*, 19.11.07.

Sartori, G., 1997. *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, second edition, New York: New York University Press.

Sartori 2005

Shugart, M. S., 2000. "District Magnitude", R. Rose (ed.), *International Encyclopedia of Elections*, London: Macmillan, pp. 66–68.

—, 2005. "Comparative Electoral Systems Research: The Maturation of a Field and New Challenges Ahead", in: M. Gallagher, and P. Mitchell (eds.), *The Politics of Electoral Systems*, Oxford: Oxford University Press, pp. 30–31.

מדיה

Boston Globe, Delegate type explained:

http://www.boston.com/news/politics/2008/primaries/about_national_delegates

CNN, Conclusion of the Republican delegates:

<http://edition.cnn.com/ELECTION/2008/primaries/results/scorecard/#val=R>

CNN, Conclusion of the Democrat delegates:

פוליטיקה השפעת נוסחת הבחירות על תוצאות הפריימריז בארה"ב ב-2008

<http://edition.cnn.com/ELECTION/2008/primaries/results/scorecard/#val=D>

Fox News, Conclusion of the delegates:

<http://elections.foxnews.com/2008/06/03/national-delegate-count-tally>

The New York Times, Conclusion of the Republican races:

<http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/gopdelegates/index.html>

The New York Times, Conclusion of the Democrat races:

<http://politics.nytimes.com/election-guide/2008/results/delegates/index.html>

אורן ברק*

יגיל לוי, מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאות

ירושלים: ספריית אשכול, מכון אשכול, האוניברסיטה העברית בירושלים והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשע"א.

ספר זה שם לו מטרה לבחון את התהליכים המבניים המעצבים את שליטת החברה הישראלית בצבאה. נקודת המוצא של הספר היא הפרדוקס הקיים, לטענת המחבר, בספרות המחקר העוסקת ביחסים בין התחום הביטחוני לבין התחום האזרחי בישראל: מצד אחד יש הגורסים כי הצבא זוכה לעוצמת יתר בהשוואה למוסדות המדינה האחרים וכי מדובר הלכה למעשה ב"צבא שיש לו מדינה". מצד אחר יש הסוברים כי בעשורים האחרונים קיימת דווקא "כפיפות יתר" של הצבא לדרג האזרחי, תופעה המתבטאת בחדירה הולכת וגוברת של שחקנים שונים כמו קבוצות חברה אזרחית, אמצעי תקשורת ובתי משפט אל שורה ארוכה של תחומים שקודם לכן נחשבו נתונים למרותו הבלעדית של הצבא.

הפתרון לפרדוקס זה טמון, לדברי המחבר, בהבחנה שיש לעשות בין הפיקוח על הצבא כמוסד, פיקוח אשר לדעתו הולך ומתחזק בכלל ובעשורים האחרונים בפרט, לבין הפיקוח על ה"צבאיות" או ה"מיליטריזם" (ראו להלן), כתרבות פוליטית, פיקוח אשר בעיני המחבר הולך ונחלש, בייחוד מאז מלחמת ישראל-ערב ב-1967. זאת ועוד, המחבר טוען כי הגורם העיקרי המסביר תהליכים אלו הוא השינויים שחלו בהרכבו החברתי של הצבא בעשורים האחרונים, ובראש ובראשונה ירידת שיעורם היחסי של בני המעמד הבינוני-חילוני ועליית חלקם של מגזרים אחרים בחברה, ובעיקר דתיים-לאומיים, עולים חדשים ותושבי הפריפריה.

* אורן ברק, המחלקה למדע המדינה והמחלקה ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הספר עושה שימוש בארגז כלים תאורטי עשיר ומגוון והוא כתוב היטב, מעניין ומעורר מחשבה. עם זאת התזה העיקרית המוצגת בו מעוררת שאלות נוקבות שאותן אציג להלן.

ראשית, אף כי המונח "מיליטריזם" עמום למדי, הוא הפך מקובל בספרות המחקר. לפיכך החלפתו במונח חדש, "צבאיות", שאינו ברור די צורכו, היא בעייתית. שנית, בספרות הכללית העוסקת ביחסים בין התחום הביטחוני לבין התחום האזרחי (civil-military relations) מדובר בדרך כלל ב"שליטה אזרחית בצבא" (civilian control of the military), כאשר המילה control פירושה "שליטה" ולא "פיקוח". אם נמיר את שני המונחים ה"בעייתיים" במונחים המקובלים, אפשר יהיה לומר כי הספר דן בקושי לכונן שליטה אזרחית בצבא במדינה שמתחילת דרכה הייתה נתונה לתהליך של "מיליטריזציה", ואשר עליונות מנהיגיה הצבאיים על פני מנהיגיה האזרחיים התחזקה במידה רבה מאז 1967. כך הפכה חברה זו ל"מיליטריסטית" במובן זה שהחשיבה הצבאית בנושא הביטחון הפכה דומיננטית, ואילו החשיבה האזרחית בנושא זה נותרה דלה ומעוטת השפעה.

הערה שנייה נוגעת ליריעה הנרחבת עד מאוד של מה שהמחבר מכנה "פיקוח חוץ מוסדי על הצבא". ניתן לתהות למשל אם הקדרים לא פורמליים שונים בין הצבא, מצד אחד, לבין מגזרים מסוימים בחברה, כמו המתנחלים בשטחים הכבושים ותומכיהם בתוך הקו הירוק, מצד אחר, אכן מבטאים "פיקוח חוץ מוסדי על הצבא". תהייה זו מתחזקת לנוכח העובדה שחלק מן ההסדרים האלה לפחות, כמו הקמת "מיליציות חמושות מקומיות" בשטחים (עמ' 90), מערערים את התביעה של הצבא ושל המדינה למונופול על הפעלת האלימות הלגיטימית, כלומר על מהות המדינה עצמה.

הערה שלישית נוגעת למושא המחקר עצמו, כלומר: לצבא הישראלי. כידוע, מאז הקמתו, מורכב צה"ל משלושה "צבאות" הקשורים הדוקות זה בזה: (א) צבא החובה, שבו חלים השינויים העיקריים שמתאר הספר; (ב) צבא המילואים, המושפע אף הוא מן השינויים המתוארים בספר, אך באופן מוגבל יותר; (ג) צבא הקבע, שעליו משפיעים התהליכים האלה באופן המועט ביותר מבין שלוש הקבוצות, בייחוד כאשר מדובר בבעלי הדרגות הבכירות. נכון כי צבא המילואים וצבא הקבע זקוקים לחיילי החובה הן כפקודים הן ככוח אדם עתידי, ולכן שניהם תלויים בתהליכים המתחוללים בצבא החובה. אך בה בעת אין להתעלם מן התהליכים הייחודיים הפוקדים את שני הצבאות האלה, ובייחוד מן ההשתלבות ההולכת וגוברת של קציני צבא בכירים בפנסיה (ובשנים האחרונות גם בכירים לשעבר בשירותי ביטחון אחרים) במערכת הפוליטית, בכלכלה ובחברה בישראל,

ומן הקשרים הקיימים בין "אישי ביטחון" אלה. חדירה זו, שאינה מתבטאת רק ברעיונות אלא גם בפעילות של שחקנים ובכינון של "רשתות מדיניות" (policy networks), מקשה את ההבחנה בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי, את ההפרדה בין צבא ("דרג צבאי") וממשלה ("דרג אזרחי"), וממילא גם את השליטה האזרחית בצבא.

הערה נוספת, רביעית במספר, נוגעת לגורם המרכזי לפרדוקס שעליו מצביע המחבר, כלומר: השינויים בהרכב הצבא. הספר מסתמך על נתונים לגבי חללי צה"ל מ-1982 ואילך, נתונים המלמדים על השינויים הללו. אך בכך אין די ויש להביא נתונים נוספים על קבוצות רחבות יותר בצבא (ובכלל זאת התייחסות לרכיבי השונים, כפי שתוארו קודם), למרות הקשיים שמחקר כזה יכול לזמן. כדאי גם לבחון בתוך כך מהן העמדות הפוליטיות, הכלכליות, החברתיות והתרבותיות של בני המגזרים השונים בחברה המשרתים בצבא, ולא להניח שעמדותיהם נגזרות בהכרח משייכותם למגזר כזה או אחר בה.

ההערה החמישית נוגעת להסברים חלופיים לתופעה העיקרית שעליה מצביע המחבר, כלומר התחזקות השליטה המוסדית בצבא והיחלשות השליטה התרבותית בו (אם אפשר לכנות זאת כך). ניתן לטעון למשל כי התרופפות השליטה של המנהיגות הפוליטית בצבא מצד אחד, והחדירה לפרטי הפרטים של התנהלותו מצד קבוצות חברה אזרחית, התקשורת ובתי המשפט, מצד אחר, נובעות מגורמים נוספים פרט לשינוי בהרכב החברתי של הצבא עצמו. עם הגורמים האלה נמנים: חולשתה הניכרת של המערכת הפוליטית הישראלית בעשורים האחרונים; פיצול קבוצות החברה האזרחית והתקשורת (וניתן להוסיף התחרות הנטושה ביניהן על תשומת לבו של הציבור); "התרחבות תפקיד" (role expansion) של בתי המשפט בארץ, ובראש ובראשונה בג"ץ.

הערה שישית נוגעת לטענה בדבר "משבר הלגיטימציה" של הצבא מ-1973 ואילך, אכן, בעקבות ה"מחדל" התגברה הביקורת כלפי הצבא, וכמה מקציניו הבכירים, ובראשם הרמטכ"ל דוד אלעזר, התפטרו. ואולם, חרף ביקורת זו המשיך הצבא ליהנות מתמיכה ציבורית גבוהה יותר בהשוואה למוסדות המדינה האחרים, ובייחוד בהשוואה למוסדות הפוליטיים - הממשלה והכנסת. עובדה זו מציבה את הצבא בעמדת מיקוח טובה מול המנהיגים האזרחיים, ובייחוד בסוגיות הנתפסות כמצויות בתחום התמחותו של הצבא. זאת ועוד, כפי שעולה מסדרת מחקרים חדשים, מאז 1973 ניתן להבחין ב"התרחבות תפקיד" של הצבא (ושל רשתות מדיניות הכוללות אנשי צבא בשירות פעיל ובפנסיה) בתחום מדיניות החוץ

והביטחון בשלושה אזורים: השטחים הכבושים; דרום לבנון; ואפילו במישור היחסים עם דרום-אפריקה".¹

טענה דומה ניתן להעלות גם לגבי השינויים שחלו בישראל מתחילת שנות התשעים. אכן, תהליך השלום עם הפלסטינים והנסיגה הישראלית מדרום לבנון ב-2000 היו פרי יוזמה של קבוצות חברה אזרחית ולא של הצבא. אך בשני המקרים הניסיון ל"אזרח" את הסוגיות כשל בסופו של דבר, עובדה שהתבטאה במעורבות ניכרת מצד הצבא (ומצד אישי ביטחון אחרים) במשא ומתן עם הפלסטינים ובניהול היחסים עם לבנון בעקבות הנסיגה. גם חלק מן ההתפתחויות שחלו בכלכלת ישראל משנות התשעים ואילך בכלל, והצמיחה הניכרת של ענף ההיי-טק בפרט, לא התרחשו במנותק מן המגזר הביטחוני. להפך. גם על כך יש ספרות הולכת ומתרחבת.²

כל ההערות הללו מוליכות, בסופו של דבר, לשאלה הבסיסית: האם ישראל מתאימה למודל המערבי של תהליך היווצרות המדינה, כפי שהוא מתואר בחלקו הראשון של הספר, ואשר הלז שלו הוא היחס הדיאלקטי בין בניין מדינה לבין ניהול מלחמה? ניתן לטעון כי תהליך היווצרות המדינה בישראל, בעיקר החל ב-1967, נבדל מהותית ממדינות המערב במובנים האלה: ההבחנה בין מגוון התחומים במדינה, ובעיקר בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי מטושטשת; גבולות המדינה עמומים; ו"הגיון המדינה" נתון למיקוח, ולעתים אף מוכפף, ל"הגיון הקהילה" כפי שהוא מוצג בידי שחקנים שונים.

ספרו של לוי, כמו רובם המכריע של החיבורים העוסקים ביחסים בין התחום הביטחוני לבין התחום והאזרחי בישראל, מקבל את המודל המערבי ועל בסיסו דן בנושא זה בכלל ובסוגיית השליטה האזרחית בצבא בפרט. אך בקרב כותב שורות אלה מתעוררים ספקות הולכים וגדלים באשר לתקפותו של מודל זה לגבי

¹ על תפקיד הצבא ו"הרשת הביטחונית" בשטחים מ-1967, ראו בעיקר ראובן פדהצור, **ניצחון המבוכה: ישראל והשטחים לאחר מלחמת ששת הימים**, תל אביב: יד טבנקין וביתן, 1996; תום שגב, **1967: והארץ שינתה פניה**, ירושלים: כתר, 2005; Gershom Gorenberg, *The Accidental Empire*; 2006; *Israel and the Birth of the Settlements, 1967–1977*, New York: Times Books, 2006. על תפקיד השחקנים האלה בדרום לבנון ראו אורן ברק, "מעמימות לעימות: מבט רחב על מלחמת לבנון השנייה", **פוליטיקה** 17 (2007): 13–35; Avraham Sela, "Civil Society, the Military, and National Security: The Case of Israel's Security Zone in South Lebanon," *Israel Studies* 13, 1 (2007): 53–78. על תפקידם במישור היחסים עם דרום אפריקה ראו-Sasha Polakow-Suransky, *The Unspoken Alliance: Israel's Secret Relationship with Apartheid South Africa*, New York: Pantheon Books, 2010.

² ראו בעיקר Stacy Perman, *Spies, Inc.: Business Innovation from Israel's Masters of Espionage*, Upper Saddle River, N.J.: Pearson/Prentice Hall, 2005; Dan Senor and Shaul Singer, *Start-Up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle*, New York: Twelve, 2009.

ישראל, על כל המשתמע מכך בעניין מאפייניו הבסיסיים של מקרה זה, התהליכים העיקריים הפוקדים אותו וההשוואות שהוא מְזַמֵּן.

דוד נחמיאס, אורי ארבל-גנץ ואסף מידני,

מדיניות ציבורית, כרכים א'ג, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2010

מגמה שקטה אך עקיבה פוקדת זה כעשור את תחום מדעי המדינה בישראל: עליית קרנם של מדעי המנהל והמדיניות הציבורית. מדעים אלו, אשר עד כה טרם הובחנו בחדות ממדעי המדינה, החלו מבססים את עצמם כדיסציפלינה או כתתי-דיסציפלינה עצמאיים. אחד הביטויים העיקריים לכך הוא הביקוש הגובר לחוקרים המתמחים במנהל ובמדיניות ציבורית באוניברסיטאות ובמכללות. ביטוי עקיף אחר הוא ניסיונות מצד האגף לתכנון מדיניות במשרד ראש הממשלה לקדם את התנאים הנדרשים להקמתם ולהעצמתם של אגפי מדיניות משרדיים, אשר ישתלבו במכלול השינויים שתפסו תאוצה בשנים האחרונות. ביטוי חשוב נוסף הוא הגידול בטקסטים בעברית המתרכזים בשני תחומי מחקר אלו. יותר ויותר סטודנטים נחשפים לעובדה כי על אף החפיפה בתכנים שונים, מנהל ציבורי ומדיניות ציבורית אינם אותו המקצוע.

ספרם של נחמיאס, ארבל-גנץ ומידני הוא ניסיון שיטתי ומקיף ראשון בשפה העברית להציג גישות, תאוריות ומושגים בסיסיים המתמקדים במדע המדיניות. ספר זה, שכתבתו ארכה זמן רב, הוא ספר הלימוד המקיף הראשון בנושא בעברית. התזה המלווה את הספר היא שמדיניות ציבורית היא דיסציפלינה העומדת בפני עצמה. לפיכך, חקר המדיניות הציבורית הוא תחום מחקר עצמאי השואב מדיסציפלינות מגוונות כגון: מדע המדינה, ניהול, כלכלה וסוציולוגיה. הבנה זו מיושמת בעשורים האחרונים באוניברסיטאות ובמכללות רבות בארצות הברית, ערש לידתו של מדע המדיניות המודרני. כיום היא זולגת לאטה גם לתודעתם של מקבלי החלטות באקדמיה הישראלית.

הספר בעל שלושה כרכים וכולל תשע יחידות לימוד. הכרך הראשון כולל את יחידות 1-4 וכתרתו: "מדיניות ציבורית: יסודות ועקרונות". יחידות הלימוד הללו מספקות עבור הקורא בסיס למכלול נרחב של גישות ושל מודלים תאורטיים.

¹ המחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, בית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה.

הכרך השני כולל את יחידות 5-7, וכותרתו: "המדיניות הציבורית בישראל: מאפיינים, מוסדות ותהליכים". כאן מודגשים ההיבטים התאורטיים שנסקרו בחלק הראשון, מתוך התייחסות נרחבת למקרה הישראלי. הכרך השלישי כולל את שתי היחידות האחרונות: 8-9. יחידה 8 עוסקת בכמה סוגיות יסוד בנושא המדיניות הציבורית בישראל. יחידה 9 מספקת חמישה עשר מקרי בוחן לניתוח ולחקר מדיניות. אפרט בקצרה לגבי כל אחת מתשע היחידות.

יחידה 1 מתרכזת בהצגת מושגי היסוד בתחום המדיניות הציבורית ומשמשת הקדמה חשובה לכלל היחידות שיבואו בעקבותיה. עיקר הדיון מוקדש לשאלה: מדוע, אם בכלל, יש צורך במדיניות ציבורית במדינה דמוקרטית? ראשית, פונים המחברים להצביע על שורשיה של מדיניות ציבורית כדיסציפלינה מחקרית בתוך חקר מדע המדינה והפוליטיקה, ומספקים הבחנה בסיסית בין "מינהל ציבורי" לבין "מדיניות ציבורית". במסגרת זו מתפתח דיון שתכליתו הגדרת המושג "מדיניות ציבורית". אחריו מוצגות שלוש האידיאלוגיות המשפיעות והחשובות ביותר שידעה האנושות המודרנית: קפיטליזם (או: נאו-ליברליזם כלכלי), סוציאליזם וסוציאל-דמוקרטיה. את החלק העיקרי של היחידה ממלאות ההצדקות הנורמטיביות למדיניות ציבורית: צדק חלוקתי, כשלי שוק וכשלי ממשל.

ביחידה 2 מבקשים המחברים להצביע על המצוי ולהראות כיצד מערכות אילוצים, אינטרסים של שחקנים, כוח ועוצמה, מגבלות משאבים וסדרי עדיפויות של בעלי עניין משלימים את ההסבר לגבי המדיניות הנתונה. גישה פוזיטיביסטית זו מתארת את המציאות כמות שהיא, ולא כפי שהיה ראוי שתהיה. היחידה מספקת שלוש עשרה גישות (או תאוריות) המגיעות מבסיס פוזיטיביסטי.

בחלקה הראשון של יחידה 3 מתוודע הקורא אל הכלים ואל האמצעים שבהם משתמשות רשויות השלטון בבואן לתקן את כשלי השוק ואת כשלי הממשל ולקדם צדק חלוקתי בחברה. בהקשר זה מפרטת היחידה שנים עשר כלי מדיניות אפשריים, העומדים לרשות מעצבי המדיניות. בחלקה השני של היחידה מוצגים שלושת המיונים והסיווגים המקובלים לצורך חקר המדיניות הציבוריות: התחומי (על פי תחומי מדיניות); הכלכלי (מדיניות מוניטרית לעומת מדיניות פיסקלית); התפקודי (הקצאה, הקצאה-מחדש או רגולציה). כמו כן מוצג הסיווג הרובדי, המבחין בין מדיניות מרכזית לבין מדיניות מקומית. בחלקה השלישי והאחרון מקיימת היחידה דיון בסוגיית המשילות. מקריאת חלק זה אנו למדים כי המגמה הרווחת בעולם המערבי בשנים האחרונות היא השימוש הניכר שעושים ממשלים במדיניות הרגולציה. כך יותר ויותר ממשלים מאופיינים כרגולטורים של פעילות ולא כיוזמיה.

יחידה 4 נחלקת לשני חלקים. בחלק הראשון מוצגים שלושת השלבים העיקריים של מדיניות ציבורית: עיצוב, יישום והערכה. החלק אף מספק התייחסות למודלים של קבלת החלטות. בדיון העוסק בשלב היישום מוצגת ההבחנה בין עולם הפוליטיקה והמינהל, ונסקרת התפתחות כרונולוגית של ההתייחסות המחקרית ליישום מדיניות. הדיון החשוב בשלב ההערכה מגדיר את המושג "מדיניות ציבורית" וכן עונה על שאלות, כגון: איך מעריכים? מי מעריך? ומתי? החלק השני מוקדש לתרבות השלטון ולהשפעתה על המדיניות הציבורית הנתונה. בהקשר זה מתקיים דיון בנושאים הקשורים בתרבות השלטון, כגון: אחריות, דיווחיות, שקיפות, יושרה, היענות, ואמינות.

יחידה 5 עוסקת בחמש סוגיות מרכזיות של מאפיינים חוקתיים ומוסדיים תוך כדי התמקדות במקרה הישראלי: החיפוש אחר שיטת ממשל; חוקי היסוד בישראל; "חוקה שאינה שלמה"; הפרדת רשויות; עקרונות הסמכות והאחריות בישראל; ביזור מול ריכוזיות. ישראל בהקשר זה מתוארת כמאופיינת בריכוזיות רבה.

יחידה 6 מתמקדת במוסדות השלטון הישראליים. לפני הקורא מוצגים המוסדות האלה: הכנסת; הממשלה וזרועותיה בדמות המינהל הציבורי ויחידות הסמך; בית המשפט העליון והאינטראקציה שלו עם הפוליטיקאים בישראל; נשיא המדינה וסמכויותיו; השלטון המקומי והקריאות לבצע בו רפורמה; המפלגות בישראל וחשיבותן; היועץ המשפטי לממשלה; נגיד בנק ישראל; מוסד מבקר המדינה והתפתחותו במשך השנים; נציב שירות המדינה, הנציבות והתקש"ר. יחידה זו עוסקת, בין השאר, גם בניסיונות לרפורמה בנושא המינהל הציבורי בישראל ובסוגיית המינויים הפוליטיים, בוועדות החקירה הממלכתיות ובהבחנה בינן לבין ועדות אחרות.

יחידה 7 עוסקת גם היא ברובה בניסיון הישראלי. אך בעוד שבקודמת הוצגו לפני הקורא המוסדות הפנים-ממשליים, כאן מתודע הקורא בעיקר למוסדות החוץ-ממשליים, המוצגים כבעלי השפעה רבה על תהליכי העיצוב, על היישום ועל הערכת המדיניות. היחידה מתארת גם את השפעתן של הגלובליזציה ושל התרבות הפוליטית על המדיניות הציבורית בישראל. בהקשר זה דנה היחידה בקבוצות האלה: אליטות; קבוצות אינטרס; לוביסטים, עוזרים פרלמנטרים ויועצים; ארגוני המגזר השלישי; רשתות מדיניות; תקשורת. בהמשך בוחנים המחברים את השפעות המערכת הבין-לאומית ואת מגמות הגלובליזציה על המדיניות הציבורית בכלל ועל ישראל בפרט. לבסוף מנתחת היחידה את התרבות הפוליטית בישראל, את הנורמות השלטוניות ואת חותמם של השניים על המדיניות הציבורית, ומצביעה על התפתחות של מאפיינים מדאיגים בתחום.

יחידה 8 עוסקת בשתיים עשרה סוגיות נבחרות במדיניות הציבורית בישראל: המעבר ממדינת רווחה למשק תחרותי; המעבר מריכוזיות ובעלויות צולבות להפרטה ותחרות; רפורמות במנהל הציבורי; תקשורת; "שמים פתוחים"; משק החשמל; שירותי בריאות בישראל; הפרטת ההשכלה הגבוהה; הבנקים בישראל; מהלאמה להפרטה; הלאמתה והפרטתה של מערכת הפנסיה בישראל; מדיניות ההסדרה (רגולציה) בישראל; תהליך התקצוב.

יחידה 9 מבחינה בין מחקר מדיניות לבין ניתוח מדיניות. ביחידה מוצגים חמישה עשר מקרי בוחן, המספקים לקורא נתונים אמפיריים "יבשים" ללא שום פרשנות או ניתוח. תכליתם של נתונים אלו לשמש בסיס לביצוע חקר מדיניות או ניתוח מדיניות. כדי להקל על הקורא מספקת היחידה באירוע הראשון דוגמה לחקר אירוע, ובאירוע השני - דוגמה לניתוח אירוע.

למרות מכלול הכלים התאורטיים והידע שהוא מקנה, ספר זה נשאר ברובו ברמה בסיסית המותאמת לסטודנטים שאינם בקיאים בתחום. בכך הוא מבסס עצמו כטקסט העשוי לסייע רבות בידי מלמדי המקצוע. אף שמקרי הבוחן והדוגמאות הרבות, המובאות לאורך היחידות, יתיישנו מן הסתם בתוך שנים ספורות, יישארו היסודות והעקרונות המובאים בו עוד שנים ארוכות כבסיס להוראת המקצוע באוניברסיטאות ומכללות.

לסיכום, ספר זה פותח מדף חדש בארון הספרים בעברית העוסקים בהוראת המדיניות הציבורית. אף כי הספר אינו עונה על שאלה מחקרית ואינו מעלה תרומה אמפירית חדשה, חשיבותו של המיזם רבה. הספר ישמש שער לעולם מדעי המדיניות וכלי עבודה ועזר בעבור סטודנטים, חוקרים, אנשי המקצוע והציבור הרחב. מגוון הנושאים המובאים בו מעשירים את ידיעותינו על אודות מגוון שלביה של המדיניות הציבורית, תחום חשוב המשפיע על חיי כלנו.

